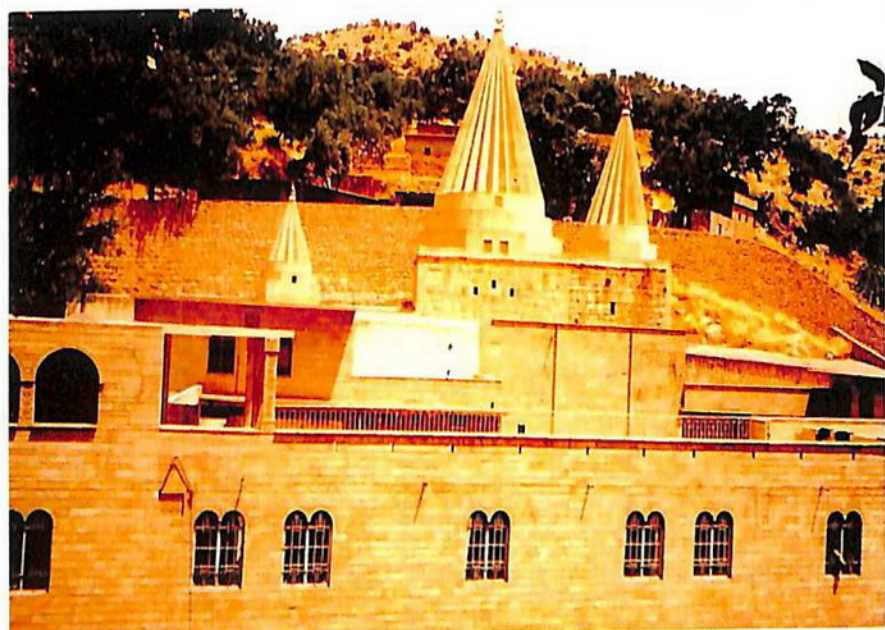

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

ԵԶԴԻ ՔՐԴԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

Գիրքը տպագրվում է
Ամինե Ավդալի
ծննդյան 100-ամյակի առթիվ
Նրա գավակներ
Ռոզայի և Աֆանի
հովանավորությամբ

39 (= 917.54)

✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

A 91634

ԵԶԴԻ ՔՐԴԵՐԻ
ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԸ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2006

ՀՏԴ 391/395:94/99

ԳՄԴ 63.5+63.3

Ա 782

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գիրքը հրատարակության է պատրաստել և խմբագրել
պատմական գիտությունների թեկնածու

Սուրեն Հոբոսյանը

ԱՎԴԱԼ ԱՄԻՆԵ

Ա 782 Եզդի քրդերի հավատալիքները / Խմբ.՝ Ս. Հոբոսյան: ՀՀ
ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ - Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2006, 192 էջ:

Գիրքը նվիրված է եզդի քրդերի հավատալիքներին,
պաշտամունքին և ծեսերին:

Նախատեսված է ազգագրագետների, պատմաբան-
ների, արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանների հա-
մար:

Ա $\frac{0505000000}{703(02) - 2006}$ 2006

ԳՄԴ 63.5+63.3

ISBN 5-8080 – 0668 – 6

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2006թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ամինե Ավդալը հսկայական ներդրում ունի քրդական մշակույթի, քուրդ ժողովրդի ազգագրության ու բանահյուսության ուսումնասիրության, գիտական վերլուծության բնագավառում: Սույն աշխատության նյութերը նա սկսել է հավաքել դեռևս 1926թ., Հայաստանի Հանրապետության բոլոր քրդաբնակ վայրերում, Լաչի-նում և Վրաստանում:

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվում պահվում է Ա. Ավդալի «Եզդիների պաշտամունքները և նրանց մնացուկների աստիճանաբար վերացումը սովետական պայմաններում» ձեռագիր աշխատությունը և նույն աշխատանքի «Ակնարկ եզդի քրդերի բնակավայրերի, նրանց առաջացման և պաշտամունքների մասին» վերատառությամբ մեքենագիր տարբերակը:

Ամինե Ավդալը գրում է. «Մեր նպատակն է, առավելապես դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա, ներթափանցել քրդական նահապետական կյանքի խորքերը, ընթերցողին ներկայացնել քուրդ եզդիների պատմական անցյալը, ապրելակերպը, քուրդ եզդիների հավատալիքներն ու կրոնական պատկերացումները»:

Հարկ է նշել, որ հեղինակին հաջողվել է գիտական շրջանառության մեջ դնել իր ժողովրդի հավատալիքների ու ծեսերի քննախույզ ուսումնասիրությանը նվիրված շահեկան աշխատանք, որը նաև աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունի:

Աշխատանքը գրվել է շուրջ 50 տարի առաջ և, մասամբ, կրում է 30-40-ական թվականների խորհրդային գաղափարախոսության կնիքը:

Հետագա տարիներին, քուրդ, հայ և այլազգի գիտնականների կողմից կատարվել են նոր ուսումնասիրություններ, որոնց արդյունքում, լույս են տեսել քուրդ ժողովրդին, այդ թվում, եզդի քրդերին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ:

Անվանի գիտնականի մեծագույն արժանիքներից է այն, որ նրան հաջողվել է ստուգապես գրանցել և գիտական շրջանա-

ռության մեջ դնել իր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի առանցքը կազմող պաշտամունքներն ու կրոնական հավատալիքները:

Ամինե Ավդալը սույն աշխատության մեջ, որպես էթնիկ հանրություն, քրդերին ու եզդիներին տարբերակում է միայն կրոնական հատկանիշներով, իրավացիորեն նրանց համարելով նույն ժողովուրդը: Աշխատանքում, որպես էթնոնիմ, օգտագործվում են «քուրդ», «եզդի», «եզդի քուրդ», «քուրդ եզդի» անվանումները:

Ամինե Ավդալը հարազատ է մնացել իր ժողովրդին, նրա մշակութային հարուստ ժառանգությանը և մենք, առաջնորդվելով նույն մտայնությամբ, փորձել ենք նրա աշխատությունը ընթերցողին հասցնել անխաթար ձևով:

Խմբագիր՝ պ.գ.թ.

Ս. Գ. Հոբոսյան

Ամինե Ավդալը քրդական ազգային մշակույթի ականավոր գործիչներից է: Նա ներկայացնում էր քուրդ մտավորականության այն սերունդը, որը 20-30-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծված բարենպաստ պայմաններում, մեծ ավանդ ներդրեց քրդական ազգային մշակույթի զարգացման մեջ: Թուրքական արհավիրքներից փրկված քրդերը, հատկապես եզդի քրդերը Խորհրդային Հայաստանում պարարտ հող գտան ոչ միայն ազգային ավանդության, այլև իրենց ազգային մշակույթի զարգացման համար: Այդ գործընթացի հիշյալ ժամանակաշրջանի յուրահատկությունն այն էր, որ երիտասարդ քուրդ մտավորականների որոշակի խումբ միաժամանակ զուգորդում էր գրողի, քրդագետի, լրագրողի ու մանկավարժի պարտականությունները:

Ամինե Ավդալի ներկայությունը նկատելի էր ամենուր՝ ազգային կադրերի ստեղծման նորաստեղծ օջախում՝ քրդական տեխնիկումում, «Ռյա թազա» թերթի հրատարակման գործում, քրդերեն դասաքրքերի պատրաստման, բանահյուսության հավաքագրման, քրդերենի տերմինաբանության և ուղղագրության կանոնների ճշգրտման մարզում:

Որպես քրդագետ, նրա ուշադրության կենտրոնում էին ազգագրության՝ հատկապես եզդի քրդերի ազգագրության հիմնահարցերը: Հարկ է նկատել, որ եզդի քրդերի ազգագրական նկարագիրն ընդհանուր քրդականի հետ ունի նաև իր յուրօրինականությունները, ինքնատիպությունը: Հայտնի է, որ որպես իր հավատացյալների կյանքի գրեթե բոլոր երևույթները կարգավորող գործոն, իսլամը ազդել է մուսուլման քրդերի կենցաղի մի շարք կողմերի վրա: Այդ առնչությամբ եզդիների մոտ պահպանված նախաիսլամական քրդական ազգային բնութագիրը ներկայացնող մի շարք երևույթներ բացառիկ գիտա-ճանաչողական նշանակություն ունեն:

Վերջին տարիներին եզդի քրդերի հավատալիքների համակարգին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ են լույս տեսել անգլերեն, գերմաներեն, արաբերեն և այլ լեզուներով: Չափազանց կարևոր է նշել, որ քուրդ ժողովրդի մուսուլմանություն չընդունած հատվածի կրոնա-դավաբանական հարցերի ուսումնասիրության խնդիրներով արդյունավետ կերպով զբաղվում են իրենք՝ քրդերը: Խոսքը վերաբերվում է ինչպես եզդի, այնպես էլ

մուսուլման քուրդ մասնագետներին: Գիտական հասարակայնությանը արդեն հայտնի են այդ հիմնահարցերի գիտական դոկտոր Խալիլ Ջնդիի, Փիր Խդրի և ուրիշների ինքնատիպ, եզրիզմի ամբողջական բնութագիրը ներկայացնող աշխատությունները:

Եզրիզմը և եզրիականությունը հատուկ ուշադրության և գնահատանքի առարկա են իր պետականության ստեղծման գործընթացն ապրող Հարավային (Իրաքյան) Քուրդիստանում: Արդեն շուրջ 15 տարի է, ինչ Դուհուկ քաղաքում հիմնադրվել և արդյունավետ գործում է Բընգահա Լալեշ գիտա-լուսավորչական կենտրոնը, որը զբաղվում է եզդիների կրոնա-մշակութային հարցերով: Քրդական կառավարությունը ստեղծել է լավագույն պայմաններ այդ գործունեության արդյունավետությունը ապահովելու համար: Այս կազմակերպությունն ունի իր 30 մասնաճյուղերը եզդի քրդերի բնակավայրերում: Լույս է տեսնում եզրիզմի հիմնահարցերը լուսաբանող «Լալեշ» պարբերական հանդեսը:

Եզրիզմի նկատմամբ հետաքրքրությունների նման պայմաններում քրդագիտության երախտավոր՝ Ամինե Ավդալի «Եզդի քրդերի հավատալիքները» աշխատությունը դրական մեծ ընդունելություն կգտնի գիտական և ընթերցող հասարակության կողմից:

Հատուկ դրվատանքի է արժանի ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի վարիչ Սուրեն Հոբոսյանի բարեխիղճ խմբագրական աշխատանքը և հրատարակության համար աշխատության պատրաստման ջանքը:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Շ.Խ. Միոյան

12.09.06

ՔՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆԻ ԳՈՐԾԻՉԸ

Մարդկությանը հասած առաջին մեծ արհավիրքը՝ համաշխարհային առաջին պատերազմը, շատ զրկանքներ բերեց նաև քուրդ ժողովրդին, հատկապես եզդի քրդերին: Այդ մղձավանջային տարիներին զգալի թվով եզդի քրդեր, բախտակից հայ ժողովրդի մի ստվար հատվածի հետ, հազիվ մազապուրծ պատերազմի թոհ ու բոհից և թուրքական կոտորածներից, Արևմտյան Հայաստանից գաղթեցին Անդրկովկաս՝ մեծ մասամբ բնակություն հաստատելով Արևելյան Հայաստանում:

Դրանց մեջ էր նաև 13-ամյա մի պատանի՝ Ամինե Ավդալը, դա 1919 թվականին էր:

Ամինե Ավդալը ծնվել է 1906թ., Կարսի մարզի Տեկորի շրջանի Յամանչայր գյուղում:

Ամինե Ավդալը 1923թ. ընդունվում է Թբիլիսիի հայկական բանվորական ֆակուլտետ, որտեղ էլ սկսում է մշակվել նրա գրական ճաշակը, որը խմորվել էր դեռ մանկությունից՝ հարազատ լեռնական ժողովրդի ծոցում, անապական բառ ու բանի, երգ ու տաղի ազդեցությամբ:

Բանֆակն ավարտելուց հետո, 1926թ. Ա. Ավդալը մանկավարժական աշխատանքի է անցնում Արագածոտնի (Ապարանի և Թալինի շրջաններ) քրդական գյուղերում: Այստեղ արդեն, կրթված և հասունացած, նա ի մոտո ծանոթանում է իր ժողովրդի ինքնատիպ կյանքին ու կենցաղին, նրա անմնամ բանահյուսությանը, հանուն նոր կյանքի կառուցման, պայքարում դարավոր տգիտության ու հետամնացության դեմ: Քրդական գյուղերում մայրենի լեզվով բացված դպրոցներում և անգրագիտության վերացման կայաններում քուրդ մանուկներն ու տարեցները զանգվածաբար սկսում են հաղորդակից դառնալ գրին ու գրականությանը, որից զուրկ էին մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը: Ամինե Ավդալը հենց այս զարթոնքն էլ գեղարվեստորեն վերարտադրել է իր առաջին՝ «Ջասս և Թուն» պատմվածքում (1924թ.):

1930-ական թվականների սկզբներից ավելի բազմաբեղուն է դառնում Ա. Ավդալի գործունեությունը: 1931թ. նա ընդունվում է

Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետ: Ուսանելիս նա միաժամանակ վարում է քրդական «Ռյաթագա» (Նոր ուղի) լրագրի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը, որի աշխատանքներին մասնակցում է նաև հետագայում՝ ընդհուպ մինչև կյանքի վերջը (1964թ.):

Այդ ընթացքում նա հանդես է գալիս որպես գրող ու թարգմանիչ, լեզվաբան ու մանկավարժ, ազգագրագետ ու բանագետ, այդ զբաղմունքները գրեթե միշտ զուգակցելով միմյանց:

1931թ. մինչև 1950-ական թվականների վերջերը նա անընդմեջ մանկավարժական աշխատանք է կատարում Երևանի քրդական և հայկական ուսումնական հաստատություններում (Քրդական մանկավարժական ուսումնարան, Հայկական մանկավարժական ուսումնարանի քրդական բաժին, ուսուցիչների վերապատրաստման քրդական դասընթացներ և այլն), որի համար էլ 1954 թ. նրան շնորհվում է Հայկական ՍՍՀ վաստակավոր մանկավարժի պատվավոր կոչում:

Գիտամանկավարժական և լեզվաբանական աշխատանքով պարապել նա սկսում է հենց նույն ժամանակից: Տարբեր դասարանների համար, Հաջին Ջնդու համահեղինակությամբ, քրդերեն լեզվի դասագրքեր է կազմում 1932, 1933, 1934, 1935, 1936 (Ջասնե Ջալիլի համահեղինակությամբ), 1937 թվականներին: Նրա կազմած չորրորդ դասարանի դասագիրքը, որոշ բարելավումներով, վերահրատարակվում է 1947, 1948, 1951 և 1954 թվականներին:

1936 թ. լույս է տեսնում նրա հեղինակած «Տառաճանաչության ուսուցման մեթոդիկան», իսկ 1937-ին՝ «Քրդերեն լեզվի մեթոդիկան», որը փութոխություններով վերահրատարակվում է 1953թ.: Հ. Ջնդու հետ նա կազմում է քրդերեն լեզվի ծրագրեր՝ 1936թ., միջնակարգ դպրոցի համար, 1958թ.՝ 2-4-րդ դասարանների համար: Դեռևս 1933թ. հրատարակվում է Հ. Ջնդու համահեղինակությամբ կազմած «Հայ-քրդերեն բառարանը», իսկ 1936թ.՝ «Տերմինաբանական բառարանը» (դարձյալ Հ. Ջնդու համահեղինակությամբ): Այսպիսով, աստիճանաբար հիմք է դրվում քրդերենի գիտական քերականությանը, որի շարադրանքն է արդեն Ա. Ավդալի հեղինակությամբ, 1952թ. լույս տեսած, «Քրդերեն լեզու (քերականություն, ուղղագրություն և խոսքի զարգացում)» աշխատանքը: Հետագայում էլ նա չի դադարեցրել հետազոտություններն այդ ուղղությամբ և գրել է «Քրդերեն լեզվի ուղղագրութ-

յունը և ուղղագրական բառարան» նոր ուսումնասիրությունը: Միաժամանակ նա խմբագրել է քրդերեն հրատարակված մի շարք դասագրքեր ու ծեռնարկներ:

Նույն շրջանում, գրեթե նույն թափով շարունակվում է Ա. Ավդալի գրական ստեղծագործական աշխատանքը, ավելանալով նաև թարգմանականը: Քաջ գիտակ լինելով քրդական ժողովրդական բազմաժանր, ճիշտ ու բազմերանգ բանահյուսությանը, նա վերամշակել է դրա մի շարք լավագույն նմուշներ և գրել բազմաթիվ ինքնուրույն ստեղծագործություններ: Տարբեր ժամանակ (1931, 1932, 1935, 1936, 1937, 1956թթ.) և տարբեր հրատարակություններով լույս է տեսել նրա ավելի քան 60 գեղարվեստական ստեղծագործություն՝ բանաստեղծություններ, պոեմներ, պատմվածքներ և այլն, որոնք մեծ մասամբ ամփոփված են առանձին ժողովածուներում: Դրանց մեջ իրենց գեղարվեստական կատարելությամբ և գաղափարական նպատակասլացությամբ հատկապես աչքի են ընկնում «Զամբիլ ֆրոշ», «Բաքո», «Գյուլիզար», «Մամե և Զինե», «Ավդալե Զեյնըկե», «Մահմուդ բեկն ու Մուսան», «Շամե և Զոգե», «Զալիխա և Ֆաթուլա», «Անուշ գարուն», «Սիրերգ», «Ալազյազ», «Կոմիտասիմ», «Գարուն» և այլ ստեղծագործությունները: Նրա ստեղծագործությունների զգալի մասը թարգմանվել է հայերեն ու ռուսերեն, գտնելով ջերմ ընդունելություն: Ա. Ավդալը, քուրդ մյուս անվանի գրողների հետ, Հայաստանի գրողների քրդական սեկցիայի կողմից, մասնակցել է հայ գրականության ու արվեստի՝ Մոսկվայում կայացած տասնօրյակներին (1939 և 1956թթ.), ըստ արժանվույն ներկայացնելով քրդական խորհրդային մշակույթի նվաճումները: Նրա լավագույն ստեղծագործությունների նմուշները մտել են 1956թ. տասնօրյակի առթիվ իր իսկ կազմած «Խորհրդային քուրդ պոետներ» (Երևան, 1956թ.) ռուսերեն ժողովածուի մեջ: Ա. Ավդալը, Դ. Ջնդու, Զ. Զալիլի և մյուսների հետ, քրդական գրականությունը հարստացրել է հայ և ռուս գրողներից կատարած ընտիր թարգմանական գործերով: Նրա գրչին են պատկանում Դոկի. Թումանյանի «Գիքոր», «Շունն ու կատուն», «Տերն ու ծառան», «Մարո» ստեղծագործությունների թարգմանությունները, իսկ առավել հասուն շրջանի նրա թարգմանական գործերի մի մասը գետնելված է «Սովետական քուրդ գրողների ստեղծագործությունները» գրքի 4-րդ պրակում և իր իսկ կազմած չորրորդ դասարանի «Քրդերեն լեզվի դասագրքի» մեջ:

«Կոմիտասին» բանաստեղծության մեջ Ա. Ավդալը գեղարվեստական խոսքի անպաճույճ, բայց նուրբ հնարանքներով կարողացել է դրսևորել անմահ Կոմիտասի հոգեպարար և անհունորեն ժողովրդական արվեստի կախարհիչ անմիջականությունը.

Երգդ, Կոմիտաս, անհուն է ու խոր,
Մարդ չի հագենում քո հնչյուններից,
Երգդ բխել է մեր աշխատավոր
Յոգու խորքերից, սրտի խորքերից:

Քո երգը, վարպետ, բերում է իր հետ,
Ձայնը գարունքվա մեղմ հորովելի,
Հասկի շրշյունն է բերում քնքշավետ,
Հառաչը ծերի ու ջահելների:
Երգիդ մեջ ամպն ու անձրևն են լալիս,
Գետերն են ելնում իրենց ափերից,
Արտերն են իրար հեռվից ձայն տալիս,
Շոյող շշուռն է թափվում շուրթերից:

1950-ական թվականների կեսերին լույս տեսած «Գյուլիզար» ընդարձակ պոեմը Ամինե Ավդալի գրական-ստեղծագործական ուղու պսակն է կազմում: Դրա մեջ արվեստագետի հմտությամբ ընդհանրացված է քուրդ ժողովրդի ողջ հոգեբանությունը, կենցաղն ու սովորույթները, սերն ու վիշտը, պայքարն ու պարտությունը անցյալի դաժան պայմաններում, և այդ պարտության մեջ նրա անմար հույսը գալիք հաղթանակի նկատմամբ:

Ա. Ավդալի ստեղծագործությունների թեման է ժողովրդի անցյալը, դասակարգային պայքարը, սերը, բնությունը, կնոջ վիճակը, սովորույթներն ու կենցաղը, քրդերի նոր կյանքը, ազատագրված քրդուհին, հայրենասիրությունն ու ինտերնացիոնալիզմը:

Ա. Ավդալը մեծ վաստակ ունի նաև քուրդ ժողովրդի բազմադարյան յուրատիպ մշակույթի, ավանդույթների ու սովորույթների գիտական հետազոտման ասպարեզում:

Տարիների քրտնաջան աշխատանքի արդյունքում, 1936թ. հրատարակվում է Ա. Ավդալի և Հ. Ջնդու կազմած «Քրդական ֆոլկլոր» սովորածավալ ժողովածուն, ուր զետեղված են բանահյուսության ամենաընտիր գոհարները:

Այնուհետև, ավարտելով ասպիրանտուրան և և 1944թ. պաշտպանելով դիսերտացիա, արդեն գիտությունների թեկնածու Ա. Ավդալը գիտական բեղմնավոր աշխատանքի է անցնում Հայաստանում:

տանի գիտությունների ակադեմիայի համակարգում, ուր պաշտոնավարում է մինչև կյանքի վերջը: Նա գրել է շուրջ տասն գիտական ուսումնասիրություն, որոնցից առավել կարևորներն են՝ «Քուրդ կինը նահապետական ընտանիքում» (Երևան, 1948թ.), «Արյան վրիժառությունը քրդերի մեջ և նրա մնացուկների վերացումը խորհրդային պայմաններում» (Երևան, 1952թ.), «Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը» (Երևան, 1957թ.), «Ազգակցական հարաբերությունները քրդերի մեջ» (Երևան, 1965թ., քրդերեն), «Խորհրդային Հայաստանի քրդերի մշակույթը» (Երևան, 1960թ., ռուսերեն) և այլն: Նա թողել է մեծ մի շարք անտիպ աշխատություններ, որոնցից ամենակարևորը «Եզդի քրդերի հավատալիքներն» է:

Ա. Ավդալը, որպես քրդական ազգագրության և բանահյուսության հմուտ գիտակ, իր ժողովրդի նյութական և հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրությունը չի սահմանափակում ավանդությանի շրջանակներում, այլ գիտականորեն ցույց է տալիս նաև դրա պատմական զարգացման նորօրյա ընթացքը և արմատական վերակառուցման պրոցեսը խորհրդային պայմաններում:

Բոլոր դեպքերում էլ մի բան խիստ հատկանշական է Ա. Ավդալի ստեղծագործություններին՝ թե գեղարվեստական, թե գիտական, դա ժողովրդայնությունն է և նորի նուրբ զգացողությունը:

Ժողովրդական բանահյուսության ակունքներից է ըմպել իր երգի նեկտարը բանաստեղծ Ա. Ավդալը, ժողովրդի կենցաղի ու սովորույթների արմատներից է առել իր մտքի սնունդը գիտնական Ա. Ավդալը, ուստի և նրա ստեղծագործությունները միաժամանակ հայրենասիրական են և տոգորված ժողովուրդների եղբայրության ոգով: Հենց այս ամենով էլ ամբողջանում է գրող, գիտնական, մանկավարժ, քաղաքացի Ամինե Ավդալի հասարակական դեմքը:

Ամինե Ավդալը իր պատվավոր տեղն ունի քրդական գրականության, մանկավարժության ու գիտության զարգացման գործում: Ա. Ավդալը, Հ. Ջնդին, Ա. Շամիլովը, Ղ. Քուրդոն և քուրդ ժողովրդի մյուս անվանի զավակները փաստորեն իրենց ստեղծագործություններով մշակեցին ու հղկեցին քրդերեն արդի գրական լեզուն:

Պրոֆեսոր Դերենիկ Վարդումյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Քրդերը, այդ թվում՝ եզդի քրդերը, Առաջավոր Ասիայի հնագույն ժողովուրդներից են: Քրդերը ներկայումս բնակվում են Իրաքում, Թուրքիայում, Իրանում և Սիրիայում, փոքր թվով՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Ադրբեջանում, Միջին Ասիայում և Պակիստանում:

1834թ. թուրք-արաբական ընդհարումների ժամանակ, թուրքերը քուրդ եզդիներին իրենց ենթարկելու, կրոնափոխ անելու համար, հերթական անգամ դիմեցին բռնությունների: Քրդական մի քանի ցեղեր (ռոժկա, սիպկա), բռնություններից հալածված, Իրաքից գաղթեցին Այնթապի շրջան:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ քուրդ եզդիները, թուրքերի հալածանքների հետևանքով, գաղթեցին Կարսի նահանգի Տեկորի շրջան և Վասպուրական: 1914-18թթ., առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, նրանք գաղթում են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատում Թալինի, Ապարանի, Հոկտեմբերյանի և Էջմիածնի շրջաններում, նրանց մի մասն էլ տեղափոխվում է Վրաստան, գլխավորապես Թբիլիսի քաղաքը և մինչև օրս ապրում է այնտեղ:

Քրդերը զբաղվում են անասնապահությամբ ու երկրագործությամբ: Քուրդ եզդիները, դարեր շարունակ ապրելով արաբների ու հայերի հետ, թե տնտեսական, թե մշակութային և թե բարոյական տեսակետից, կրել են այդ ժողովուրդների ազդեցությունը: Նրանց վրա ավելի ուժեղ է եղել այդ ժողովուրդների հոգևոր մշակույթի ազդեցությունը: Քուրդ եզդիները հաճախում են արաբական և հայկական սրբավայրեր, այնտեղ կատարում զոհաբերություններ ու երկրպագություններ:

Քուրդ եզդիներն ու մահմեդական քրդերը խոսում են քրդերեն, ունեն միևնույն սովորությունները, նրանց նախահայրերը միդիացիներ են, որ հայերին հնում հայտնի են եղել մար անունով, կրում են միատեսակ անուններ, տարազը միատեսակ է, բայց մահմեդական կրոնը նրանց բաժանել է միմյանցից:

Պատմությունից հայտնի է, որ յոթերորդ դարում աշխարհի մի մասում առաջացավ ու լայն տարածում գտավ մահմեդական կրոնը, ցեղերի ու ժողովուրդների մի մասը հրի և սրի միջոցով ընդունեցին այն: Քրդերի մեծ մասը մահմեդականացավ, մյուս՝ փոքր մասը, քուրդ եզդիները, ապրելով քրդական արևելյան լեռնաշխարհում, հեռու մնացին արաբական բարբարոսական արշավանքներից, չմահմեդականացան, այժմ էլ մնում են իրենց հին հեթանոսական կրոնի հետնորդներ: Լինելով անասնապահ-երկրագործներ, վարելով նահապետական կյանք, պաշտամունքի տեսակետից նրանք մնացին ցեղային կեղևի մեջ: Այժմ Սիրիայի և Իրաքի քուրդ եզդիները հիմնականում երկրագործներ ու անասնապահներ են, ապրում են բարա-ցեղային,¹ պսամա-կան² կացութաձևով:

Քուրդ եզդիներին ղեկավարում է նրանց հոգևոր պետը՝ միրը, որն ապրում է Մոսուլի նահանգի Սնջարի շրջանում: Նա ամեն տարի ղաուալներ³ է ուղարկում եզդաբնակ վայրեր՝ Շիխադու վարդապետությունը քարոզելու համար:

Սույն աշխատանքում, ըստ մեր ձեռքի տակ եղած գրավոր փաստերի, ազգագրական ու բանահյուսական նյութերի, կփորձենք ներթափանցել քրդական նահապետական կյանքի խորքերը, ըստ այդմ էլ բացահայտել քուրդ եզդիների կրոնական հայացքներն ու հավատալիքները:

Մեր նպատակն է, առավելապես դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա, ներթափանցել քրդական նահապետական կյանքի խորքերը, ընթերցողին ներկայացնել քուրդ եզդիների պատմական անցյալը, ապրելակերպը, քուրդ եզդիների հավատալիքներն ու կրոնական պատկերացումները:

¹ Բար-տոհմ, արյունակցական-ազգակցական խումբ:

² Պսամ-բարեկամ, արյունակից, ցեղակից:

³ Ղաուալ-ցածր աստիճանի եզդի հոգևորական:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵԶՂԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Փոքրասիական ժողովուրդների տիրապետող կարգերի և կրոնական հաստատությունների կողմից դարեր շարունակ ուժեղ հալածանքի է ենթարկվել եզդիությունը:

Եզդիական կրոնը մեծ մասամբ պարփակված է ցեղային կեդևի մեջ ու, չնայած այն անվանել են «գաղտնի կրոն», «սատանայական կրոն» և այլն, այնուամենայնիվ, այսօր էլ պահպանում է իր գոյությունը:

Անցյալում, մեծ մասամբ անանցանելի լեռներում ապրող, գլխավորապես քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանք վարող քրդերը եղել են ոչ միայն պատմական դեպքերի վկաներ, այլև դրանց մասնակիցներ, իրենց ազատությունն ու անկախությունը ձեռք բերելու համար պայքար են մղել տարբեր նվաճողների դեմ: Այդ նպատակին են ձգտել քուրդ մերվանիները 10-11-րդ դարերում, շադատյանները՝ 10-12-րդ դարերում և այլն:

Քրդական մեծագույն այս ցեղի, որն իր հերթին բաժանվում է փոքր ցեղերի և բարերի, պատմական անցյալի վերաբերյալ ամփոփ ուսումնասիրություն չկա: Եղած ուսումնասիրությունները քիչ են և թերի, քրդերի մասին եղած գրականության մի մասը առասպելական բնույթ ունի և զուրկ է գիտական հիմունքներից:

Քրդերի մասին գրված, գլխավորապես օտար լեզուներով, գրականության մեծ մասը ազգագրական բնույթի է:

Ճանապարհորդներից և միսիոներներից շատերը փորձել են ուսումնասիրել քուրդ եզդիների կյանքն ու կենցաղը, հավատալիքները, բայց դա նրանց լիովին չի հաջողվել, քանի որ քուրդ եզդիները մեղք են համարում օտարներին հաղորդել իրենց կրոնական գաղտնիքները: Դրա պատճառը թերևս այն է, որ շրջապատի ժողովուրդները թշնամաբար են արտահայտվել եզդիների կրոնական հավատալիքների մասին, համարելով նրանց «շայթանի» (սատանա) հետնորդներ, «հեթանոսներ» և այլն: Իրավացի է Դ. Պագիրևը, որն ասում է՝ «Եզդիների կրոնական գաղտնիքները խորապես իմանալ մինչև այսօր չի հաջողվել ոչ ոքու»:⁴

⁴ Д. Д. Пагурев, Известия Кавказского отдела Императорского рус. геогр. общества, т. 14, Тифлис, 1901, с. 135

Եզդիների կրոնական հավատալիքների մասին կան ավելի շատ առասպելական ավանդություններ, քան գիտական լուրջ աշխատություններ:

Այդ ավանդություններից մեկի համաձայն, եզդիներն իրենց ծագմամբ ու հավատալիքներով, տարբերվում են աշխարհի մյուս ժողովուրդներից: Ըստ «Էզդիա» ավանդագրույցի, Ադամի ու Յաուայի 72 տղաներն ու աղջիկները ամուսնանում են իրար հետ և սկսում «չարություններ» անել: Նրանցից առաջանում են բազմաթիվ «ազգեր»: Բոլոր զավակները, բացի մեկից, հեռանում են Ադամից ու Յաուայից, անմխիթար թողնելով դժբախտ ծնողներին: Թշվառ ծնողները մնացել էին անմխիթար, մի խեղանդամ զավակի՝ Շայդի Բընջեռի հույսով: Յաուան արդեն պառավել էր, Ադամին դուր չէր գալիս, վերջինս ուզում էր ամուսնանալ մի ուրիշ կնոջ հետ: Մալաքետաուս աստվածը Ազրահիլի ուղեկցությամբ մի հորի (հուրի փերի) է ուղարկում նրան: Տեսնելով նրանց, Յաուայի մոտ կասկած է առաջանում:

-- Ո՞ր է Ադամը,-- հարցնում է նրան Ազրահիլը:

-- Տանն է,--պատասխանում է Յաուան,--նրա շապիկը լվացել եմ, մերկ է, տնից դուրս չի գալիս, մի փոքր հանգստացեք, նրան կուղարկեմ ձեզ մոտ:

Յյուրերը նստում են տան մոտ, իսկ Յաուան ներս է մտնում ու Ադամին հարցնում.

-- Եշմարիտն ասա Ադամ, դու ինձ սիրո՞ւմ ես, եթե համոզված լինեմ, որ չես սիրում, այլևս ավելորդ կլինի իմ ապրելը, ես վերջ կտամ կյանքիս:

-- Մեղք է, Յաուա, այդպիսի բաներ մի խոսիր:

-- Ոչ, ոչ, դու այլևս ինձ չես սիրում, չարժե, որ ես ապրեմ:

Յաուան սկսում է լաց լինել ու արցունքներ թափել: Ադամը մնացել էր շվարած, չգիտեր ինչպես մխիթարել նրան:

-- Յաուա, ասում է Ադամը,--հավատացած եղիր, որ ես սիրում եմ քեզ և ոչ մի պատճառ չի կարող սերս նվազեցնել:

-- Դե, երդվիր աստծո անունով:

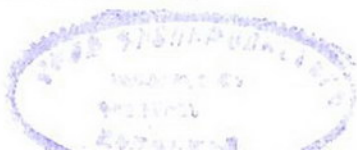
-- Երդվում եմ:

-- Եթե մի ուրիշ կին պատահելու լինի քեզ կամ առաջարկելու լինեմ, դու ինձ չե՞ս փոխարինի նրանով:

-- Ամենակին... այդպիսի անմիտ բաներ մի մտածիր:

-- Դե, երդվիր ամենաբարի Մալաքետաուսի անունով:

-- Երդվում եմ:

II
91634

– Դե, հիմա գնա դուրս, Ազրահիլը կանչում է քեզ:

Ադամը դուրս է գնում և տեսնում Ազրահիլին՝ հորիի հետ: Նոր միայն նա հասկանում է Հաուայի խորամանկությունը, բայց արդեն ուշ էր:

Ազրահիլը հայտնում է, որ աստված այդ հորիին նրա համար է ուղարկել, սակայն Ադամը հայտնում է նրան, որ ինքն աստծո անունով երդվել է այլևս ուրիշ կին չառնել: Խորհրդակցում են և որոշում այդ հորիին ամուսնացնել Ադամի որդի Շայդի Բընջեռի հետ:

Ահա այդ Շայդի Բընջեռի և երկնային հորիի սերնդից էլ առաջանում են եզդիները:⁵

Մի այլ առասպելի համաձայն, եզդիներին ստեղծել է Մալաքետաուսը: Եզդի անունով մի անձնավորություն, Մալաքետաուսի կամքով, կնության է վերցրել դրախտի հուրի փերիներից մեկին, որոնց սերունդներից էլ սերել են եզդիները:⁶

Եզդիների ծագման մասին մի այլ առասպել գրի ենք առել Ապարանի շրջանի Ալազյազ գյուղում, գուսան Ահմե Չոլոյից. «Մի գոռոզ թագավորի ուսերին երկու օձեր են առաջանում: Այդ օձերից անվնաս մնալու համար, շեյխերը թագավորին խորհուրդ են տալիս նրանց կերակրել մարդկանց ուղեղով: Թագավորը լսում է շեյխերին, նա ամեն օր դահիճների միջոցով կտրել է տալիս իր երկրի երիտասարդներից մեկի գլուխը և կերակրում օձերին: Դահիճները խղճում են երիտասարդներին, նրանց փոխարեն օրական մի ոչխար են մորթում ու դրանց ուղեղով կերակրում օձերին: Ազատված երիտասարդները փախչում են Եզդիստանի լեռները, որտեղ էլ՝ նրանց սերունդներից, առաջանում են եզդիները, հետո նրանք ուժեղանում են և կռվում թագավորի դեմ»:⁷

Եզդիների ծագման մասին նման մի առասպել գտնում ենք պարսիկների մոտ, որտեղ լեռները կոչվում են Քրդստան:

Առաջին առասպելում հիշատակվում է Եզդիստան, իսկ երկրորդում՝ Քրդստան անվանումները: Երկու դեպքում էլ խոսվում է

⁵ *Լազո* (Հ. Ղազարյան), ՀՍՍՌ ԳԱ գրականության ինստիտուտ, բանախյուսության բաժնի արխիվ:

⁶ *C.A. Ervasarov*, Краткий этно. юридический очерк езидов Эриванской губ., Записки Кавказского отдела Императорского вост. геогр. общества, кн. 13, 1891, с. 171.

⁷ Բանասաց Ապարանի շրջանի Ալազյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը, 1940թ.:

եզդի քրդերի ծագման մասին, այստեղ տեսնում ենք եզդի քրդերի և ընդհանրապես քրդերի միատեղ առաջացման և մի ժողովուրդ լինելու գաղափարը: Բացի այդ, խոսվում է քրդերի ֆիզիկական հատկանիշների մասին, որ նրանք լեռնական են, ուժեղ ու ըմբոստ:

Իրաքի քուրդ եզդիները վաղուց ի վեր բնակվում են Սնջարի շրջանում՝ Մոսուլից հյուսիս:

Սնջարի լեռներում են գտնվում Շիխադու սրբավայրը, քուրդ եզդիների մարգարե Շիխադու և Եզդի մահապետի շիրիմները: Եզդիները ամեն տարի գնում են այնտեղ, զոհաբերություններ, ծիսակատարություններ կատարում և երկրպագում Շիխադու և Եզդու գերեզմանները:

Եզդիները խոսում են քրդերեն, որի վրա շատ ուժեղ է պարսկերենի և արաբերենի ազդեցությունը: Նրանց պատմական անցյալով գիտնականներից քչերն են զբաղվել: Ըստ հայ պատմաբան Մ. Չամչյանի, գերմանացի Վայցերի և ուրիշների, քրդերը, այդ թվում և եզդիները ձևավորվել են 10-րդ դարում: Ընդդեմ այս կարծիքների պետք է հիշատակել հույն զորավար և ճանապարհորդ Քսենոփոնի տեղեկությունները «Ամաբասիսում», ըստ որոնց քրդերը գոյություն են ունեցել դեռևս մ.թ.ա. 5-րդ դարում «կորդուխներ» անվանումով:

Պրոֆեսոր Մարկվարտը և ակադեմիկոս Յ. Մանանդյանը «Ամաբասիսում» հիշատակված մարդերին համարում են քրդերի նախահայրեր, իսկ 10-րդ դարի արաբ մատենագիր Մասուդիի կարծիքով, քրդերի նախահայր Քուրդը Մարդի որդին էր: Հայ մատենագրության մեջ քրդերը կոչվել են «Ազգն մարաց», որի հիման վրա ենթադրվում է, որ նրանք քրդերի նախահայրերն են եղել:⁸

Հարց է ծագում, քուրդ եզդիները իբրև Իրաքի և Իրանի հին բնակիչներ ընդունել են զրադաշտական կրոնը, թե՞ ոչ: Որոշ հեղինակներ, առանց գիտական փաստերի, որոշ առասպելների հիման վրա, եկել են այն եզրակացության, որ քուրդ եզդիները ընդունել են զրադաշտական կրոնը:

Զրադաշտական կրոնի ազդեցությունը քուրդ եզդիների վրա անժխտելի է, բայց ասել, թե քուրդ եզդիների պաշտամունքը զրադաշտական կրոնն է, սխալ է:

⁸ Յ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Եր., 1940, էջ 70:

Արևի պաշտամունքը, որը կազմում է զրադաշտական կրոնի հիմնական առանցքը, որպես բնապաշտության կարևոր տարր, վաղուց ի վեր տարածված է արևելյան բազմաթիվ ժողովուրդներին, այդ թվում՝ նաև քուրդ եզդիների մեջ:

Քուրդ եզդիները հավանաբար չեն ընդունել պարսկական աստվածներին՝ Ահուրամազդային և Աիրիմանին, չնայած ընդունել են չար և բարի ոգիների գոյությունը: Քրդական ազգագրական և բանահյուսական նյութերում այս աստվածների պաշտամունքի մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել, իսկ Մալաքետաուսի և Շիխադու մասին բազմաթիվ վկայություններ կան:

Քանի որ քուրդ եզդիները չեն հավատացել ու պաշտել հին պարսկական այդ աստվածներին, հետևաբար չի կարելի ասել, թե նրանք ընդունել են զրադաշտական կրոնը: Միայն է Յու. Կարցևի այն կարծիքը, թե քուրդ եզդիները հետևել են զրադաշտական կրոնին:⁹

Հարց է ծագում, ապա ո՞րն է եղել քուրդ եզդիների պաշտամունքի հիմնական առարկան:

Քուրդ եզդիները, բացի բնության երևույթներից ու երկնային մարմիններից, պաշտել են նաև Մալաքետաուսին, որի պաշտամունքի արմատները պետք է փնտրել տոհմական հասարակության մեջ: Մալաքետաուսին տոհմական շրջանում պաշտել են իբրև տոտեմ, իսկ հետագայում, քրդական տոհմերի քայքայումից հետո, Մալաքետաուսը պաշտվել է կուռքի ձևով:

Մինչև այժմ էլ քուրդ եզդիների հավատալիքների հիմքը Մալաքետաուսի պաշտամունքն է, պարփակված ցեղային կեղևի մեջ:¹⁰ Մալաքետաուսի պաշտամունքը այժմ էլ ուժեղ է Սնջարի եզդիների մեջ, որի մասին մանրամասն կիսոսենք ստորև:

Քուրդ եզդիների պաշտամունքի տարրերից մեկն էլ իրենց նահապետ եզդին է, որին աստվածացրել են: Եզդին և Շիխադի մարգարեն, որոնց եզդիները երկրպագում են նաև այժմ, թաղված են Լալըշի Շիխադու տաճարի մոտ: Տաճարի պատերի վրա այժմ էլ, արաբական տառերով, քրդերեն առկա են հետևյալ տապանագ-

⁹ Ю. С. Карцев, Заметки о турецких эздах, Тифлис, 1889, с. 8.

¹⁰ Մալաքետաուսի կուռքը այժմ գտնվում է Մոսուլի շրջանի Բաադր գյուղի եզդիական տաճարում

րերը՝ «Մալաք Եզդի, աստծու ողորմածությունը քեզ վրա լինի», «Շիխադի, աստծու ողորմածությունը քեզ վրա լինի»:¹¹

Շիխադու գերեզմանը երկրպագում են նաև ասորիներն ու արաբները:

Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Եզդին, ինչպես և Շիխադին, իրական մարդիկ են եղել, մահկանացուներ, որոնք հետագայում աստվածացվել են: Ըստ քրդական դիցաբանության, Եզդի նահապետը աստվածացված է: Եզդիական դաուլերից մեկում ասված է՝ «Եզդի խոադայա»¹² (Եզդին աստված է):

Կրոնական մի այլ երգում Եզդին հանդես է գալիս իբրև աստծո օգնական, գրեթե նրան համահավասար իրավունքներով: Երգում ասված է.

«Մալաքետաուս խոդայա,
Եզդի ժեռա մաուլիայա,
Աու ռունշտյա արշայա
Դըկա աու ֆարմանայա»:
(Մալաքետաուսն աստված է,
Եզդին նրա մաուլիան է,
Նա նստած է երկնքում
Նա կատարում է հրամաններ):¹³

Այսպիսով, քուրդ եզդիները իրենց նահապետ Եզդուն վերագրում են աստվածային ուժ, աստվածային հատկություններ:

Եզդիական կրոնական հավատալիքներում կարևոր տեղ է գրավում Շիխադու (շեյխ Ադի) պաշտամունքը: Շիխադին եղել է պատմական անձնավորություն, մարգարե, որին նույնպես եզդիները վերագրել են աստվածային հատկություններ՝ աստվածացրել են նրան: Շիխադու մասին պահպանվել են կենսագրական հետևյալ տեղեկությունները. նա Ադիա ցեղի սերունդներից է, Մուսաֆիրի որդին, ապրել է 12-րդ դարում, մահացել Մոսուլի մահանգի Զաքարի շրջանում՝ 90 տարեկան հասակում:

Ա. Սեմյոնովը գրել է. «Ալ-Մուքտաիր Բեյլախիի իշխանության օրոք (հիջրայի 295թ.) ապրել է հայտնի քուրդ գրող Մանսուր ուլ-

¹¹ А.А. Семенов, Поклонение Самане у переднеазиатских курдов-езидов, Ташкент, 1927, с. 77.

¹² Տես՝ *Լազոյի (Հակոբ Ղազարյան) ծեռնագրերը*, ՀՍՍՀ գրականության ինստ., Ֆուլկլորի արխիվ:

¹³ Բանասաց՝ Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո (70 տ.):

խալաչը և սոֆիստ շեյխ Աբդուլ Ղադրի Գիլանին: Հենց նույն ժամանակաշրջանում երևան եկավ շեյխ Ադի անունով մեկը, որը եկել էր Հաքարի լեռներից...»:¹⁴

Ըստ եզդիների՝ Շիխադին «ժը արդա դըֆըռա ազմին» (երկրից բռնում է երկինք) և Մալաքետաուսի օգնությամբ ղեկավարում երկիրը: Եզդիների մոտ Շիխադին աստվածացված մարգարե է: Այս երևույթը տեսնում ենք նաև մահմեդական աշխարհում՝ Մահմեդ մարգարեի նկատմամբ: Մահմեդական մարգարեն արաբական ֆեոդալիզմի օրոք աստվածացվում, երկինք է բարձրացվում: Այդ մասին ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդական բանահյուսության մեջ, ըստ որի, Մուհամմեդը, երկինք բարձրանալուց հետո, գնում է երկնքի յոթերորդ հարկը, այսինքն ամենա-վերջինը և նստում աթոռի վրա՝ աստծո կողքին: Աստված չի զայրանում, նրան ընդունում է սիրով:

Եզդիների մարգարե Շիխադին սոֆիստ է եղել, նա չի սիրել աշխարհիկ կյանքը: Այդ կյանքից փախչելով, նա բնակվում է Սնջարի լեռներում, հենց այնտեղ էլ ապրում ու հիմնում մի տաճար, որը նրա անունով կոչվում է «Մալա Շիխադի» (Շիխադու տուն) և եզդիների հիմնական սրբավայրն է համարվում, այնպես, ինչպես Մեքքան ու Մեդինան մահմեդականների համար:

Շիխադու կրթության մասին տեղեկություններ չկան: Կարծիք կա, որ նա ոմն գրագիր հարանի աշակերտն է եղել, բայց, թե նրա մոտ ինչ է սովորել և որքան ժամանակ, հայտնի չէ: Հայտնի է միայն, որ Շիխադին եզդիական կրոնական օրենքների մասին «Անկեղծության գիրք» վերնագրով արաբատառ մի գիրք է գրել: Այդ գիրքը, որին քուրդ եզդիներն անվանում են «Մըշիր», ձեռագիր վիճակում պահպանվում է Շիխադու տաճարում:

Շիխադին եզդիների հավատալիքների ձևակերպողն ու տարածողն է եղել: Ըստ Ժ. Ֆրանկի տեղեկությունների՝ Իրաքի եզդիները, կրոնական տոների ժամանակ, զլուխները կախ, առանց որևէ շշուկի, չոքած մոտենում էին սուրբ գրքին, մեկ առ մեկ համբուրում և ետ գնում ասելով. «Յա Մըշիր, բըրա ռահմա Մալաքետաուս սար մա բա, բըրա Էզդի, Շիխադի արդմի է բըղըն մա» (ով Մըշիր, թող Մալաքետաուսի ողորմությունը մեր վրա լինի, թող եզդին ու Շիխադին օգնեն մեզ):¹⁵

¹⁴ А.А. Семенов, Поклонение Самане у переднеазиатских курдов-езидов, Ташкент, 1927, с. 77.

¹⁵ J. Frank, Scheich Adi, der geosse Heilige der Jezides, Leipzig, 1911, p. 104.

1946թ. այդ գրքից արտագրված մի հատված պահպանվում էր Թալինի շրջանի Գյալթո գյուղի բնակիչ փիր Ահմադի մոտ: Չնայած արգելվում է կրոնական այդ գիրքը ցույց տալ մարդկանց, փիրը հարգեց իմ խնդրանքը: Այն գրեթե անընթեռնելի էր, տառերը հազիվ էին երևում, միայն մի տող հաջողվեց կարդալ՝ «Մալաքետաուսը աստված է» բառերը:

Գյալթո գյուղի եզդիները գլուխ էին խոնարհում Մըշիրի մոտ, երկրպագում նրան և հանուն նրա զոհաբերություններ կատարում: Մըշիրը արկղից հանում էին միայն «Ռոժիէ Էզդի» և «Ռոժիէ Խըդրնավի» տոներին: Այդ տոների օրերին, նախքան Մըշիրը արկղից հանելը, ոչխար էին զոհաբերում, ապա մտնում տուն ու գիրքը համբուրում:

Շիխադին եզդիների հասարակական կառուցվածքի, արարողությունների և ընդհանրապես նրանց կենցաղի վերաբերյալ բազմաթիվ կտակներ և խրատներ, այդ թվում կրոնական օրենքներ է թողել: Ըստ եզդի հոգևորականության, դրանք ամփոփված են Մըշիրի մեջ:

Ահա դրանցից մի քանիսը.

1. Եզդիները պետք է հետևեն Մալաքետաուսին, երկրպագեն և հանուն նրա, տարին մեկ անգամ, զոհաբերություն կատարեն, արպեսզի նա գթա երկրպագողներին, կատարի նրանց ցանկությունն ու նրանց մեղքերին թողություն տա:

2. Ամեն տարի գնալ սրբավայրեր և այնտեղ արուբաթ (աղոթք) անել, կենդանիներ զոհաբերել այնտեղ գտնվող բարի ոգիներին սիրաշահելու համար, ոգիներ, որոնց ղեկավարում է Մալաքետաուսը:

3. Մըշիրը պահել գաղտնի:

4. Հարսանյաց ուրախության ժամանակ և, ընդհանրապես, աչք չդնել ուրիշների կամանց վրա:

5. Եզդիներին արգելվում է ամուսնանալ այլ ազգերի հետ, ամուսնության դեպքում նրանց հոգին դժոխքի բաժին է լինելու:

6. Սիրել այլազգիներին, բայց չստրկանալ նրանց առջև: «Եզդիները, — ասում է միր Իսմայիլը,¹⁶ հարգանքով պետք է վերաբերվեն ուրիշ ազգերին, որովհետև բոլորն էլ աստծու կամքով գոյություն ունեն»¹⁷:

¹⁶ Միր Իսմայիլ, եզդիների կրոնապետ:

¹⁷ Ստ. Կանայանց, եզդիները, «Տարագ», 4, Թիֆլիս, 1913, էջ 69:

7.Տառւս սիարկըրն¹⁸ կարելի է լոկ կենդանիներ զոհաբերելուց հետո:

8.Աշխարհում ինչ որ բարի է, պետք է հետևել նրան, պայքարել չարի դեմ:

9.Զսպանել մայր կենդանիներին, քանի դեռ նրանց ձագերը չեն բաժանվել նրանցից, նրանց սպանողները պատասխանատու են Մալաքետաուսի առաջ:

10.Եզդի հոգևորականության տարբեր կաստաներին պատկանող կանանց և տղամարդկանց արգելվում է ամուսնանալ միմյանց հետ: Հոգևորականներին չի թույլատրվում ամուսնանալ մրիդների հետ:

11.Եզդին կեղծ երգում չպիտի տա:

12.Ամուր պահել դաստաբրակությունը (եղբայրություն):

13.Եզդիներն իրավունք չունեն ուրիշի քյաբինը կտրած կին առնել:

14.Եզդի ազգը հավերժական է, ոչ ոք իրավունք չունի դուրս գալու իր տնից (դավանանքը փոխել):

15.Անհավատների հոգին դժոխք է գնալու:

16.Մալաքետաուսը չի ների ստախոսներին, դրա համար չպետք է ստել:

17.Միշտ պետք է հարգել ծնողներին ու խոնարհվել նրանց առջև, ապա թե ոչ, պատասխանատու կլինեն Մալաքետաուսին:

18.Այս աշխարհի կյանքը դատարկություն է, միշտ պետք է մտածել հանդերձյալ կյանքի մասին և հոգու մեղքերը թեթևացնելու համար կատարել զոհաբերություններ:

19.Բարիքը չարիք է բերում, չարիքն էլ՝ բարիք, դրա համար պետք է լինել ոչ շատ բարի, ոչ էլ շատ չար, այլ ընտրել միջինը:

Շիխադին ունի բազմաթիվ այլ խրատներ ու ավանդներ, որոնք ձևակերպված են Մըշիրում: Բայց քանի որ Մըշիրը անընթեռնելի է (չի էլ թույլատրվում ընթերցել), այդ պատճառով Շիխադու թողած ավանդները, խրատները և ձևակերպած կրոնական օրենքների մեծ մասը մոռացության են տրվել, բայց հիմնական դրույթները, որոնք գործնական կյանքում մեծ տեղ ու նշանակություն են ունեցել, բերանացի ավանդվել են և մինչև օրս էլ պահպանում են իրենց նշանակությունը:

¹⁸ Սիարկըրն, բառացի նշանակում է հեծյալ դարձնել: Տառւս թռչունի պղնձե արծանիկը, սիրամարգի կամ աղավնու նման, ամրացված փայտի վրա:

Որպես այս խրատների, ավանդների և ձևակերպված կրոնական օրենքների հեղինակի և իրենց մարգարեի, եզդիները սրբացրել են Շիխադուն:

Շիխադու տաճարը այժմ էլ եզդիների գլխավոր սրբավայրն է համարվում:

Ահա թե ինչպես է նկարագրում դառուալ Հուսեյնը այս տաճարը. «Օջախը գտնվում է ծորի մեջ, ծածկված է ծառերով, երկու կողմից շրջապատված է սուր, կենդանանման ժայռերով, որոնք հեռվից խորհրդավոր տպավորություն են թողնում մարդկանց վրա: Այդ ժայռերի միջև, հեռու տեղերից եկած ուխտավորների համար, խրճիթներ են կառուցված: Օջախի պատերը ծածկված են հաստ, խոնավ ու բորբոսնած շերտերով: Ծխնելույզի նման փոքրիկ պատուհաններից ներս են թափանցում արևի ճառագայթները»:¹⁹

Այստեղ, ամեն տարի, սեպտեմբերին հավաքվում են բազմաթիվ ուխտավորներ: Այդ ուխտագնացությունը Լալըշում կոչվում է ջամի, որը տևում է յոթ օր: Նաբի անունով մի եզդի, որը 1909թ. մասնակել է Լալըշի ուխտագնացությանը, պատմում էր, որ ուխտավորները, իրենց մեղքերը քվելու համար, երկրպագում էին Շիխադու, ապա՝ Եզդու գերեզմանները և զոհաբերություններ կատարում: Այդ երկու գերեզմանների երկրպագությունը կատարվում է հանդիսավոր ձևով՝ կրոնական երգերով (դաուլերով), պարերով և խաղերով: Ղաուալները նվագում են դաֆ-շբեբի: Կրոնական այս երգերում գովաբանվում են Շիխադին, Եզդի նահապետը, նշվում են նրանց աստվածային հատկությունները: Ահա այդ դաուլերից մեկը.

«Շիխադի խողանե քարամե,
Դահար բույա լը ալամե, լը աջամե,
Դահար բույա Բաթըլֆարա,
Լե ջամա բուն մերդարա,
Ղաստ կըր, հատա Հաքարա,
Ղաստ կըր, հատա Լալըշա,
Քյաթ գոհե միրա,
Ճիա Արաֆատե գուշա-գուշա»:

(Շիխադին տերն է բարության,

¹⁹ Բանասաց դառուալ Հուսեյն, գրի է առել հեղինակը Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղում 1928թ.:

Հայտնվել է աշխարհին, պարսիկներին,
Հայտնվել է Բաբլաֆարում,
Առաքյալներ հավաքվեցին նրա մոտ:
Ցանկացավ, եկավ Հաքար²⁰,
Ցանկացավ, եկավ Լալըշ,
Առաքինիների ականջը մտավ,
Արաֆատ սարը արծագանքեց:²¹

Այս դաուլից պարզ երևում է, որ Շիխադին եզդիների մոտ սրբացված է, որովհետև, ինչպես տեսնում ենք երգում, ողջ բնությունը պատրաստ է ունկնդրելու, արծագանքելու նրա գալստյանը, Շիխադու ամեն մի շարժմանը:

Լալըշում արարողություններից ու գոհաբերություններից հետո նվազը դադարում էր, ապա դաուալներից մեկը շորի մի կտոր էր վերցնում, թաթախում Ջըմզըմ աղբյուրի ջրում, կապում մի ձողի ծայրից և օդում ճոճում, ցույց տալով, որ արարողությունը վերջացավ:

Ուխտավորները, համբուրելով շեյխերի, փրերի և դաուալների աջը, իրենց հետ վերցնելով Ջըմզըմ աղբյուրի ջրից և տաճարի շրջակայքի հողից, ցրվում էին:

Ըստ Նաբու պատմածի՝ ծիսակատարությունից հետո, երբ ուխտավորները արդեն հեռանում էին սրբավայրից, միրը և մյուս հոգևորականները մնում էին տաճարում: Այդ ժամանակ սրբավայրի մի խցիկից դուրս էին գալիս ամբողջովին սպիտակ հագնված ֆաղիրները, տաճարում կատարում մոգական գործողություններ, իսկ հոգևորական տղամարդիկ և կանայք երգում ու պարում էին: Հետո, տաճարում ֆաղիրներն ու քոչակները կատարում էին ռազմական և հարսանեկան պարեր, որոնց մեջ արտահայտվում են խորին հնության պատկանող սովորությունների հետքեր ու մոգական գործողություններ: «Հայֆ»-ը պարելիս, ֆաղիրներից մեկը, իբր թե թշնամուց վրեժը լուծելու համար, փայտե դաշույնով երեք անգամ խփում էր գետնին և ասում. «Մըն հայֆա խո հըլանի» (վրեժս լուծեցի), որից հետո դեմքը դարձնում էր դեպի Մալաքետաուսի արծանը, տաճարում դրված երեք փոքր քարերից մեկը քսում թրի շեղբին, դնում փռած գորգի վրա և շատ խորհրդավոր քայլերով, լուռ ու մուռ՝ դուրս գալիս տաճարից:

²⁰ Հաքար՝ քրդաբնակ շրջան Իրաքում:

²¹ Բանասաց Շամիա Հասո, գրի է առել հեղինակը Թբիլիսիում, 1950թ.:

Պետք է նշել, որ Շիխադու տաճարում, բացի Մալաքետաուսի արձանից, ոչ մի արձան, նկար, կամ մնան որևէ բան գոյություն չունեն։²² Սոգական գավազանը ծեռքին, առաջ էր գալիս մեկ այլ ֆաղիր, գավազանը բարձրացնում էր վեր, ապա իջեցնելով, «Յա Մալաքետաուս (ով Մալաքետաուս), յա Շիխադի (ով Շիխադի) և յա Եզդի (ով Եզդի)» ասելով, խփում գետնին։ Այս գործողությունը ցույց է տալիս, որ իբր թե մոգական գավազանի ուժով, Մալաքետաուսի, Շիխադու և Եզդու օգնությամբ, գետինը երկու մասի է բաժանվում, եզդիների թշնամիներին իր մեջ առնում ու նորից փակվում։ Այդ գործողությունից հետո, ուրախության ժպիտը դեմքին, ֆաղիրն վայր էր ընկնում և իրեն մի քանի րոպե մեռած ձևացնում։

Սոգական այդ գործողություններն ու պարերը, որոնք այժմ էլ կատարվում են Շիխադու տաճարում, աղերսվում են Շիխադուն ու Եզդուն սրբացնելու հետ։

Ուխտավորների տաճարին նվիրաբերած ընծաների մեծ մասը միրի բաժինն էր դառնում, մնացածը միմյանց միջև բաժանում էին շեյխերն ու փրերը, դաուալները, ֆաղիրները և քոչակները։

Ըստ դաուալ Յուսեյինի պատմածի՝ մինչև 1850-ական թվականները, Լալըշի տաճարում եղել է նաև Շիխադու արձանը, որը հետագայում, մոտ 1850-60թթ. անհետացել է։ Այդ մասին պատմել է իր պապը, դաուալ Բադրը։ Ըստ նրա, տաճարի ասորի սպասավորները, անգլիական միսիոներների պահանջով, այդ կուռքը գողացել և վաճառել են նրանց։ Շիխադու արձանի անհետացումը մեծ սուգ է առաջ բերել եզդիներ մեջ։ Այժմ, Յուսեյնի կարծիքով, այդ արձանը գտնվում է Բրիտանական թանգարանում։

Ինչպես մահմեդականների մոտ միշտ տրվում է Մուհամմեդի, այնպես էլ քուրդ եզդիների մոտ՝ Շիխադու անունը, կրկնում են նրա խոսքերը, նշում նրա վարդապետությունը, գերբնական ուժ ունենալու հատկությունները և այլն։

Եզդիական կրոնի մեջ Մալաքետաուսը գլխավոր աստվածն է, իսկ Շիխադին և Եզդին երկրորդական աստվածություններ են։

²² Ю.С. Карцев, Заметки о турских езидах, Тифлис, 1889, с. 259.

Հոգու անմահություն և հանդերձյալ կյանք.

Եզդիները հոգին պատկերացնում են որպես մազի նման ինչ որ գոյ կամ էակ, որը, կարող է մարդու մարմնից դուրս գալ և նորից մտնել այդ մարմնի մեջ: Դա, ըստ հավատացյալների, կատարվում է նաև երազ տեսնելու ժամանակ, երբ հոգին մարդու մարմնից դուրս գալով, պտտվում է աշխարհը և նորից վերադառնում իր օթևանը՝ մարդու մարմնին: Քուրդ եզդիները կարծում էին, թե մարմնին միայն մեկ հոգի ունի, որը նման է իրեն:

Քուրդ եզդիների հավատալիքների համաձայն, արծազանքները, քարերում, ժայռերում, անտառներում ու լեռներում տեղավորված հոգիների կամ ոգիների ծայներն են: Ըստ նրանց, հոգին լինելով մարդկանց, կենդանիների, բույսերին կյանք տվողն ու առարկաներին շարժման մեջ դնողը, ինքնուրույն է և ոչ մի կախում չունի մարմնից, նա մարմնից հեռանում է թե քնի և թե մահվան ժամանակ: Մահվան ժամանակ, ըստ եզդիների, հոգեառ հրեշտակ Ագրահիլն է հոգին մարմնից հանում:

Ըստ եզդի շեյխերի՝ մարդու հոգին մարմնից դուրս գալուց հետո, կարող է տեղավորվել կենդանիների, բույսերի և առարկաների մեջ, Ագրահիլի ձեռքով գնալ դրախտ կամ դժոխք:

Ագրահիլի ձեռքով հոգին մարմնից հեռանալու և երկինք համբառնելու գաղափարը տեսնում ենք եզդիական դաուլերում: Ահա այդ դաուլերից մեկը, որտեղ ասվում է.

«Ռոժակա ռոժանա,
Մուսա²³ կոռե Ամրիանա,
Ախի Ագրահիլ լե բու մեվանա,
— Վարա ժը մըն բըխազա, տա չը խըզմաթա,
Մըն տա քըշանդիյա հերաթա,
Ագրահիլ գո,
— Ագե ռոհե տա բըքշինըմ»:

(Օրերից մի օր,
Ագրահիլը ահավոր,

²³ Մուսա, եզդիների մարգարեներից մեկը:

Գնաց Ամրիայի որդի Մուսայի մոտ հյուր,
Մուսան ասաց.— Ես քեզանից վախենում եմ,
Եկ, մոտեցիր, տեսնեն ի՞նչ ես ուզում:
Ագրահիլն ասաց.— Եկել եմ, որ հոգիդ առնեն,
Ու երկինք տանեն):²⁴

Ոգեպաշտական այս պատկերացումը այնքան էր խորացել եգիպտացիների մեջ, որ մեռնող հիվանդի մոտ ծայր չէին հանում, որպեսզի Ագրահիլի ձեռքով հոգին դալքից հանգիստ դուրս գար:

Միայն մահից հետո էր ուժեղ լաց ու կոծ սկսվում, քանի որ, ըստ եգիպտացիների, Ագրահիլը արդեն մարմնից հեռացրել էր ննջեցյալի հոգին:

Մեռելուց հետո, երբ հանգուցյալի աչքերը բաց էին մնում, հավատում էին, թե նա (հոգին) դեռ աշխարհից չի կշտացել:

Եգիպտացիները կարծում էին, թե թաղման ժամանակ ևս հոգին ժամանակավորապես նորից մտնում է իր օթևանը (մարմինը), ապա դուրս գալիս դիակից և երկինք համբառնում: Հոգին, երբ դուրս է գալիս մարդու բերանից, իր դիակի շուրջը ման է գալիս:²⁵ Դիակը թաղելուց հետո, երբ մեռելը գլուխը վեր է բարձրացնում, ուզում է սգավորների հետ տուն վերադառնալ, նոր միայն իմանում է, որ մեռածն ինքն է, և այդ ժամանակ Ագրահիլը նորից նրա հոգին դավժ է անում ու երկինք բարձրացնում կամ տանում Դընյա տարի (մութ, սառը աշխարհ, գետնի տակ):

Հոգին մարմնից կարող է ընդմիշտ հեռանալ միայն Ագրահիլի ձեռքով, որը սարսափելի տեսք ունի՝ երկար, սուր-սուր եղունգներ, մեծ աչքեր, բարակ մեջք, երկար հասակ: Ըստ ծերունիների, երբ նա կանգնում է մեռնող մարդու գլխավերևում, վերջինս տեսնում է նրան ու իսկույն փակվում է լեզուն:

Եգիպտացիների պատկերացմամբ, Ագրահիլի երևալը ավելի սարսափելի է կյանքում մեղք գործած անձանց համար: Եգիպտացիները դառնալից մեկում մեռնողի բերանով ասված է.

«Յակ սար մընռա սակնիյա,
Դավա ուակա թասըն,
Նայնուկա ուակա դասըն,
Դաստա ոըսասըն,

²⁴ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Միրաբ գյուղի բնակիչ Ղարամանե Օզման, գրի է առել հեղինակը 1948թ.:

²⁵ Բանասաց, Ապարանի շրջանի Ալազյա գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլու:

Խազլա մըն վույի ռըհի,
 Բե սուջի, բե բընուսա»:
 (Մեկը կանգնած է գլխիս վերև,
 Աչքերը նման են թասի,
 Եղունգները մանգաղի չափ երկար են,
 Ձեռքերը շարժվում են,
 Երանի այն հոգուն,
 Որը ոչ մի մեղք չի գործել):²⁶

Ըստ եզդիների՝ Ազրահիլը հոգեառ հրեշտակ է: Նա ունի նաև օգնականներ՝ Ջերահիլը, Ազրաֆիլը և Մբայիլը, որոնք նրա կարգադրությամբ հոգին տանում են դընյա տարի կամ երկինք բարձրացնում:

Հոգեառ հրեշտակի նման միջնորդներ տեսնում ենք հունական դիցաբանության մեջ, որտեղ որպես գլխավոր հրեշտակի օգնական հանդես է գալիս Հադեսը:²⁷

Հոգեառ հրեշտակների մասին նման պատկերացում կա նաև հայկական հավատալիքներում:²⁸

Այսպիսով, ըստ եզդի հավատացյալների, մարդիկ, կենդանիներն ու մյուս բոլոր էակները հոգի ունեն, որոնք ժամանակավորապես ապրում են մարդկանց և կենդանիների մարմիններում, իսկ նրանց մահից հետո հեռանում, գնում դնյա դընե (մի այլ աշխարհ)՝ հանդերձյալ կյանքով ապրելու:

Քրդերի, ինչպես նաև աշխարհի շատ ժողովուրդների հավատալիքներում, հոգու անմահության գաղափարը համարվում էր անհաղթահարելի ճակատագիր, որը նրանց համար մեծ դժբախտություն էր, անմխիթաբարություն: Ինչպես օրինակ, կարծում էին, թե մարդու մահից հետո, նա լիովին չի ոչնչանում, նրա հոգին ռահմանի (անմահ) է, իսկ մարմինը, որն ըստ քրդերի երկրորդական նշանակություն ունի, ոչնչացող, անէացող ինչ որ բան: Սա հանդերձյալ կյանքի մասին գաղափարն է, որը դարեր շարունակ տիրապետել է քրդերի ողջ հուզաշխարհի վրա:

Ըստ եզդիների՝ հոգին «դալբից» դուրս գալուց հետո, նրա համար սկսվում է նոր՝ հանդերձյալ կյանք:

²⁶ Բանասաց Ղարամանե Օզման:

²⁷ Մ. Բարթիկյան, Դիցապաշտ Հելլադան կամ հելլեն դիք, Աթենք, 1936, էջ 187:

²⁸ Ե. Լալայան, Վարանդա, Ազգագրական հանդես, գ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 179:

Ըստ եզդիների՝ մարդու հոգին, որի անունը իբր թե, նշված է խոադայի ցուցակում, Ագրահիլի ուղեկցությամբ և նրա օգնականների միջոցով, տեղափոխվում է երկինք, կամ գետնի մեջ:

Եզդիները կարծում էին, թե ննջեցյալի հոգին կարող է հանգստություն գտնել հողում, դրա համար էլ դիակը անպայման պետք է թաղել հողի մեջ: Մեռածին հողին հանձնելու ժամանակ պետք է ճշգրիտ կերպով կատարել այն բոլոր արարողություններն ու ծիսակատարությունները, որոնք գոյություն են ունեցել ժողովուրդների հավատալիքների մեջ, որպեսզի դրնյա դընելուն հոգիները գոհ լինեն ապրողներից:

Մարմնի կամ հոգու հանգստության մասին նման պատկերացումներ տեսնում ենք նաև հայկական հավատալիքներում: Հայերը սովորաբար տապանաքարերի վրա գրում էին «Աստ հանգչի...» արտահայտությունը, ցույց տալով այն վայրը, որտեղ հանգստանում է մարմինը կամ հոգին:

Ըստ եզդիների՝ դրախտում կամ դժոխքում գտնվող հոգիները այցելում են միմյանց, խոսում իրենց երջանիկ կամ դժբախտ լինելու մասին: Նրանք ևս տեսնում են լույսն ու խավարը, սերն ու ատելությունը, քաղցն ու կուշտ լինելը, ցուրտն ու տաքը, անպատներն ու կանաչ վայրերը, ծովն ու ցամաքը և այլն, այսինքն այն բոլորը, ինչ որ մարդիկ կարող են տեսնել կյանքում և զգալ: Դժոխքը բանտ է համարվում: Ինչպես լույս աշխարհում մարդիկ իրենց բանտարկյալների համար ուտելիք կամ խմիչք են տանում, այնպես էլ մութ աշխարհում (երկնքում կամ գետնի մեջ) հոգիները, որոնք տանջվում են դժոխքում, իրենց բաժինը ստանում են դժոխքապետից, եթե նրանց պսամաները այս աշխարհում մահն են մղրիա (հոգեհաց) են բաժանել աղքատներին:

Մութ աշխարհը և այն հոգիների կայանը հանդիսանալու գաղափարը ցայտում կերպով արտահայտված է քրդական «Գյուլփարի» հեքիաթում: Հեքիաթի հերոս Միրզամահմուդը ինչ որ կախարդի խրատը չի կատարում, նա սիրած Գյուլփարիին փրկելու նպատակով, պետք է մտեր սպիտակ խոյի վրա, բայց դրա փոխարեն, սխալմամբ մտնում է սևի վրա: Խոյը նրան տանում է երկրի յոթերորդ շերտը, այսինքն՝ գետնի տակ գտնվող մութ աշխարհը: Միրզամահմուդը տայրե սիմռի (սինամ հավք) գերբնական ուժով մութ աշխարհից լույս աշխարհ է դուրս գալիս:

Հոգու և հանդերձյալ աշխարհի գաղափարը տեսնում ենք նաև հույների, հռոմեացիների, հայերի, արաբների, գերմանացիների

և շատ ուրիշ ժողովուրդների մոտ: «Պատերազմի ժամանակ սպանված մարդու հոգին, ըստ հույների, հռոմեացիների և գերմանացիների, հրեշտակները արագաքայլ ձիու վրա թռցնում՝ տանում են հոգիների աշխարհը»:²⁹

Հանդերձյալ կյանքի մասին պատկերացումները ուժեղ են հատկապես մահմեդականների մոտ, ըստ որոնց աշխարհիկ կյանքը «խաղ ու կատակ» է համարվում:³⁰

Եզդիները կարծում էին, թե մեռածի հոգին կարող է նաև երկինք չբարձրանալ, այլ ապրել գերեզմանում, գետնի մեջ, դուրս գալ իր կայանից, մտնել կենդանիների մեջ, ընդունել նրանց կերպարանքը, դառնալ Ռաշե շավե (գիշերային հրեշ) ու թափառել երկրի երեսին:

Ըստ եզդի ծերունիների՝ գիշերը չի կարելի անցնել գերեզմանների մոտով, որովհետև հոգիներն այնտեղ հանգստանում են, նրանք կարող են արթնանալ, բարկանալ և վնասել անցորդներին կամ, կենդանիների կերպարանքով, դուրս գալ գերեզմաններից և սարսափեցնել մարդկանց ու վերադառնալ իրենց բնակարանը:

Այսպիսի հայացք գոյություն ունի նաև Հյուսիսային Ամերիկայի բնիկ ցեղերից մեկի մոտ:³¹

Հողը կամ գերեզմանը հոգու կայան հանդիսանալու և հոգին գերեզմանից դուրս գալու ու կենդանիների կերպարանք ընդունելու մասին հայացքը գոյություն է ունեցել Դերսիմի քրդերի և հայերի մեջ: Ըստ դերսիմցիների, «Մարդ մը մեռնելուց հետո վերստին աշխարհ կուգա անբան անասուններու կերպարանքով, և այնուհետև սողուններու, թռչուններու, թիթեռներու, ճանճերու և վերջապես մժղուկներու կերպարանք առնելով: Եվ այսպես, հոգին մեկեն մյուսին փոխանցելով, կապրի մինչև վերջին դատաստանին օրը՝ իր մեկ մազն իսկ չկորցնելու պայմանով, որովհետև անհեղ դատաստանին առջև կանգնած պիտի հաշիվ տա աշխարհիս մեջ չար և բարի գործերուն համար»:³²

Հանդերձյալ կյանքի մասին եզդիների ունեցած հայացքների տեսակետից հետաքրքիր է Ապարանի և Թալինի եզդիների մեջ

²⁹ J. von Negelein, Das Pferd im Seelenglauben und Tofenkult., -<Zeltsehe des Verleins für Volkskunde> b. 2, 1901, p. 406.

³⁰ Ղուրան, Վառնա, 1909, էջ 117:

³¹ История религии, Москва, 1909, с. 6.

³² Անդրանիկ, Տերսիմ, Թիֆլիս, 1901թ., էջ 168:

գոյություն ունեցած, մագերը և եղունգները թաղելու սովորությունը: Պառավներն իրենց կտրած մագերն ու եղունգները թաղում էին հողում, դնում գերեզմանների մեջ կամ փաթաթում թղթի մեջ ու դնում պատերի ճեղքերում, որպեսզի մեռնելուց հետո, հոգին դատաստանի օրը դժվարությունների չհանդիպեր:

Այս սովորություններից պարզ երևում է, որ ըստ եզրիների, հանդերձյալ կյանքում գոյություն ունի նաև դատ ու դատաստան:

Դերսիմում «Շատ անգամ քրդերն օրերով ճանապարհ կուգան հիվանդեն իմանալու իրենց տեղերը հանդերձյալ կենաց մեջ»:³³

Հոգիների մասին նման պատկերացում գտնում ենք արևմտահայերի մոտ, որոնք հավատում էին, թե «հոգին գերեզմաններեն ելնելով, այծի, շունի կերպարանքով շրջականներ կպըտտեն, կըսվի, թե ասոնք ջուրեն և կամ առջևնեն քաշված գծեն անդին չեն կրնար անցնել»:³⁴

Այսպիսի հավատ ունեին նաև Կոտայքի շրջանի Արզնի գյուղի ասորիները:³⁵

Դիակը հողին հանձնելու ժամանակ, եզրի հոգևորականների ցուցմունքներով, եզրիները պետք է կատարեին անհրաժեշտ բոլոր ծիսակատարությունները: Թաղումից հետո, գերեզմաններից վերադառնալիս, տավրթուլի (գերեզմանափորին տրվող հաց) էին ու բաժանում, հանում հանգուցյալի հոգու՝ բարեմաղթություններ կատարում, հանգուցյալի վրա դառուլեր երգում: Սգավոր կանայք դենքերը ճանկում ու մագերը կտրում էին, տղամարդիկ խփում էին իրենց գլուխներին, թաղումից հետո երեք օր գերեզմանի վրա կրակ էին վառում և այլն:

Եզրիների կարծիքով դրանք արվում էին հանգուցյալների հոգու բարօրության համար:

Այդ արարողությունները չկատարելու դեպքում, հանգուցյալի պսամաները, ըստ եզրիների, ենթակա կլինեին նրա հոգու չարամտությանը և անընդհատ կհալածվեին նրա կողմից, իսկ հոգին դուրս կգար գերեզմանից ու կթափառեր ամենուրեք:

Մեռելների հոգին գերեզմանից դուրս գալու ու թափառելու կամ կերպարանափոխվելու պատկերացումը միայն քրդերի մեջ չէ, որ գոյություն է ունեցել, այն տարածված է աշխարհի բազմա-

³³ *Անդրանիկ*, Տերսիմ, Թիֆլիս, 1901թ., էջ 169:

³⁴ *Բյուրակն*, 1899, 16:

³⁵ ՀՊԹ արխիվ:

թիվ ժողովուրդների կրոնական մտապատկերներում ու հավատալիքներում:

Վրիժառույթամբ արյան փոխարեն արյուն առնելու սովորությունը, որ դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել քրդերի մեջ, ցույց է տալիս այն հավատալիքը, որ սպանվածի արյունը կամ հոգին ունի ինչ որ գերբնական, մոգական ուժ, որը կարող է վնասել սպանողին: Դրանից փրկվելու համար, վերջինս պետք է իր մեջ ընդունի սպանվածի ուժն ու հոգու մեղքերը, դրանով վերջ տալով սպանվածի հոգու հալածանքներին ենթարկվել:

Հանդերձյալ կյանքի հետ աղերսվող ոգեպաշտական այս հայացքների հիման վրա, ոչ միայն վրեժխնդրությունը, այլև քրդական շատ այլ սովորություններ սրբագործվել են կրոնական հավատալիքներով, քանի՜ ու մարդիկ կյանքի հիմնական առանցքը համարում էին հոգին, որի նկատմամբ ոչ ոք չպետք է մեղանչեր: Ըստ այդ հայացքների, ոչ միայն քրդերի, այլև բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, հանդերձյալ աշխարհում սպանվածի հոգին երբեք հանգիստ չի գտնի, մինչև որ նրա արյան վրեժը չի առնվել թշնամուց կամ քանի դեռ սպանողը սպանվածի մեղքերը չի առել իր վրա:

Ապարանի շրջանի եզդիները խունդայինի (արյուն տալ) ժամանակ սպանողին տանում էին սպանվածի գերեզմանի մոտ, երեք կամ յոթ անգամ պտույտ տալիս շիրիմի շուրջը, հավատալով, որ սպանվածի գործած մեղքերն անցնելու են հանցագործին: Դրանով վրեժը լուծված էր համարվում:

Այս հավատալիքների վերաբերյալ կան քրդական ազգագրական նյութեր և բանահյուսական բազմաթիվ ստեղծագործություններ:

«Միրզամահմուդ» հեքիաթում, որտեղ գլխավորապես արտահայտված է օծի գերբնական ուժի գաղափարը, տեսնում ենք նաև հոգիների աշխարհ, որն, ըստ քրդերի, անմահ է և հանդերձյալ կյանքում ունի իր կայանը:

Հանդերձյալ կյանքի մասին պատկերացում գտնում ենք եզդիների թաղման սովորությունների մեջ: Հանգուցյալին թաղելուց հետո, երեք օր, նրա գերեզմանի վրա կրակ էին վառում: Այն կամը, որի վրա լողացրել էին դիակը, շուռ էին տալիս, վրան պղինձ դնում և երեք օր անընդհատ ճրագ վառում: Կամի վրա երբեմն ջուր էին լցնում: Այդ օրը հաց և կերակուր էին բաժանում աղքատներին: Եզդիների կարծիքով, այս ծիսակատարությունները

կատարում էին, որպեսզի մեռածի հոգին հանդերձյալ կյանքում լողանալու, խմելու համար՝ ջուր, ուտելու համար՝ հաց, կերակուր և լույս ունենար: Իհարկե, այս հավատալիքները աղերսվում են նաև ջրի ու կրակի պաշտամունքի հետ, որոնց մասին կխոսենք ստորև:

Այսպիսով, դրվում էր մեռածի հոգու և կենդանի մնացած ցեղակիցների սերտ կապի խնդիրը, որովհետև եզդիները կարծում էին, թե հոգիներն այն աշխարհում ունեն նույն կարիքներն ու զգացմունքները, ինչպիսիք մարդիկ ունեն իրական կյանքում, հետևաբար կենդանի մնացած մարդիկ պարտավոր են օգնել իրենց հանգուցյալների հոգիներին՝ կարիքավոր մարդկանց տալով ուտելիք, մթերքներ և դրամ, հավատալով, որ տվածի փոխարեն նրանց հանգուցյալների հոգիները հանդերձյալ աշխարհում կստանան իրենց բաժինը: Կենդանի ազգականների և հոգիների հարաբերությունները անպայման արտահայտվել են արյունակցական-պսմամական կապերով:

Այստեղից պարզ է, որ եզդիների մեջ անցյալում գոյություն ունեցած այս հավատը պայմանավորում էր միջոցներ ձեռնարկել և ամեն կերպ բավարարել հոգիների պահանջները, հոգալ նրանց կարիքները, որպեսզի նրանք հանդերձյալ կյանքում զուրկ չլինեին անհրաժեշտ կենսապայմաններից: Երբ աղքատ եզդին հարևանից մեռածի հոգու հաց էր ընդունում, ասում էր. «Թող այս հացը այն աշխարհում ձեր մեռածի հոգու բաժինը լինի»:

Ըստ եզդիների՝ մեռած բոլոր պսմամների հոգիները, լինեն նրանք գերեզմաններում, դրախտում, թե դժոխքում, համախմբված են մի տեղ և գործում են միասին, ինչպես իրենք՝ պսմամներն այս աշխարհում:

Այս մտահայեցողության սկզբունքի հիման վրա էլ եզդիները ունեին ազգակցական առանձին գերեզմանատներ, որոնք այսօր էլ կարելի է տեսնել Ապարանի շրջանի Զարջառիս, Թալինի շրջանի Գյալթո և եզդիաբնակ այլ գյուղերում: Կարծում էին, որ նման ազգակցական գերեզմանատներում, տվյալ ցեղի կամ ազգակցական խմբի հանգուցյալների հոգիները կլինեն ամբիօ, հեռու մեղքեր գործած այլ ցեղերի անդամների գերեզմաններից և այլն:

Քանի որ ցեղակիցների հոգիները կարող են համախմբված լինել մի գերեզմանատնում, սովորաբար, քուրդ եզդիները տարին մեկ անգամ՝ ապրիլին (ամբողջ ցեղը՝ մեկ օր) նույն ժամին նանե

մըրիա էին տանում գերեզմանատուն, բաժանում աղքատներին, որպեսզի մեռածների հոգիների ճավը մամինա լը ռե (աչքը չմնար ճանապարհին):

Ապարանի շրջանի քրդաբնակ գյուղերում հանգուցյալի դիակը գերեզմանատուն տանելու ժամանակ, չարդարի (նաշ) առջևից հավթ ման (յոթ հաց) էին տանում և թաղումից հետո, գերեզմանի վրա, դրանք բաժանում աղքատներին: Եզդիական այս սովորությունը ցույց է տալիս, որ մեռածի հոգին մահվան հենց առաջին օրվանից պետք է ունենար իր բաժին հացը:

Հանդերձյալ կյանքի մասին այդպիսի պատկերացում եղել է նաև ինգիլոյցիների մոտ, ըստ որոնց. «մեռածի հոգին հանդերձյալ կյանքում շարունակում է ապրել այնպես, ինչպես մարդն այս աշխարհում, նա հագուստի, ուտելիքի, ուրախ ժամանցի կարիք է զգում»:³⁶

Հոգու անմահության և հանգուցյալներին անհրաժեշտ միջոցներով ապահովելու սովորությունը բնորոշ է եղել նաև խևսուրներին ու փշավներին: Մ. Կովալևսկին, փշավների ընտանեկան պաշտամունքի մասին, գրում է. «Փշավների ընտանիքը, որպես կրոնական միություն, իրենից յուրահատուկ օջախ է ներկայացնում, որի պաշտամունքի առարկան հանգուցյալներն են հանդիսանում: Ապրողների կապը հանգուցյալների հետ, նրանց հիշելու և կերակրելու անհրաժեշտություն է»:³⁷

Մեռածների հոգիներին ծառայելու սովորությունը, ոչ միայն քրդերի, այլև բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ դարձել էր սրբազան պարտականություն, կրոնական հավատալիք:

Սնջարի եզդիները այսօր էլ իրենց հանգուցյալի հետ թաղում են նրա զենքերն ու այլ իրերը: Մեռածի հետ զենքերն ու իրերը թաղելու սովորությունը ցույց է տալիս նաև սեփականատիրական զգացմունքը, որ մեռելը պետք է իր հետ տաներ իր սեփականության թեկուզ մի փոքր մասը:

Հանդերձյալ կյանքի մասին եղած այս պատկերացումը մախնադարյան մարդկանց հասցրեց այն ծայրահեղությանը, որ նրանք աշխատում էին մեռածի հոգուն չզրկել իր կնոջից:

³⁶ *М. Джанашивили*, Картвельские поверья.- Сборник мат. для описания мест. и племен Кавказа, вып. 17, Тифлис, 1893, с. 156.

³⁷ *М. Ковалевский*, Закон и обычай на Кавказе, Москва, 1890, с. 74.

Աշխարհի շատ երկրներում, հնագիտական պեղումներից հայտնաբերվել են տղամարդկանց և կանանց համատեղ թաղումներ, որը վկայում է հանդերձյալ կյանքում միանալ ձգտելու մասին:

Եզդիական թաղման ծիսակատարությունում, որպես տարածված սովորություն, հայտնի էր քյոթալը:³⁸ Թաղման ժամանակ, հանգուցյալի զգեստներով ու զենքերով զարդարված ձին մեռածի ետևից գերեզմանատուն տանելը, եզդիների պատկերացմամբ, ցույց է տալիս, որ հանդերձյալ աշխարհում ևս ձին կարող է պետք գալ իր տիրոջը, դառնալ նրա հոգու անբաժան ընկերը, այնպես, ինչպես այս աշխարհում է եղել, չգրկելով հանգուցյալի հոգուն իր սիրելի մոլոյգից, որը ծառայել և հավատարիմ ընկեր է եղել իրական կյանքում: Այդ է պատճառը, որ եզդիները անհրաժեշտ էին համարում հանգուցյալի ձին տանել հուղարկավորության: Քյոթալի ծիսակատարությունը կատարում էին միայն տղամարդկանց թաղման ժամանակ:

Այս երևույթը մատնանշող ցայտուն արտահայտություններ են պահպանվել քրդական բանահյուսության մեջ: Օրինակ՝ «Բրառոհե մըն բը տառա հառա մազալ» (թող հոգիս հոգուդ հետ գերեզման գնա), «Բըրա մայթե մըն բըշավտա լեռոհե մըն բըզըհի-ժա տա» (թող դիակս այրվի, բայց հոգիս գա քո մոտ):

«Շամեն» հեքիաթի՝ հերոսուհի Շամեն իր ազգակից Բասիին ազատում է նրա մահացած ամուսնու գերեզմանի վրա այրվելուց:

Կային նաև այլ սովորություններ, որոնք հիշեցնում են հանդերձյալ կյանքի մասին մույն մտապատկերները: Դա այրի կնոջ, իսկ հետագայում՝ նաև մյուս կանանց մազերի կտրելն ու թաղելն էր ամուսնու կամ մահացած պսմամի ամյունի հետ, և իբրև զոհաբերություն, երես ճանկռելը, ճակատին, գլխին խփելը և այլն:

³⁸ Քյոթալ, տղամարդու դիակը գերեզմանատուն տանելիս, մեռածի զգեստներն ու զենքերը դնում էին նրա ձիու վրա: Նրա զենքերը թաղում էին հանգուցյալի հետ:

ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ոգեպաշտական մտահայեցողության հետ անմիջականորեն աղերսվում է նախնիների պաշտամունքը:

Եզդիները կարծում էին, թե մահից հետո, իրենց հոգիները անտեսանելի կերպով շփվում են իրենց նախնիների՝ ցեղապետերի, նախահայրերի հոգիների հետ:

Եզդիական բայանդարա ցեղի անդամները կարծում էին, թե իրենց նախնիների հոգիները թաքնված են վարդերի մեջ, այդ իսկ պատճառով վարդ տրորելն ու նրան հայիոյելը մեղք էին համարում:

Նախնիների հոգու մասին նման պատկերացումներ եղել են նաև աշխարհի շատ ժողովուրդների, այդ թվում՝ նաև գերմանացիների մոտ:³⁹

Այսպիսի պատկերացում տեսնում ենք քրդական բանահյուսության մեջ: «Շամե և Նամո» հեքիաթում Շամեի ամուսինը՝ Նամոն մահանում է: Ազրահիլը նրա հոգին տեղափոխում է դրախտ, Շամեն մնում է միայնակ, ծանձրանում կյանքից և ուզում է մեռնել: Բայց հոգեառ հրեշտակը նրա հոգին չի առնում: Շամեն ամուսնու գերեզմանի վրա կրակ է վառում, իրեն գցում կրակի մեջ և այրվում, որպեսզի իր հոգին գնա, միանա ամուսնու և նախնիների հոգիներին:

Նախնիների պաշտամունքում եզդիների մոտ, կարևորվում էր նախահայրերի և ցեղապետերի մեծարումը, հատկապես նրանց, ովքեր վայելում էին իրենց ցեղակիցների հարգանքը:

Ըստ քրդական առասպելաբանության՝ եզդիների նահապետ Եզդին, իբրև նախնի, հանդես է գալիս որպես հավաքական մեծ ուժ, որը մեկ օրվա մեջ կարող է բազմաթիվ զորքեր ջախջախել, քաղաքներ ու գյուղեր ավերել, հեծած Բոզ ձին, երկինք բարձրանալ: Եզդին, որին «Սուլթան Եզդի» էին կոչում, եզդիական դիցաբանությունում աստվածացվում է: Եզդի նահապետը, ըստ քրդական դիցաբանության, սկզբնական շրջանում թագավորել է երկ-

³⁹ *Mannhardt*, Der Baumkults der germanen und ihre Nachbarstamme, Leipzig, 1875, p. 7.

րի վրա, իսկ հետո, ինչպես Ջևադ հույների մոտ, բարձրացել է երկինք և իշխել երկինքն ու երկիրը:

Եզդիական բազմաթիվ դաուլերում Եզդի նահապետը որպես աստվածացած նախնի է հանդես գալիս: Նախնիների նման պաշտամունք տեսնում ենք հայերի մեջ: Հայերի նախահայր Հայկը, ըստ հայկական դիցաբանության, հայր աստված է համարվում, իսկ Հայկի թոռը՝ Տորք Անգեղը՝ ռազմի աստվածն էր: Նախահորն ու իր թոռին վերագրվում են աստվածային հատկություններ, այդ իսկ պատճառով նրանք աստվածացված են:

Քրդական դիցաբանության մեջ, նույնպիսի աստվածային հատկություններն են վերագրված Եզդի նախահորը, որի հոգուց պետք է անբաժան լինեն բոլոր եզդիների հոգիները հանդերձյալ աշխարհում: Այդ բանին հասնելու համար, եզդիները, իբրև զոհաբերություն, իրենց նախահոր պատվին երեք օր ծոմ էին պահում, մի սովորություն, որի մնացուկները այսօր էլ կարելի է տեսնել: Եզդիները գտնում էին, որ իրենք պարտավոր են անմոռաց պահել իրենց նախնիների հոգիների հիշատակը: Եզդիները իրենց նահապետների և հանգուցյալների հիշատակը պահպանում էին նրանով, որ իրենց նախահայրերին, այդ թվում՝ նրանց հոգիներին, անվանում էին կալ ու բավ, ինչպես հայերի մոտ՝ նախնիներ, ռուսների մոտ՝ *одеду*, հռոմեացիների մոտ՝ *manes*:

Ըստ եզդի շեյխերի բացատրության՝ նախնիների հոգիները ևս, ինչպես մյուս բոլոր հոգիները, հանդերձյալ կյանքում նյութական և հոգևոր նույն պահանջներն ունեն, ինչպիսիք ունեն մարդիկ իրական աշխարհում: Այս հասկացողությունների հիման վրա էլ, եզդիները ամիրաժեշտ էին գտնում բավարարել նախնիների հոգիների կարիքները, որպեսզի նրանք չզայրանան պսամաների վրա և անհրաժեշտության դեպքում պաշտպանեն իրենց ցեղակիցներին ամեն տեսակ չարիքներից ու պատուհասներից, ապահովեն նրանց հաղթանակը ռազմի դաշտում, վրեժ լուծելիս և այլն:

Նախնիների պաշտամունքի տեսակետից հետաքրքիր է օջախի պաշտամունքը եզդիների մեջ:⁴⁰ Օջախի պաշտամունքը աղերսվում է նախնիների պաշտամունքի հետ: Օջախը առանց նախնու և նախնին առանց օջախի, առանձին վերցրած, անիմաստ են համարվել: Երբ տալիս էին օջախի անունը, պետք է

⁴⁰ Օջաղ, օջախ, թուրքերեն՝ կրակարան: Հետագայում այն ձեռք է բերել նաև տուն, ընտանիք, գերդաստան իմաստները:

տային մահ օջախի տիրոջ՝ ընտանիքի նախահոր անունը: «Բըրա շեն բա օջախա կալ ու բավեդ տա» (թող շեն մնա նախահորդ օջախը), դիմացինին դիմելով, ասում էին եզդիները:

Եզդիները երգվում են իրենց նախնիների գերեզմաններով, նախահոր օջախով: Երգվելու ժամանակ անպայման պետք է տային նախահոր անունը և մեծարելին նրան: Ակնարկելով նախահորը, ասում էին. «Սարե կալ ու բավա, օջախա վան կըմ» (նախնիների գլխով և նրանց օջախով եմ երգվում):

Նախնիների և օջախի պաշտամունքը եզդիների կրոնական հավատալիքներում կարևոր տեղ է ունեցել:

Քրդերի մոտ նախահոր այն օջախում, այն տանը, որից բաժանվել էին գերդաստանի բազմաթիվ անդամները և կազմել առանձին ընտանիքներ, պետք է կրակարանը միշտ անմար մնար. այն գերդաստանի, ընտանիքի պաշտամունքի վայր էր համարվում,

Գերդաստանի բոլոր անդամները պետք է գիտակցեին, որ իրենք այդ օջախի սերունդներից են, տան հարազատ զավակները, նրանք պետք է իմանային մահ, որ այդ օջախը կառուցվել է իրենց նախահոր ձեռքով: Նրա կրակը միշտ պետք է վառ պահվեր, եթե մարում էր եզդիական օջախի կրակը, դա կնշանակեր, որ անկման եզրին է կանգնել գերդաստանը կամ ընտանիքը՝ իր կրակարանով, ընտանիքի բոլոր անդամներով, անասուններով և այլն:

Քրդերն ունեն բազմաթիվ անեծքներ և օրհնանքներ, որոնց մեջ ցայտուն կերպով արտահայտված է այդ գաղափարը: Եզդիները սովորաբար մեկին անիծելիս ասում են. «Օջախատա խրաբբա» (օջախդ քանդվի) կամ «Օջախա կալ ու բավե տա խրաբբա» (նախահորդ օջախը քանդվի), «Մալատա խրաբբա» (տունդ քանդվի): Օրհնելու ժամանակ ասում են. «Խոադե օջախա տա շենկա» (աստված օջախդ շեն պահի), «Բըրա դաստե Մալաքետաուս թըմե սար օջախա տաբա» (թող միշտ Մալաքետաուսի ձեռքը լինի օջախիդ վրա):

Կան մահ բազմաթիվ ասացվածքներ, որոնց մեջ կարելի է տեսնել օջախի մեծարումը, օրհնակ՝ մեկը մյուսին դիմելիս ասում է. «Խուլամե օջախա կալ ու բավե տամա» (քո նախահոր օջախի ծառան), «Օջախա կուլ ու բավե տա թըմե շեն բըմինա» (նախահորդ օջախը թող միշտ կանգուն մնա) և այլն:

Նոր տուն կառուցելուց հետո, տեղափոխվելու ժամանակ, հին տան բուխարուց կամ թոնրից, տան տիրոջ ձեռքից մի կտոր կրակ էին վերցնում, տանում նորակառույց տուն և դրանով վառում նոր օջախի թոնիրը: Հենց տանտիրոջ ձեռքով տրված կրակով էլ, ըստ եզդիների, սկսվում էր նոր ընտանիքի կյանքը:

Նման երևույթ արձանագրվել է նաև ռուսների հավատալիքներում: Սարատովի մարզում, նոր տուն տեղափոխվելիս, կանգնում էին հին տան մոտ ու դիմում ոգուն. «Տան ոգի, գնանք, ինձ հետ ապրիր»:⁴¹

Ըստ եզդիների՝ նախնիների օջախը այնքան էր սրբազործվել, որ գերբնական ուժերի ազդեցությամբ նրա պատերը (այստեղ՝ տան պատերը), կարող էին լայնանալ, փոքրանալ և այլն: Այս միտքը ցայտուն կերպով արտահայտված է «Քի դավատա» հեքիաթում:

Նախահորը մեծարելու նպատակով, հարսին ակնարկելիս, սովորաբար, ասում էին՝ «Բուկա մա ժը օջախա կալ ու բավե խրաբ մինա» (մեր հարսը վատ նախահայրերից չէ): Ծնողներն իրենց զավակներին օրհնելիս կրկնում էին. «Դուա կալ ու բավա լը ուաբա» (նախահայրերի օրհնանքը լինի ձեզ վրա):

Այսպիսով, օջախը դարձել էր մի սրբազան հիշատակարան, որի հետ կապված էր ընտանիքի նախահոր կամ տան ոգու պաշտամունքը: Այստեղ նախահայրը եզդիների մտապատկերացմամբ, սրբազործվում էր և դառնում ընտանիքը կամ գերդաստանը հովանավորող ինչ-որ ուժ, որը իր օջախի հետ սերտ հարաբերությունների մեջ էր գտնվում:

Եզդիների սրբազան օջախը պահպանելու պարտականությունն ընկնում է մալխոե մալեյի (տան մեծի) վրա, որը տվյալ օջախի անդամների նախահոր սերունդն էր համարվում: Օջախն ու նախահայրը քրդական նահապետական ընտանիքում անբաժանելի հասկացողություններ էին:

⁴¹ А. Н. Минх, Народные обычаи, обряды, суеверия и предрассудки крестьян Саратовской губ., М., 1886, с. 83..

ՈԳԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՆՍՈՒՆՔ

Ըստ եզդի հավատացյալների՝ բնության մեջ գոյություն ունեն չար և բարի ոգիներ, որոնք վխտում են անենուրեք, սավառնում երկնքում և ապրում գետնի տակ:

Չարի ու բարու գաղափարը դուալիստական աշխարհայեցողության հիմնաքարն է համարվում, այն զրադաշտական կրոնի առանցքն է կազմում: Ժողովուրդների պատկերացմամբ, այդ գերբնական ուժերը գտնվում են խորը հակասության մեջ:

Եզդիների մտահայեցողությամբ ինչ որ օգուտ է բերում, բարու արգասիքն է համարվում, իսկ ինչ որ վատը կամ վնասաբերը՝ չարինը:

Չարի ու բարու գոյության գաղափարը, որ այսօր էլ գոյություն ունի, եզդիներին է անցել ոչ թե զրադաշտական կամ քրիստոնեական կրոնների միջոցով, ինչպես կարծում են որոշ գիտնականներ, այլ նախնադարյան հասարակության շրջանում է ծագել:

Քրդական դիցաբանության մեջ ոգիները հանդես են գալիս մարդկանց, կենդանիների, ուրվականների տեսքով, երբեմն՝ աներևույթ, մասնակից են մարդկանց ողջ կյանքին:

Ոգիների մասին նման պատկերացում տեսնում ենք ամերիկյան հնդկացիների մոտ: Ըստ Ֆ. Էնգելսի. «Յնդկացիներն իրենց յուրահատուկ բարբարոսական կերպի կրոնական ժողովուրդ են: Նրանց դիցաբանությունը դեռ մինչև այժմ էլ ամենևին քննադատորեն ուսումնասիրված չէ: Նրանք իրենց կրոնական հասկացողությունների մարմնացումները, ամեն տեսակ ոգիներ, պատկերացնում էին մարդկային կերպարանքով, բայց բարբարոսության ստորին աստիճանը, որի վրա գտնվում էին նրանք, դեռ չի ճանաչում շոշափելի պատկերներ, այսպես կոչված կուռքեր»:⁴²

Եզդիները կարծում էին, թե չար ոգիները չարիք են հասցնում մարդկանց, վնաս ու մահ բերում ընտանիքի անդամներին, իսկ բարի ոգիները, ընդհակառակը, մարդկանց պաշտպանում են չար ոգիների դիտավորություններից: Դրա համար էլ միշտ պետք է երկրպագել բարի ոգիներին, նրանց հասանելիք կերակուրները

⁴² Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Եր., 1948, էջ 121:

տալ կարիքավորներին, աղքատներին, այլապես բարի ոգիները կարող են զայրանալ և չար ոգիների դեմ իրենց պայքարը դադարեցնել կամ մի կողմ քաշվել:

Նախկինում, քրդական ընտանիքի անդամները, մեծից մինչև փոքր, կին թե տղամարդ, իրենց ողջ գործունեության ընթացքում շարժվում, իրենց առօրյա գործերը դասավորում էին այնպես, որ չգրկվեին բարի ոգիների հովանավորությունից: Բարի ոգիներին չզայրացնելու, սիրաշահելու համար, սովորաբար կենդանիներ էին զոհաբերում, իսկ ոմանք մոլլաների մոտ նըվշտ (թուղթ ու գիր) էին անում, որպեսզի անվնաս մնային չար ոգիների շահատակություններից:

Բացի օջախի և նախահոր հոգուց, որը կարող էր նաև ոգի դառնալ և հովանավորել ու պահպանել իր ընտանիքի անդամներին, եզդիներն ունեին իրենց ընտանեկան հատուկ սրբերը, պահպան ոգիները, որոնց հովանավորությանն էին հանձնում ընտանիքի անդամներին, տունը, ամասունը և ունեցվածքը: Այդ ոգիներն են Մըլիաքյաթե մալե (տան բարի ոգի) կամ Դովլաթա մալե (տան դովլաթ), խոշոր եղջերավոր անասունը պահպանող՝ Գավանե զարզան, ոչխարը հովանավորող՝ Մամե շվան և այլն, որոնց սիրաշահելու համար, տարվա որոշակի ժամանակ, գլխավորապես բարանբարդանի և ոչխարի ծնի ժամանակ, եզդիները նախօրոք ընտրած մատաղացու ոչխար և այլ կենդանիներ էին զոհաբերում և իբրև զոհաբերություն՝ մեկ օր ծոմ պահում:

Եզդիները կարծում էին, թե տան ստեռը (անկողին) իր մեջ պարունակում է տան ոգին, ասել է թե, ապրում է նրա մեջ, որը երբեմն, գլխավորապես պատահարների ժամանակ, գիշերով ձայն է հանում, խոսում մյուս բարի ոգիների հետ, կռվում չար ոգիների դեմ և թույլ չի տալիս նրանց տուն մտնել: Գողերի ու ավազակների հարձակման ժամանակ արթնացնում է ընտանիքի անդամներին, իսկ մինչ այդ նա ճիվաղի կերպարանքով երևում է թշնամիների աչքին, որ նրանք վախենան, տուն չմտնեն, մինչև ընտանիքի անդամների զինվելը:

Ըստ եզդիների՝ կան նաև թափառող բարի ոգիներ, որոնք միշտ բարի են ցանկանում մարդկանց, ընտանեկան ոգիների համեմատությամբ ավելի ուժեղ են, ունեն աստվածային հատկություններ, օգնում են ոչ միայն եզդիներին, այլ բոլոր մարդկանց: Դրանցից առաջինը Իբրահիմ Խալիլ անունով ոգին է, որն ըստ հավատացյալների, չար ոգիների դիտավորություններից պաշտ-

պանուն է տան սուփրան: Դրա համար, եզդիները ուտելուց հետո, սեղանը օրհնելիս ասում են՝ «Բըրա ռահմա Իբրահիմ Խալիլ լը վե սֆերեբա» (թող Իբրահիմ Խալիլի ողորմածությունը լինի այս սուփրային):

Բարի ոգիների նման պաշտամունք տեսնում ենք բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ: Վասպուրականի հայերը հավատում էին, թե տան ոգիները սովորաբար ունենում են օծի, հուրի փերու կամ արհեստավոր մարդու կերպարանք, որոնք բնակվում են տան պատերում, կտուրի տակ, նկուղներում և, ժամանակ առ ժամանակ, երևում տան անդամներին: Տնեցիները մեծ հարգանքով էին վերաբերվում նրանց նկատմամբ, հավատացած լինելով, որ իրենց ընտանիքի բարօրությունը պայմանավորված է նրանցով:

Օսերը նույնպես ունեին իրենց տան պահապան ոգիները, որոնք հանդես էին գալիս տղաների, աղջիկների, սպիտակ գառների, նոխազների և այլ կենդանիների կերպարանքով: Օսերը կարծում էին, թե տան ոգիներին կարող են տեսնել միայն կախարդներն ու անչափահաս երեխաները, այն էլ՝ միայն նոր տարվա գիշերը, քանի որ նրանք այդ ոգիների մասին պատկերացում չունեին:⁴³

Եզդիների հավատալիքներում առկա են ծննդկանին օգնող Խաթունա-Ֆարխան և այլ բարի ոգիներ, որոնք ալքերի դիտավորությունից փրկելու համար, տան մեջ 40 օր պահպանում էին մորը ու մանկանը:

Եզդիները հավատում էին, թե, բացի բարի ոգիներից, բնության մեջ վխտում են նաև չար ոգիներ, որոնք ընդհանրապես վնասակար են, թշնամի բոլոր մարդկանց, այդ թվում՝ ծննդկանին:

Եզդուհի ծննդկանը իր նորածին երեխայի հետ, ամբողջ 40 օր տնից դուրս չէր գալիս, որպեսզի չար ոգիները չվնասեին նրան:

Ծննդկանի կողմից քառասունք պահելու սովորությունը այժմ էլ որոշ չափով պահպանվում է:

Ասորիները չար ոգիներին ծննդկանից վանելու համար, նրա շուրջը դաշույնով խաչածև գծեր էին քաշում, որից հետո դաշույնն ու ավետարանը դնում ծննդկանի բարձի տակ:

Չար ոգիներից ծննդկանին և երեխային ապահովելու համար Կախեթի վրացիները երեխայի բարձի տակ դանակ կամ երկաթի

⁴³ М. Ковалевский, ук. соч., с. 85.

կտորներ էին դնում,⁴⁴ իսկ խևսուրների մոտ ծննդկանը 40 օր դուրս չէր գալիս ծննդյան խրճիթից:⁴⁵

Ըստ եզդի հավատացյալների՝ խաթունա-ֆարխանի՝ ծննդկանի մոտից բացակայելու դեպքում ալքերը կարող էին երեխայի սիրտն ու թոքերը խլել ու տանել:

Եզդիները նախկինում 40 օր նորածին երեխային չէին լողացնում, հավատալով, թե ջրի մեջ չար ոգիներ կան, որոնք կարող են նորածին երեխային խփել, իսկ 40 օրից հետո այդ ոգիները մոր և մանկան նկատմամբ կորցնում են գործությունը: 40 օրը լրանալուց հետո էին միայն լողացնում նորածին երեխային, 40 գդալ ջուր լցնելով նրա գլխին, այդ ընթացքում յոթ անգամ կրկնելով.

«Զըլ չու խոռա,

Ջառ մա մառա»:

(Քառասունքը գնաց,

Երեխան մեզ մնաց):

Կենսական այս երևույթը ժողովուրդների հավատալիքներում սնոտիապաշտական երանգավորում է ստացել, այսինքն երեխայի հիվանդությունն ու մահը, առողջությունը վերագրում էին չար ոգիների վնասակար և բարի ոգիների բարերար գործունեությանը:

Ծննդկանի մոտից չար ոգիներին վանելու համար թմբկահարում էին, տարօրինակ ծայներ հանում և այլն: Ուշաթափված ծննդկանի մոտ ձի էին տանում, ստիպում, որ խրխնջա, որպեսզի չար ոգիները այդ ծայնից վախեցած, հեռանային:

Ծննդկանի կամ հիվանդ մարդու ուշաթափության ժամանակ հրացան էին կրակում, նրա անկողնու շուրջը երկաթի կտորներ դնում, մատներին մատանիներ հագցնում, որպեսզի չուշաթափվեր: Ուշաթափված կնոջ աջ ձեռքում դաշյուն էին դնում: Այժ էին մորթում և նրա լյարդը երդիկից դուս նետում, կարծելով, թե չար ոգիները կխաբվեն դրանով:⁴⁶

⁴⁴ Г.ф. Чурсин, Народные обычаи и верования кахетинцев, Записки Кавк. отд. Имп. рус. геогр. общества, кн. 25. Тифлис, 1907, с. 49.

⁴⁵ Д.Радде, Хевсурия и хевсуры, Записки Кавк. отд. Имп. рус. геогр. общества, Тифлис, 1880, с. 74.

⁴⁶ Ծննդկանին և մանկանը վնասող այս ոգիներին եզդիները ալք են կոչում, ինչպես և հայերը: Նրանց պատկերացմամբ ալքը բարձրահասակ է, բարակ մեջք ունի, գլուխը փոքր է, ոտքերի և ձեռքերի մատները երկար, մարմինը՝ մազոտ:

Եզդիները կարծում էին, թե այս ալքերը, քաջքերը և մյուս չար ոգիները ապրում են կիրճերում, անապատներում, քարերի, ժայռերի մեջ, ձորերում ու մութ անկյուններում, իսկ բարի ոգիները՝ անտառներում, այգիներում և ծաղկազարդ հովիտներում:

Եզդիների մոտ ոգեպաշտական այս հայացքները այն աստիճանի էին հասել, որ նրանք կարծում էին, թե ոգիները դաշտերում, ձորերում, մութ անկյուններում և լեռներում կարող են մտնել մարդկանց փորն ու նրանց դարձնել ագահ, անկուշտ կամ դիվահար: Ըստ նրանց, անկուշտ մարդու փորում ապրող չար ոգին մարդու հետ միշտ ճաշակում էր ուտելիքը, խլում նրա բաժինը, դրա համար էլ մարդը շատ էր ուտում ու չէր կշտանում: Դիմելով շատակեր մարդուն, եզդին ասում էր. «Տու դըբեյի ջըն պեռա դըխում» (կարծես նրա հետ ոգիներն են ուտում):

Ըստ հավատալիքների՝ կան նաև երեխա խաբող ոգիներ, որոնք գողանում են նրանց, բայց երեխաներին չեն սպանում, նրանց հետ մի քանի օր պարում են, ուրախանում, ապա առաջնորդում նրանց տուն: Գանապարհը կորցրած երեխային անվանում էին ջընաբրի:

Քրդական հարսանեկան սովորություններում ևս կան արարողություններ, որոնք ուղղված են այն բանին, որ չար ոգիները չվնասեն նորապսակներին: Նորապսակների խըլյաթ մտնելուց հետո, եթե փեսան կորցնում էր առնական ուժը, համարում էին, թե. «Ջընա լեխըստըն» (չար ոգիները խփեցին), «Ղատյա գրեդան» (կապվել է):

Առաջին գիշերը, նորապսակներին չար ոգիների դիտավորություններից հեռու պահելու համար, այն սենյակի դռանը, որտեղ պետք է կատարվեր խըլյաթը, կանգնեցնում էին ձեռքերին երկաթի կտորներ բռնած երկու պառավ կանանց, որոնք պետք է մնային այնտեղ մինչև խըլյաթի վերջը:

Նույն նպատակով, նորահարսի դաստակին ապարանջան էին դնում, որպես չար ոգիներին վանող միջոց:

Եզդիների մեջ ամլությունը ևս բացատրվում էր չար ոգիների դիտավորությամբ: Ամուլ չմնալու համար, քրդուհիները անորոշ ժամանակով փեսայի հետ տեղափոխվում էին իրենց ծնողների մոտ, կամ ամուլ ամուսինը, չար ոգիներից փրկվելու համար, քանդում էր իր տունը և մի այլ վայրում նոր տուն կառուցում:

Եզդիների կարծիքով, կար մի չար ոգի ևս, որը թե ցերեկով, թե գիշերով աշխատում էր մարդկանց խեղդամահ անել: Այդ ոգուն կոչում էին Քաբուս:

Այդ ոգին հայտնի է նաև Բուլանըխի հայերի հավատալիքներում:⁴⁷

Մարդու անշարժ վիճակը եզդիները վերագրում են չար ոգու՝ քաբուսի չարամտությամբ, որը գիշերը նստում է մարդու կրծքին և խեղդամահ անում նրան: Քաբուսից ազատվելու համար, ծանրացած մարմնով պառկած եզդին, մտքում տալիս էր Մալաքետաուսի անունը:

Եզդիների մոտ չար ոգի էր համարվում նաև չարության, ցուրտ, սառնամանիքի մարմնացում հանդիսացող Սբաթ⁴⁸ ոգին: Եզդիների պատկերացմամբ, Սբաթն իր ձագերով, փետրվար ամսվա ընթացքում պտտվում էր գյուղերում, ցուրտ, սառնամանիք, հիվանդություններ ու մահ տարածում:

Սբաթին գյուղից հեռացնելու համար, դիմելով Մալաքետաուսին, եզդիներն ասում էին. «Յա Մալաքետաուս տու մը ժը սբաթե խլազկի» (ով Մալաքետաուս, դու փրկիր մեզ սբաթից): Ըստ եզդիների, երբ սբաթը հեռանում էր գյուղից, անմիջապես դադարում էին բուքն ու բորանը, ցուրտն ու սառնամանիքը, սկսվում էր գարնան զարթոնքը, ծյան տակից գլուխ էր բարձրացնում ձմծաղիկը, ուրախանում էին թե մարդիկ, թե կենդանիները:

Եզդիների մոտ չար ոգիներ էին նաև հսկա դևերը, բոլոր ժողովուրդների հավատալիքներում հանդիպող դեմոնները, որոնք ընդհանրապես ճարպիկ չեն, ավելի շուտ հիմար են, բայց շատ ուժեղ, կարող են հսկայական քարեր վերցնել և հեռու շարտել: Ժողովրդական հեքիաթներում նրանք հանդես են գալիս իբրև զորքեր կոտորողներ, մի ոտքի շարժումով կարող են քաղաքներ և գյուղեր ավերել, երկիրը շարժել: Հեքիաթներում, կռվելու ժամանակ, նրանք հեռանում են իրարից, ապա գալիս են՝ բախվում: Սրանք շատ պարծենկոտ են, դրա համար էլ, եզդիների պատկերացմամբ, շուտ են խաբվում և խորտակվում: Նրանք ևս, ինչպես մյուս չար ոգիները, բնակվում են քարայրներում, քարերի ճեղքվածքներում, ձորերում և այլուր: Սրանց ձիերը, եզդիների պատկերացմամբ, հրեղեն են:

⁴⁷ *Բենսե*, Բուլանըխ կամ Հարթ գավառ, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 10:

⁴⁸ Քրդերը սբաթ անվանում են փետրվար ամսին:

Քրդական հավատալիքներում առկա են բազմաթիվ դևեր, որոնք թշնամի են մարդկանց, հետևում են գեղեցիկ աղջիկներին ու առևանգում նրանց: Այդ աղջիկները ինչ որ ցանկանում են՝ դևերը բերում են նրանց համար՝ զարդեր, հագուստեղեն, ուտելիք և այլ բարիքներ: Քանի որ դևերը կարող են ամուսնանալ կանանց հետ, ուստի տղամարդիկ էլ կարող են կռվել, ընդհարվել նրանց հետ, քանի որ նրանք հիմնականում հանդես են գալիս մարդու կերպարանքով: Ըստ հեքիաթների, երիտասարդ տղամարդիկ մտնում են դևերի կացարանները, սպանում նրանց և փրկվում իրենց սիրած աղջիկներին:

Ըստ գերմանական դիցաբանության՝ այդ դևերը նման էին նաև տարբեր կենդանիների, կռվում էին մարդկանց և աստվածների հետ:⁴⁹

Քանի որ դևերը, ինչպես հուրի փերիները, ամուսնանում են մարդկանց հետ, հետևապես ունեն մարդկային հատկություններ, առօրյա կյանքում գործում են այնպես, ինչպես մարդիկ: Այս բանը ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդական բազմաժանր բանահյուսության մեջ:

Դևերը պայքարում են ողջ աշխարհը տիրելու համար: Երբ մարդիկ սիրաշահում են նրանց, նրանք բարիանում են և ամեն կերպ աշխատում օգնել իրենց դաստաբրակ եղբայրներին:

Քրդական առասպելաբանության մեջ այսպիսի դևերը հավասարեցվում են երկնային գերբնական ուժերին, աստվածացվում են:

Յովանավորող և աստվածացված այսպիսի դևերի պաշտամունքը տեսնում ենք նաև հին լիտվացիների և լատիշների մոտ: Նրանք տարին մեկ անգամ, դևերի սիրտը շահելու համար, կատարում էին բազմաթիվ զոհաբերություններ:⁵⁰

Եզդիների հավատալիքներում տեսնում ենք նաև երկար հասակով, մեջքը բարակ դևերի մի այլ տեսակ, որը կոչվում է Ռաշեշավե: Սրանք իրենց ապաստարաններից՝ քարերի, ժայռերի, լեռների, քարանձավների միջից դուրս են գալիս միայն գիշերը: Նրանց մարմինն ամբողջովին սև է, հենց դրա համար էլ կոչվում են ռաշեշավե, այնքան բարձրահասակ են, որ նրանց գլուխները անհնար է տեսնել: Ռաշեշավեին տեսնողը իսկույն պետք է խոնարհվեր մինչև գետին և խնդրեր, որ վնաս չպատճառի:

⁴⁹ Germanische Myphologie von Elard Hugo Meyer, Berlin, 1891, p. 9.

⁵⁰ В. Вундт, Миф и религия, С-Петербург, 1905, с. 406.

Եզդի հավատացյալների պատկերացմամբ, սրանք գիշերները, երկար ման գալուց և հոգնելուց հետո, մտնում են քարանձավները, կուչ գալիս ու քնում:

Ըստ հավատալիքների՝ ավելի չար և դաժան են համարվում Զբենի կոչվող ոգիները, որոնք նման են հին հույների ցիկլոպներին: Ըստ եզդիների, նրանք ճակատից քիչ վերև մի մեծ աչք ունեն, ստեղծված են, ինչպես բացատրում են շեյխերն ու փրերը, դժոխքում ծեծելու և տանջելու այն մարդկանց, որոնք այս աշխարհում անհնազանդ են եղել իրենց տերերի, ցեղապետերի, աղաների, բեկերի և հոգևորականության նկատմամբ: Նրանք բարկացնելու դեպքում կարող են խփել մարդկանց և դիվահար դարձնել:

Ըստ քուրդ եզդիների պատկերացման՝ երբեմն հոգին ոգի է դառնում և ընդհակառակը: Հոգին կարող է մարմնից դուրս գալ, նրա հետ խզել կապերը և դառնալ միանգամային ինքնուրույն էակ: Հոգին Ազրահիլի ծեռքով մարմնից դուրս գալուց հետո, կարող է նաև թափառել, ապա մտնել բույսերի ու կենդանիների մեջ, ապրել իր արյունակիցների տներում, անտառներում, դեզերի մեջ, գետերում և լճերում: Եզդիները կարծում էին, թե շատ մեղքեր գործած, այլոց հաշվին ապրող հարուստ, ժլատ և դաժան մարդու հոգին ոգի է դառնում, կենդանիների կերպարանքով երևում և վախեցնում մարդկանց: Կերպարանափոխված նման ոգիներին անվանում են գոռնափշիկ: Ըստ հավատացյալների, գոռնափշիկը երբեմն երևում է սև աղվեսի կերպարանքով, որը նստում է ճանապարհների մոտ ու մարդկանց վախեցնում, թռչում հեծյալների ձիերի գավակին, փաթաթվում մարդկանց վզին, համբուրում, ծեծում, գավակից իջեցնում ներքև, նորից բարձրացնում ձիու վրա և այլն: Այդ վիճակում հայտնված մարդը իրեն վատ է զգում, երբեմն անզգա, փայտացած վիճակում, նայում այս ու այն կողմ, հասկանալով, որ գոռնափշիկի զոհն է դարձել: Գոռնափշիկները երբեմն հանդես են գալիս նաև ուրվականների տեսքով:

Կերպարանափոխված նման ոգիներ կան նաև հին գերմանացիների և աշխարհի շատ ժողովուրդների հավատալիքներում: Ավստրալիայի բնիկների պատկերացմամբ, չար մարդկանց հոգիները բաժին էին դառնում չար ոգիներին: Ըստ Կարաիբյան

կղզիների բնիկների՝ չար ոգիները ծովն էին մտնում ու վնասում մարդկանց՝ շուռ տալով նրանց մավերը:⁵¹

Թալիմի շրջանի Գյալթո գյուղի բնակիչ Այբի պատմածի համաձայն, երբ չար ոգին սիրահարվում է որևէ աղջկա, վերջինս էլ սիրում է մի երիտասարդի, խանդի հողի վրա, աղջկան տիրանալու նպատակով, սիրահարված ոգին անսպասելի կերպով խփում է աղջկա սիրած տղային և նրան դարձնում ջընաքյաթի (հոգեկան հիվանդ):

Եզդիները կարծում էին, թե հոգիները, դներն ու հուրի փերիները շրջում են ամենուրեք, բարձրանում երկինք և սավառնում եթերում, նրանք բոլորն էլ անտեսանելի են, բայց երբեմն երևում են շների աչքին:

Չար ոգիները կարող են մտնել մարդկանց մեջ և հիվանդության պատճառ դառնալ:

Արևելյան շատ ժողովուրդների հավատալիքներում գոյություն ունի այն կարծիքը, թե շամանները մահից հետո դառնում են չար ոգիներ և վնասում մարդկանց

Եզդիների կարծիքով, չար ոգու փոխված՝ վատ, դաժան մարդու հոգուն հնարավոր չէր սիրաշահել: Նրանց դեմ, ըստ հավատացյալների, կարելի էր պայքարել միայն բարի ոգիների միջոցով, վերջիններիս սիրաշահման համար զոհաբերություններ կատարելով և աղոթելով: Հավատում էին, թե բարի ոգիները միշտ պատրաստ են օգնել մարդկանց, փրկել նրանց ամեն տեսակ դժբախտություններից ու նեղություններից: Բարի ոգիների մասին այսպիսի պատկերացում ցայտուն կերպով դրսևորված է քրդական բանահյուսական նյութերում, որտեղ նրանք՝ չարերի համեմատությամբ, միշտ հաղթող են համարվում, իսկ հեքիաթներում խրատում են մարդկանց, որ կյանքում սխալ քայլ չկատարեն:

«Դարախտ» հեքիաթի հերոս Միրմըհը անմահական վայր է փնտրում, որտեղ նաև անմահական ջուր լինի: Նա գտնում է այդպիսի տեղ, որտեղ երեք քույրեր էին ապրում ու եղբայրանում նրանց հետ: Մի օր երեք քույրերը պատրաստվում են դուռ գալ զբոսանքի, նախօրոք պատվիրում են իրենց եղբորը, այգուն գտնվող կարմիր ծառի վրա չբարձրանալ: Միրմըհը քույրերի խրատը բանի տեղ չի դնում, բարձրանում է ծառի վրա ու վնասվում:

⁵¹ В.И. Равдоникос, История первобытного общества, т. 2, Ленинград, 1947, с. 113.

Այսպիսի ոգիները, որոնց քրդերը կոչում են հորի-փարի (հուրի փերի), երբեմն խուշկ (քույր) կամ դաստաբրակ (եղբայրացու) են դառնում իրական մարդկանց հետ:

Ըստ քրդերի՝ սրանք էլ, ինչպես չար ոգիները, լիքն են բնության մեջ: Հուրի փերիները պատկանում են իգական սեռին, բարի են, օգնում են մարդկանց: Սանք մեծ մասամբ ապրում են աղբյուրների ակններում, ծովերում, անտառներում, լեռներում, քարանձավներում և դաշտերում: Այս երևույթը հավանաբար աղերսվում է կենաց ծառերի պաշտամունքի հետ, որի մասին կխոսվի ստորև: Նրանք ուզած ժամանակ թռչում են երկնային կապույտ եթերում, միշտ երգում ու պարում են: Քրդական բանահյուսական նյութերում, հուրի փերիները հանդես են գալիս մարդկային կերպարանքով, ամուսնանում տղամարդկանց հետ:

Հակառակ ծովային չար ոգիների, որոնք ալեկոծում են ծովը, հուրի փերիները կատաղի ալիքներից փրկում են նավաբեկյալների: Նրանք կատաղի պայքար են մղում նավերը խորտակող ծովային փոթորկի ոգիների դեմ, աղետներից մարդկանց փրկելու համար:

Քուրդ եզդիների կարծիքով, հուրի փերիները մարդկանց ազատում են նաև ձմռան բքից, մոլորված ճանապարհորդներին ուղեկցում են դեպի իրենց տները: Անտառային հուրի փերիները ապրում են ծառերի փչակներում և ճյուղերի վրա, ցուրտն ու քամին նրանց վրա չեն ազդում: Հակառակ չար ոգիների, որոնց դժվարությամբ կարելի է սիրաշահել, հուրի փերիները մարդկանց ուրախություն, երջանիկ կյանք, զորություն, անդորրություն են բերում: Այս բովանդակությամբ են տոգորված քրդական հեքիաթներից շատերը:

Եզդիների հավատալիքներում բարի է համարվել նաև ֆալոսի Սլիաքաթե դանջ կոչված ոգին:

Նախնադարյան մարդիկ, գաղափար չունենալով իրենց մարմնի մասերի կազմվածքի մասին, կնոջ և տղամարդու սեռական օրգանները սրբազործել են: Այդ պատճառով, թե կնոջ հղիության և թե ծննդաբերության ժամանակ կատարում էին մոգական գործողություններ: Երեխա ունենալու նպատակով, ոչխար էին մորթում, դիմում Սլիաքաթե դանջին՝ հուսալով, որ ամուլ կինը երեխա ունենա:

Եզդիների մեջ ֆալոսի պաշտամունքը առանց մոգական գործողությունների, կրոնական արարողությունների և զոհաբերու-

յունների չէր պատկերացվում, քանի որ դրանից էր կախված գավակաբերը:

Աշխարհի շատ ժողովուրդների մեջ ֆալուսը համարվել է հմայիլ՝ մարդկանց և կենդանիներին չար աչքից, չար ոգիների դիտավորություններից ազատելու համար:

Քրդուհիներից շատերը իրենց կրծքերից կախում էին ոսկեջրած արծաթե ֆալոսանման զարդեր, որոնք կոչվում էին թագբանդ: Մինչև 19-րդ դարի երեսնական թվականները քուրդ պառավները կրում էին նման հմայիլներ:

Ֆալոսի պաշտամունքի հետ աղերսվում է նաև թլփատման ծիսակատարությունը: Քուրդ տղաներին թլփատելու ժամանակ, շեյխը կամ մոլլան դիմում էր Մլիաքաթե դանջի օգնությանը. «Մլիաքաթե դանջ, բարքյաթե բըդա» (մլիաքաթե դանջ, բերք տուր), «Մլիաքաթե դանջ, բըրա զեդաբա դավատա վի կոռի» (ուժեղացրու տղայի առնական ուժը):

Թլպատումից հետո, ոգիներին սիրաշահելու համար, կենդանիներ էին գոհաբերում և հուժմիսը բաժանում աղքատներին:

Թլպատության կապակցությամբ ոգիներին սիրաշահելու և նրանց համար գոհաբերություններ կատարելու սովորություն է եղել Արևելյան Աֆրիկայի Կիկուի տարածքում ապրող բնիկների մեջ, որտեղ տղաներին թլպատում էին 10-12 տարեկան հասակում, ինչպես և քրդերը: Թլպատելու ժամանակ, ոգիներին սիրաշահելու համար, Կիկուի բնիկները գործադրում էին երկու միջոց: Չոհաբերում էին մի նոխազ, որի մսից թլպատման ենթակա տղաներից ամեն մեկը, ծերունիների ձեռքից ստանում էր մի կտոր՝ անհրաժեշտ ուժ ձեռք բերելու և հաջողության ակնկալմամբ: Ապա դիմում էին ամենակարողին՝ նրա ոգուն, առանց որի հաջողություն ունենալ հնարավոր չէ, քանի որ նրանից է կախված փառքը, քաջությունը, հաղթությունը, եզներ ու ոչխարներ, գավակներ ունենալը: Ումից կարելի էր խնդրել բարիքներ և արգասավորություն:⁵²

Չար ու բարի ոգիների պաշտամունքը բնորոշ է եղել անդրկովկասյան բոլոր ժողովուրդներին: Հայկական դիցաբանության

⁵² K.P. Frederic, La circonscription au Kikuyu, - British East African Review, - 1911, p. 620.

մեջ բարի ոգիներ էին նաև արալեզները, որոնք ռազմի դաշտում կենդանացնում էին զոհված քաջերին:⁵³

Նման ոգիների պաշտամունք գոյություն է ունեցել նաև քրդերի մեջ, որոնց մոտ արալեզները կոչվում էին Սլիյաքյաթե փըֆ դըկըն (շունչ փչող ոգիներ): Դրանք, արալեզների նման նույնպես կենդանացնում էին մարդկանց, միայն այն տարբերությամբ, որ ըստ հայկական դիցաբանության, նրանք լիզելով էին կենդանացնում քաջերին, իսկ քրդերի մոտ՝ փչելով:

Կենդանացնող նման ոգիների գոյության գաղափարի մասին համապատասխան վկայություններ գտնում ենք քրդական հեքիաթներում:

Քրդական «Բասո» հեքիաթի հերոս Բասոն կռվում է սիրած աղջկան առևանգած հսկաների դեմ, սպանում նրանցից 12-ին, բայց զոհվում է նաև ինքը: Նրա սիրած աղջկա՝ Բադիլի պաղատանքով, ոգին Բասոյի բերանին շունչ է փչում և կենդանացնում:

Հերոսներին կենդանացնող նման ոգիների պաշտամունք կա նաև վրացական դիցաբանությունում:⁵⁴

Քուրդ եզդիները չար ոգիների դիտավորությունից փրկվելու համար դիմում էին զանազան միջոցների: Սրբավայրերում ու շեյխերի «սուրբ» օջախներում զոհաբերություններ ու ծիսակատարություններ էին կատարում: Ջըն Տայար կոչվող այդպիսի օջախ-սրբավայրերից մեկը գտնվում է Ապարանի շրջանի Մեծ Միրաք գյուղում: Ջըն Տայարի տունն ուներ շվա ղուղրատե չիբուխ (կախարդական ճիպոտ), որով այդ տան շեյխերից մեկը խփում էր իրենց դիմող դիվահարներին, նրանց միջից չար ոգիներին վանելու և հիվանդին «առողջացնելու» համար: Շեյխը հիվանդի նկատմամբ կատարում էր մոգական հետևյալ գործողությունները. ճիպոտը ձեռքին, խփում էր տաքության մեջ գտնվող մերկացրած հիվանդին, ստիպելով վերջինիս, որ նա ասի այն չար ոգու անունը, որը տանջում և խեղդամահ էր անում իրեն: Հիվանդը, բնականաբար, նման անուն չէր կարողանում տալ, այդ դեպքում, ծեծը շարունակվում էր մինչև նրա ուշաթափությունը: Այդ ժամանակ տան շեմի մոտ ոչխար էին զոհաբերում: Շեյխը իր թքից քսում էր հիվանդի ճակատին, հագցնում նրա հագուստները, բրդե թելից կծիկ անում և կապում հիվանդի շորերին: Մոգական

⁵³ *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1914, գ. Ա, գլ. ԻԴ, էջ 69-70:

⁵⁴ *Գր. Ղափանցյան*, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1946, էջ 34:

վերջին գործողությունը, մեր կարծիքով, աղերս ունի տոտեմական կենդանիներից մեկի՝ ոչխարի պաշտամունքի հետ: Ոչխարի բուրդը այժմ էլ քրդերի մոտ սուրբ է համարվում:

Բացի ոչխար զոհաբերելուց, հիվանդի հարազատները անասուններ էին նվիրաբերում Ջըն Տայարի տանը: Նույնիսկ ամենաչքավոր եզդին պարտավոր էր իր ունեցած վերջին անասունը նվիրաբերել այդ օջախին:

Ջըն Տայարի օջախը, որի գլխավոր անձը կամ նահապետը շեյխ Արաբն էր, դարձել էր Անդրկովկասի եզդիների կենտրոնական սրբավայրը:

Քրդերի պատկերացմամբ, բարի ոգիները հանդես էին գալիս նաև անծանոթ հյուրերի կերպարանքով, այդ իսկ պատճառով նրանք հյուրին մեվանե խոսքեր (աստծո հյուր) էին համարում:

Հյուրերի մեծարումը շատ ժողովուրդների, այդ թվում՝ քրդերի կյանքում, ունեցել է նաև տնտեսական որոշակի հիմք: Լեռնային խստաշունչ պայմաններում հյուրընկալությունը տնտեսական ու բարոյական մեծ նշանակություն ուներ քրդերի համար: Նրանք հյուրընկալության միջոցով տնտեսապես և բարոյապես օգնում էին միմյանց: Առանց դրա իրարից կտրված, հեռու ընկած գյուղերի բնակիչների համար ճանապարհորդելը, տեղից տեղ գնալը չափազանց կոժվարանար:

Ցրտաշունչ տունդրայի պայմաններում ապրող նեոնեոների կյանքում ևս հյուրընկալության նշանակությունը շատ մեծ է եղել: «Հավասարարական բաշխման մնացուկներից մեկն է հանդիսանում բոլոր ժողովուրդների մեջ լայնորեն տարածված հյուրընկալության սովորությունը: Այս սովորությունը եղել է նախնադարյան մարդկանց փոխադարձ օգնության տեսակներից մեկը, սպառման առարկաներով ապահովելու գործում որոշ հավասարեցման մի տեսակը»:⁵⁵

Քրդերի սովորության համաձայն, տանտիկինը հյուրերի համար առանձին ուտելիք և ըմպելիք էր պատրաստում: Հյուրերի մեջ քրդերն անգամ խորհրդավորություն էին տեսնում, նրան երբեմն ընդունում որպես աստծո կողմից ուղարկվածի, որը նրանց պատկերացմամբ, եկել էր ստուգելու այդ ընտանիքի տան բարաքյաթը, բարքերը, պատվասիրությունը: Ըստ եզդիների, Ազրահի-

⁵⁵ Կ.Կ. Օստրովիտյանով, Ակնարկներ մինչ-կապիտալիստական ֆորմացիաների էկոնոմիկայի մասին, Եր., 1946, էջ 24:

լը երբեմն հանդես էր գալիս հյուրի կերպարանքով և գիշերը, հիվանդի հոգին առնելով, անհետանում:

Քրդական բազմաժանր բանահյուսական նյութերում կան համապատասխան վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես է հյուրը իջևանում քրդերի տներում, երեկոյան ուտում, խմում, մինչև ուշ գիշեր զրուցում տանտերերի հետ, պառկում քնելու, իսկ գիշերը անհետանում, ինչպես, օրինակ, «Ալո» հեքիաթում, որի հերոսը ոգի է, հյուր է գնում հարուստներից մեկի՝ Բադրե Ամոյի տուն: Բադրը ունենում է 3000 ոչխար, բայց իրեն դիմող ցեղակիցներին ու աղքատներին ոչնչով չի օգնում: Այդ բանը դուր չի գալիս Մալաքետաուսին, դրա համար էլ ոգուն՝ մարդու կերպարանքով, ուղարկում է Բադրի տուն՝ նրան փորձելու համար:

ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Քուրդ եզդիների հավատելիքներում մեծ տեղ ունի տոտեմական բույսերի ու կենդանիների պաշտամունքը:

Մարդկանց տնտեսական կյանքում մեծ նշանակություն են ունեցել հատկապես ծառերը: Դրանցից մարդիկ պտուղներ և վառելիք էին ստանում, փայտից պատրաստում զանազան առարկաներ՝ երկրագործական գործիքներ, կահկարասի, տներ ու սրբատեղեր, տաճարներ և այլն: Այսպիսով, ծառը մարդկանց համար հիմնական կենսաբար միջոցներից մեկն էր համարվում:

Քրդական որոշ բարեր կրում են բույսերի և կենդանիների անուններ. Գաբալակա, Մանդկա, Պիվազա, Մարավիա կամ Բարավիա և այլն: Նման երևույթը բնորոշ է աշխահի շատ ժողովուրդների: Ռուսներն ունեն տոտեմական շրջանից եկած Վոլկով, Սոլովյով, Օռլով, Մեդվեդև, Լվով, Վասիլկով, Ռյաբինին և նմանատիպ բազմաթիվ այլ ազգանուններ: Հայոց մեջ լայն տարածում ունեին Եզնակ, Եզնիկ, Ընծակ, Կորյուն, Վարազ, Ասլան, Արծվիկ, Շուշան, Ծաղիկ, Ռեհան, Վարդիթեր, Մանուշակ և այլ անձնանունները:

Ամերիկյան հնդկացիների որոշ ցեղեր կրում էին գայլ, արջ, եղջերու, ճայ, բազե և այլ նման անուններ:⁵⁶

Նկատի ունենալով կենդանական աշխարհի և առանձին կենդանիների օգտավետությունը, մարդիկ դրանց որոշ տեսակներ դարձրել են պաշտամունքի առարկա:

Բույսերից, բոլոր ժողովուրդների մեջ, ավելի շատ պաշտելի են եղել կենաց ծառերը: Քրդերի մոտ տարածված էր դարա բիե ծառի պաշտամունքը: Քրդերն այն համարում էին հարստության, արգասավորության, բերքատվության, չարիքներից ու զանազան հիվանդություններից մարդկաց փրկելու խորհրդանշան: Ծառի մարմնավորած կամ նրանում տեղ գտած ոգուն կոչում էին Մալաքշահ:

Նման ոգի հայտնի է նաև վրացական դիցաբանության մեջ, որին խնսուրները Գեորգի են անվանում: Ճաշելուց առաջ խն-

⁵⁶ *Ֆ. Էնգելս*, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Եր., 1948, էջ 113:

սուրները դիմում էին նրան. «Ահա այս բացված սեղանի վրա, գավաթով, մոմերով, թող աստված բարձրացնի քեզ, ով Գեորգի, կաղնու հրեշտակ»:⁵⁷

Այս պատկերացումների հիմքում ընկած է բուսական աշխարհի ունեցած նշանակությունը մարդկանց կյանքում:

Տոհմական ժամանակաշրջանում սրանք տոտեմներ էին հանդիսանում: Եզդիները հավատում էին, թե այդ ծառերի ու բույսերի մեջ թաքնված են բարի ոգիներ, որոնք շունչ ու հոգի են պարգևում բուսական ու կենդանական աշխարհին, հսկում նրանց զարգացման ընթացքը: Այդ ոգիները ծառերի միջոցով մարդկանց տալիս են բազմաթիվ բարիքներ, պարգևներ, կատարում նրանց իղձը, որի համար էլ այդ ծառերին քրդերն անվանում են դարա մրազա (իղձը կատարող կենաց ծառեր):

Եզդիներն ունեին ծառերին նվիրված հատուկ տոնակատարություններ, որոնք կատարվում էին ամեն տարի, գարնանը: Մարդիկ, տոնակատարության ժամանակ, պատրաստի ուտելիքներով, զոհաբերվող կենդանիներով գնում էին տվյալ պաշտելի ծառի մոտ, մատաղ և ծիսակատարություններ կատարում: Այդ ծիսակատարությունները կոչվում են Բընդարուկ:

Բընդարուկի ծառերից մեկը գտնվում է Սպիտակի շրջանի Ղալբախչի գյուղից հարավ, համանուն լեռան լանջին: Լեռը և ծառը սուրբ են համարվում: Բընդարուկ գնացող ուխտավոր քուրդը, կենդանին զոհաբերելուց, հետո աղոթում էր ծառին, թե՝ «Ով մալաքշահ, դու ինձ հասցնես նպատակիս»:

Սիրահարված աղջիկները, դիմելով այդ ծառին, խնդրում էին.

«Դարե, դարա մրազա,
Դարե, դարա նախշա,
Մալաքշահե բըքուր,
Տու մրազե մըն բըկի»:

(Ծառ, մուրազի ծառ,
Ծառ, հիվանդության ծառ,
Ով լավ Մալաքշահ
Դու ինձ հասցրու մուրազիս):

Դրանից հետո ծառի մոտ գտնվող աղբյուրից ջուր էին խմում, հողից մի փոքր գցում բերաններն ու իրենց նպատակներին հաս-

⁵⁷ *В.В. Бардавелидзе*, Социологическое изучение хевсурских верований, т. 2, Тб., 1932, с. 70.

նելու համար, շարունակ աղաչում Մալաքշահին: Հնարավոր է, որ այս ծիսակատարությունը նախնադարյան շրջանում գոյություն ունեցած կենաց ծառերի պաշտամունքի հետ աղերսվող ջրի և հողի պաշտամունքն է:

Նախկինում քրդերի մոտ սուրբ ծառերի ճյուղերից շորի կտորներ կախելու սովորությունը, մեր կարծիքով, նույնպես զոհաբերության մի ձև էր: Բընդարուկի տոնակատարության ժամանակ ծառերի ճյուղերից շորի կտորներ էին կախում ուխտավոր եզդիները, պոկելով դրանք իրենց հագուստներից: Սիմվոլիկ ձևով այդ ծիսակատարությունը նշանակում էր ծառի ոգուն սիրաշահելու համար, բացի կենդանիներ, թռչուններ զոհաբերելուց, Մալաքշահին նվիրաբերել նաև հագուստ, որպեսզի չբեր կինը զավակ ունենար, աղքատը հարստություն ձեռք բերեր, հիվանդը առողջանար, սիրահարները հասնեին իրենց նպատակին և այլն:

Հայ ժողովրդի մեջ ևս կենաց ծառերի գաղափարը, կապված պտղաբերության հետ, շատ տարածված է եղել: Այն տարբեր ձևերով հարատևել է մինչև վերջերս: Գոյություն են ունեցել հատուկ անտառներ, պուրակներ, ծառեր, որոնք համարվել են սրբազան: Հատկապես ուշագրավ են հայկական հարսանեկան կենաց ծառերը «փեսի ծառ», «ուռծ» և այլն, որոնք նվիրվել են նորապսակներին:⁵⁸

Թալինի շրջանի եզդիները, հարսանիքի ժամանակ մրգերով զարդարում էին ծառի ճյուղը, նրա մեջ խրում ֆալոսանման մի փոքրիկ փայտ: Հարսին ներս տանելու ժամանակ, փեսայի ընկերները այն թափահարում են հարս ու փեսայի գլխավերևում, ասելով. «Ձավա ու բուկ բըրա մինա վե դարե բը բար բըն» (հարսն ու փեսան թող այս ծառի նման բերրի լինեն), «Մալա գավե թժի գառո բըն» (փեսայի տունը լցվի զավակներով): Ինչպես տեսնում ենք, հարսանիքի ժամանակ հարսի ու փեսայի գլխին ծառ թափ տալու սովորության մեջ կենաց ծառը հանդես է գալիս որպես բերքատվության, արգասավորության և բախտավորության խորհրդանիշ: Այս արարողության մեջ երևում է նաև ֆալոսի պաշտամունքի երևույթը:

Կենաց ծառի պաշտամունքը վկայված է նաև Պարսկաստանի քրդերի մոտ, որոնք կենաց ծառերի ճյուղերից զանազան շորերի

⁵⁸ Աս. Մնացականյան, «Վիշապ» քարակոթողների և վիշապամարտի դիցաբանության մասին, - ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ), 1952, 5, էջ 76:

կտորներ էին կախում, ամեն մեկը, որը որևէ խոստում էր տալիս կամ որևէ ցանկություն ուներ, այդ ծառերի առջև չոքած՝ աղոթք էր անում և թելերից հանգույցներ գործում, համոզված լինելով, որ իր ուխտը կիրականանա:⁵⁹

Քուրդ երիտասարդները, ինչպես նաև նորապսակները, բընդարուկ գնալիս պաշտելի ծառերը չէին փչացնում, նույնիսկ նրա պտուղներն ուտելը մեղք էին համարում: Այս երևույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ քրդերի մեջ էլ, իբրև տոտեմական պաշտամունքի մնացուկ, պաշտելի ծառը տաբու է համարվել:

Ծառերի պաշտամունքը լայնորեն տարածված է եղել նաև հայերի մոտ, հատկապես դոդոն կամ սոս կոչված ծառինը:⁶⁰

Եզդիները բընդարուկի ժամանակ, զոհաբերություններից ու ծիսակատարություններից հետո, կատարում էին գովանդի պարեր, երգում բընդարուկին վերաբերող երգեր: Ահա այդ երգերց մի քառյակ, որտեղ չբեր կինը խնդրում է ծառի մալաքշահին, որ իրեն երեխա պարզակի.

«Մալաքշահ տու դըզանի,
Քունդա դըբըմ բար տա, տու դըզանի,
Աուլադակի բըդա մըն տու դըզանի,
Մալաքշահ տու դըզանի»:

(Մալաքշահ դու գիտես,
Խոնարհվում եմ քո առաջ, դու գիտես,
Մի որդի տուր ինձ, դու գիտես,
Մալաքշահ, դու գիտես):

Համուն սուրբ ծառի ոգիների կատարվող նման արարողություններ ու զոհաբերություններ վկայված են նաև գալլերի մոտ:⁶¹

Նույն երևույթը տեսնում ենք շատ ժողովուրդների հավատալիքներում, Վրաստանի փշավները փայտ ջարդելը՝ հատկապես անտառներում, մեղք էին համարում:⁶²

Եզդիները կարծում էին, թե մալաքշահները ապրում են սուրբ ծառերի փչակներում կամ տեղավորվում ծառերի տարբեր մասերում: Այդ պատճառով արգելվում էր այդ ծառերը կտրել, ջարդել

⁵⁹ *А.А. Аракелян*, Курды в Персии, Тифлис, 1904, с. 21.

⁶⁰ *Ղ. Ալիշան*, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 77-78:

⁶¹ *Дж. Фрэзер*, Золотая ветвь, т.1, Москва, 1931, с. 142.

⁶² *М. Ковалевский*, ук. соч., с. 105.

նրանց ճյուղերը, թափ տալ տերևներն ու պտուղներն ուտել: Այդ ծառերի հետ շատ զգույշ էին վարվում:

Քրդական «Դավրեշ» հեքիաթի հերոսներից մեկը՝ Դավրեշը, վախենում է անտառի միջով անցնել, մտածելով, որ իրեն կարող են խփել ծառերի փչակներում ապրող զանազան ոգիները:

Կենաց ծառերի մասին նման հայացք ցայտուն կերպով արտահայտված է Վարանդայի հայերի մոտ, որտեղ պաշտամունքի առարկան է եղել թեքեոն կոչված ծառը:⁶³

«Դաստագյուլ» հեքիաթի հերոս Բադրը ցանկանում է նետահարել ծառին մոտեցող նապաստակին: Ծառը տնքում է և սկսում խոսել երիտասարդի հետ:

Ըստ եզդիների՝ սուրբ ծառերի ճյուղերը կտրելիս, դրանք տարօրինակ ձայներ են արձակում կամ հառաչում են, շրջապատում գտնվող բոլոր էակները լսում են այդ հառաչանքը: Նշանակում է, որ ծառը զանգատվում է:

Վրաստանում, ըստ գուրիացիների հավատալիքների՝ ընկած ծառերի ճյուղերի տակ, ծառերի փչակներում, մացառուտներում և այլ խոնավ տեղերում են գտնվում «ուժմուրի» կոչված հիվանդությունների ոգիները, որոնք կարող են մարդկանց վնաս պատճառել:⁶⁴

Սուրբ ծառերի կամ անտառների պաշտամունք վկայված է նաև շվեյցարացիների ու լիտվացիների հավատալիքներում: Տների կամ գյուղերի շուրջը գտնվող այդ ծառերի ճյուղերը ջարդելը հանցագործություն էր համարվում:⁶⁵

Եզդիները կարծում էին, թե նման բոլոր տեսակի պաշտելի բույսերը միշտ էլ բարերար ազդեցություն են թողնում մարդկանց վրա, դրա համար էլ, որպեսզի այդ ոգիները չդադարեին բարերար լինելուց, միշտ օգնեին մարդկանց, նրանց նվիրված զոհաբերություններ և զանազան ծեսեր էին կատարում: Եզդիները հաստատում կենաց ծառերին անվանում էին խնաբիրան, որի նկատմամբ, որպես իգական սեռի ներկայացուցչի՝ զգույշ էին վարվում:

⁶³ Ե. Լալայան, Վարանդա, ԱՅ, գ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 200:

⁶⁴ Դ. Մամադաջե, Народные обычаи и поверия гуруицев,- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа,- вып. 17, Тифлис, 1893, с. 101.

⁶⁵ Դ. Ֆրեզեր, укр. соч., т. 1, с. 133.

Ըստ քրդերի հավատալիքների, բույսերի ու ծառերի մեջ գտնվող այդ ոգիներին ղեկավարում էր Միրե մեշա ոգին, որը աստվածացվում էր, ինչպես սլավոնների մոտ՝ անտառի աստված Կորալան:

Արևելյան Աֆրիկայում գտնվող Կիկույի բնիկները սուրբ ծառերից մեկը պաշտում էին անտառի Մոգամոն աստծո պատվին:⁶⁶

Արևմտյան Հայաստանի Կաղզվանի գավառի քրդաբնակ Թրքմաշեն գյուղից մոտ 5 կմ հեռու, պարսպապատ մի այդպիսի խնձորենի կար: Այդ ծառի պտուղները շատ խոշոր ու քաղցր էին, շրջանի գյուղերի ողջ բնակչությունը պաշտում էր այն, բայց խնձորները չէին ուտում, համարելով նրան միրե դարա:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդի հասկացողությամբ, ծառն այստեղ հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև պաշտամունքի առարկա, այլև որպես բոլոր ծառերի ներկայացուցիչ, ղեկավարող կամ թագավորող ուժ:

Ղաուալ Հուսեյնի պատմածի համաձայն, Մոսուլի նահանգի Սնջարի շրջանի Բաադր գյուղի եզդիները արտերի ակոսներում ծառի ճյուղեր էին տնկում, հավատալով, որ դրանք կապահովեն բերքը:⁶⁷

Կենաց ծառերի պաշտամունքը ցայտուն կերպով արտահայտված է «Ադամ և Եվա» ավանդության մեջ: Այն, որպես դիցաբանական ստեղծագործություն, անցել է նաև քրդերին ու պատմվում էր ամենուրեք: Այս ավանդությունը, առանց որևէ կասկածի, քրդերին է անցել հարևան ժողովուրդների՝ հայերի, պարսիկների կամ ասորիների միջոցով:

Եզդիների մեջ տարածված Ադամի և Հաուայի (Ադամ և Եվա) ավանդության բովանդակությունը հետևյալն է՝ Ադամն ու Հաուան սկզբնական շրջանում բազմաթիվ զրկանքներ են կրում, բայց մխիթարում են իրար և հույսները դնում Մալաքետաուսի գթության ու ողորմածության վրա, իսկ Մալաքետաուսը աշխատում էր նրանց կապել իրական կյանքի հետ, այցելում և օգնում էր նրանց, պատվիրելով նաև, որ դրախտում գտնվող ինչ որ ծառից պտուղ չուտեն: Ըստ ավանդության, չար ոգիներից մեկը, օձի կերպարանքով, հայտնվում է Ադամին և Հաուային, խաբում, ուտեցնում արգելված ծառի պտղից և Մալաքետաուսը, իմանալով այդ մասին, զայրանում է ու նրանց հեռացնում դրախտից:

⁶⁶ R.F. Budeau, La circoncision au Kikuyu, Vienne, 1911, p. 520.

⁶⁷ Հեղինակը գրի է առել 1927թ., Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղում:

Ինչպես տեսնում ենք, Ադամի ու Եվայի մասին քրդական այս տարբերակը քիչ բանով է տարբերվում հրեականից: Քրդական տարբերակում տեսնում ենք ծառի պաշտամունքի դրսևորումներ: Ըստ քրդական տարբերակի, օձ-սատանայի կողմից խաբված Ադամն ու Եվան դրախտի պարսպի վրայից դուրս են շարտվում և ընկնում մի ծառի ճյուղի վրա: Ճյուղը ջարդվում է, որից ծառը տնջում է: Ծառը դիմում է Մալաքետաուսին, թե՛ ճյուղերս ջարդվեցին, ի՞նչ անեն:

«Ես քեզ պետք է աշխարհում դարձնեմ մի ամբողջ ժողովրդի հարգանքի և պատվի առարկա,—ասում է Մալաքետաուսը,—դու պիտի մեծարվես և պաշտամունքի առարկա դառնաս»:

Ադամի ու Եվայի առասպելական պատմությունը իր արտացոլումն է գտել նաև Ղուրանում, որտեղ գրված է. «Եվ դու, ով Ադամ, բնակվիր դու և կինդ դրախտումը, և կերեք դուք երկուսդ որտեղ ինչ որ ուզեք, բայց մի մոտենաք այդ ծառին, եթե ոչ՝ դուք անի-րավներիցը կլինեք»:⁶⁸

Ծառերի պաշտամունքը ընդունված էր նաև եվրոպական ժողովուրդների մոտ: Միջնադարյան Գերմանիայում ու Ֆրանսիայում գոյություն ունեւ, այսպես կոչված, «բերքատվության մայիս» կամ «բերքատվության ծառ» տոնակատարություն: Հնձի ժամանակ, վերջին սայլի վրա գյուղ էին տեղափոխում զարդարված հասկերով ծառի մի ճյուղ կամ ամբողջական ծառ: Զարդարված ճյուղը տնկում էին գյուղի կենտրոնում, երգում ու պարում նրա շուրջը:⁶⁹

Ցանովի բուսատեսակներից եզդիները սրբագործել էին ռեհանը: Այն կերակրին համ ու հոտ տվող ամենալավ բույսերից մեկն է, գործածում էին ամռան ամիսներին կանաչ, իսկ ձմռանը՝ չորացրած վիճակում:

Եզդիները հաճախ ռեհանը դնում էին հիվանդի բարձի տակ, ոչ թե հոտավետության, այլ չար ոգիներին հեռացնելու համար: Նույն նպատակով, գոլ ջրի մեջ ռեհան էին գցում ու լողացնում հիվանդին, դարձյալ չար ոգիներին վանելու նպատակով:

Պաշտամունքի առարկա էր նաև ցորենը: Եզդին գետնին ընկած հացահատիկները հավաքում և դնում էր պատի վրա, մի բարձր տեղ կամ գրպանը լցնում, որպեսզի հացահատիկի ոգի Փիրե նան չբարկանար:

⁶⁸ Ղուրան, Վառնա, 1909, էջ 137:

⁶⁹ Д.ж. Фрззер, ук. соч., т. 1, с. 142.

ԸՆՏԱՆԻ ԵՎ ՎԱՅՐԻ ԿԵՆՂԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Քրդական ազգագրական և բանահյուսական բազմաթիվ նյութերում պահպանվել են տոտեմական կենդանիներից՝ եզան, շան, ոչխարի, այծի, կատվի, ծիու, գայլի, թռչուններից՝ սիրամարգի, աղավնու, արագիլի, սարյակի, ծիծեռնակի, սողուններից՝ օձի (վիշապ), գորտի և այլ կենդանիների պաշտամունքի մնացուկներ: Նախնադարյան հասարակության շրջանում տոհմերից շատերը կոչվել են կենդանիների անուններով:

Ընտանի կենդանիներից, եզդիական հավատալիքների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում եզը, որպես տոհմի տոտեմ՝ սրբազան կենդանի: Եզան պաշտամունքը հիմնականում առաջ է եկել երկրագործական հիմքերի վրա, այն աղերսվում է նաև արևի պաշտամունքի հետ: Եզդիների հավատալիքներում եզը հանդես է գալիս նաև որպես չարքերի դեմ պայքարող ուժ:

Ուշագրավ է, որ նախկինում եզդիների մեջ գոյատևած որոշ սովորություններ, որոնք ցույց են տալիս տոտեմական պաշտամունքների մնացուկները, աղերսվում են եզան պաշտամունքի հետ: Քրդերը տան մուտքի վերևում ամրացնում էին եզան եղջյուրներ, որպես բերքատվության խորհրդանշան, եզան մասին միշտ բարի խոսքեր էին ասում:

Շատ ժողովուրդների մեջ, ինչպես և հայերի մոտ, հողը վարելու ժամանակ գութանին լծված եզներին, որոնք պայքարում ու ակոսներ էին բացում գետնին, նաև կռվան, կռվող, մարտիկ են կոչել:⁷⁰

Քրդական «Քոթան» հորովելում ասված է.

«Քոթան ռակա, ռակա, ռակա,

Մըշկ ու մարա, պեռա ուար բակա»:

(Գութան վարիր, վարիր, վարիր,

Օծերին ու մկներին, չար ոգիներին իրար հետ թափ տուր):

Վարի ժամանակ, երգելով ու բարձր աղաղակներով, Մալաքետաուսի օգնությամբ, հեռացնում էին չար ոգիներին:

Սի այլ հորովելում ասված է.

«Սարե քոթանե դարա,

⁷⁰ Աս. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

Բընե քոթանե դարա,
Մալաքետաուս տու խոյկի,
Գիսնե քոթանե ու մաճկալա»:
Գութանի գլուխը փայտից է,
Վերջին մասն էլ փայտից է,
Մալաքետաուս, դու պահպանես
Գութանի խոփը և մաճկալին:⁷¹

Այս հորովելում, աշխատանքի ընթացքում շեշտվում է Մալաքետաուսի անունը և հայցվում նրա օժանդակությունը գութանին, մաճկալին ու եզներին: Այս հորովելում գութանը ոչ միայն վարող գործիք է, այլև եզների հետ համատեղ չար ոգիների դեմ պայքարող միջոց, որը ջնջխում, ոչնչացնում է նրանց: Ըստ եզդիների, վարի ժամանակ չար ոգիները տրորվում էին գութանի խոփի տակ, ցավից տնքում ու, որպեսզի հեռանային, բացականչություններով վանում՝ փախցնում էին նրանց: Քանի որ գութանին առաջ մղողը եզներն են, քրդերը նրանց մեջ տեսնում էին երկրագործության հովանավոր արգասավորության ինչ որ ուժեր:

Գութանավարի հորովելներում եզը հանդես է գալիս որպես չար ոգիներին վանող ուժ և պտղաբերության խորհրդանիշ:

Քրդական «Շարիֆ» հեքիաթի հերոսը, երկար թափառելուց հետո, գտնում է իր պսմամե դաբիլեն (տոհմիկ բարեկամ), նրա միջից հանում իր «ցեղակից բարեկամի»՝ եզան գանգը:

Մի հորովելում ուղղակի խոսվում է գութանի խոփի և չար ոգիների միջև ընթացող կռվի մասին.

«Սարե քոթանե ռեյա,
Բընե քոթանե ռեյա,
Պըշտի Մալաքետաուս,
Քոթան շառ դըլկյա պեշյա
Ջընա, բալան, դադեյա»:⁷²

(Գութանի առջև ճանապարհ է,
Գութանի ետև ճանապարհ է,
Մալաքետաուսի օգնությամբ
Գութանը կռվում է չար ոգիների
Եվ սպասվելիք դժբախտությունների դեմ):

⁷¹ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Նասիբե Չաթո, գրի է առել հեղինակը 1952թ.:

⁷² Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը 1940թ.:

Սրբավայրերում, մատաղացու եզ մորթելիս, նրա արյունից մի կաթիլ քսում էին չբեր կանանց ճակատներին, որպեսզի նրանք հղիանային: Եզան արյունը օգտագործելու ժամանակ, քրդերն աղոթք էին մրմնջում, ակնկալելով արգասավորություն և առատ բերք: Այս երևույթը տեսնում ենք նաև զրադաշտական կրոնում, որտեղ Միթրա աստվածը հաճախ հանդես է գալիս եզան հետ: Քրդերի հավատալիքներում Միթրային փոխարինում է Մալաքե-տաուսը:

Իրաքի և Հայաստանի եզդիները հատուկ նշաններ ունեցող ցուլեր ու մոզիներ էին նվիրաբերում օջախներին ու սրբավայրե-րին:

Այդպիսի սրբազան եզների պաշտամունք կար նաև հին հույ-ների ու հռոմեացիների մոտ:

Այսպիսով, եզը աշխարհի շատ ժողովուրդների, ինչպես և եզ-դիների հավատալիքներում պաշտվել է որպես տոտեմ: Այդ են վկայում բազմաթիվ ազգագրական, բանահյուսական և հնագի-տական նյութերը: Տոտեմները, ըստ նախնադարյան մարդու, մարմնավորում էին նախնիների հոգիները: Հին դպտիները հա-վատում էին, թե իրենց հոգիները կարող են մարմնավորվել եզան, կոկորդիլոսի, ոչխարի և այլ կենդանիների մեջ, հնդիկներն ու Հյուսիսային Աֆրիկայի բնիկները կարծում էին, թե մահվանից հետո իրենց հոգիները տեղափոխվում են փղերի մեջ:⁷³

Նախկինում քրդերը հիմնականում քոչվորական ու կիսաքոչ-վորական կյանք են վարել, պահել ոչխար ու այծ, անասնապա-հությունը հիմնական տնտեսական ճյուղն էր, բնականաբար, կասկած չիմել չէր կարող, որ նրանք ֆետիշացնեին այդ կենդա-նիներին, նրանց հավատալիքներում դրանք տոտեմներ են եղել:

Ոչխարի ու այծի պաշտամունքի հետքեր այսօր էլ կարելի է գտնել Հայաստանի քրդաբնակ վայրերում, ինչպես օրինակ, Ապարանի շրջանի Փոքր Ջամշու գյուղի գերեզմանոցում, որտեղ կան խոյի տեսքով և ծիակերպ տապանաքարեր:

Ապարանի շրջանի քրդերը ոչխարի բուրդը սուրբ են համա-րում: Երբ գետնին ընկած մի փունջ էին տեսնում, իսկույն վերց-նում, ծոցն էին դնում, տուն տանում կամ դնում որևէ պատի ճեղ-քում:

⁷³ W. Wunelt, Miph und Religion, Leipzig, 1905, p. 111.

Եզդի քրդերը, ուշ աշնանը, ոչխարի բեղմնավորման համար, բարանբարդանի ժամանակ, ոչխարի հոտերի մեջ խոյեր էին բաց թողնում, որոնց մեջքը տարբեր գույներով՝ կարմիր, կանաչ, ներկուն էին:

Բարանբարդանի առաջին օրը զանազան ծիսակատարություններ էին կատարում, ինչպես, օրինակ, Մամե շվանին սիրաշահելու համար, խոյի բուրդը խառնում էին ոչխարի բրդին, երեխաները թավալվում էին գետնի վրա, երգում, պարում և խնդրում Մամեին, որ այդ տարի ավելի շատ գառներ տա և այլն: Այդ ծիսակատարությունները, երգերն ու պարերը յուրօրինակ կրոնական բովանդակություն էին ստանում: Բարանբարդանի ժամանակ երգում էին.

«Բարանբարդան, ջան բարանբարդան,

Բարաքյաթ բա բարանբարդան,

Բըրա հազր բա Մամե շվան,

Պազե մա խայկա ժը դադա-բալա»:

(Բարանբարդան, ջան բարանբարդան,

Բարաքյաթով լինես բարանբարդան,

Թող ներկա լինի Մամե շվան,

Մեր ոչխարը պահիր դժբախտություններից):⁷⁴

Բացառիկ արժեք ունի այս քառյակը, որտեղ հիշատակվում է ոչխարին հավանավորող ոգին՝ Մամե շվանը: Նմանատիպ հավատալիքներ կան նաև ոչխարին վերաբերող ժողովրդական այլ ստեղծագործություններում:

Եզդի քրդերի մեջ, տնային կենդանիներից ուշագրավ է շան պաշտամունքը:

Շունը, ըստ քրդական հավատալիքների, չախկալ կոչված կենդանու ցեղից է, որը մարդկանց նկատմամբ անհավատարիմ է ու խորամանկ, իսկ շունը միամիտ է, հավատարիմ, մա տունն ու անասուններին պահպանում է գազաններից, գողերից, որսորդների լավագույն նեցուկն է, օգնականը, դրա համար էլ մարդիկ պահել, խնամել են շանը, իսկ չախկալին իրենցից վանել կամ ոչնչացրել: Ոչ միայն քրդերի, այլև աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ, շան հավատարմության մասին հորինվել են բազմաթիվ

⁷⁴ Դժբախտություն, այստեղ եզդիները ակնարկում էին չար ոգիներին: Ըստ եզդիների, նրանց դժբախտություններից կարող է փրկել ոչխարին հովանավորող Մամե շվանը:

ավանդություններ, առասպելներ: Մարդու նկատմամբ շան հավատարմության մասին եզդիների մեջ կա հետևյալ ավանդությունը. «Եզդիների նահապետ Եզդին մի անգամ Սընջարի լեռներում պատերազմ է մղում արաբական զորքերի դեմ, ուշ գիշերով, երբ Եզդու հոգնած զինվորները քնած էին, արաբական զորքը գաղտագողի հարձակվում է: Եզդու հավատարիմ շունը՝ Բողը, հեռվից տեսնում է հարձակվող արաբներին, վազում է տիրոջ մոտ և մարդկային լեզու առնելով, հայտնում վտանգի մասին: Եզդին շանը հասկացնում է, որ չհաչի, արթնացնում է իր զինվորներին, որ թաքնվեն քարերի մեջ և պատրաստվեն կռվելու: Այդ ժամանակ Բողը մոտենում է արաբների հրամանատար Ուսուբին, պատառ պատառ անում նրան, արաբական զորքը խառնաշփոթության մեջ է ընկնում: Եզդի նահապետի հրահանգով եզդիները սկսում են նետահարել արաբներին, արաբական զորքի կեսը կոտորվում է, իսկ մյուսները սարսափահար փախչում են»:⁷⁵

Քրդական «Նեճիրվան» հեքիաթի հերոս որսորդը, իր հավատարիմ շան հետ, որսի ժամանակ, հանդիպում է երկու առյուծի: Որսորդը վախից բարձրանում է ծառի վրա: Առյուծները հարձակվում են շան վրա և պատառ պատառ անում նրան: Որսորդը, տեսնելով հավատարիմ ընկերոջ նման վախճանը, ներքև է նետվում, վերջ տալով իր կյանքին:⁷⁶

Այսպիսի ավանդություններ ունեն նաև հայերը: Գանձակի հայերը շան մասին ունեն հետևյալ ավանդությունը. «Սկզբում գայլերն էին բնակվում մարդկանց մոտ, իսկ շները ապրում էին անտառում: Մի օր հիվանդ շները եկան՝ խնդրեցին գայլերին, որ թույլ տան իրենց մնալ մարդկանց մոտ, մինչև որ կառողջանան, իսկ մինչ այդ իրենք գնան անտառները: Գայլերը մեղքացան հիվանդ շների վրա և նրանց զիջան իրենց տեղը, սակայն շներին շատ դյուր եկավ մարդկանց ապրելակերպը և չկանցեցան այլևս վերադառնալ անտառը»:⁷⁷

Եզդիները կարծում էին, թե երբ շները հաչում են, նշանակում է երկնքից հրեշտակներ կամ ոգիներ են իջնում, ըստ նրանց, քանի որ շները բուքուր (մաքուր) էին համարվում, կարող էին տեսնել

⁷⁵ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ահմեդ Չոլու:

⁷⁶ Բանասաց, Կարսի նահանգի Յամանջայր գյուղի բնակիչ Ուսուբե Բասո, Թբիլիսի, 1947թ.:

⁷⁷ Ե. Լալայան, ԱՅ, գ. Զ, Թիֆլիս, 1900, էջ 343:

երկնքից իջնող բարի և չար ոգիներին: Եզդիների կարծիքով, սև շները չար ոգիներին հալածում էին, բավական էր, որ մի անգամ սև շունը հաչեր, չար ոգիները սարսափահար կփախչեին: Հավատում էին, որ Ագրահիլի մոտենալը մեռնողի տանը շունը տեսնում է, սկզբից ոռնում, ապա լռում ու չափազանց տխրում:

Եզդիները շուն սպանելը մեղք էին համարում: Ըստ մի ավանդության, եզդիներից մեկը սպանել է իր շանը ու երագներում շարունակ տեսել նրան՝ ոռնալիս, սպանված շունը հաճախ մարդու կերպարանքով է երևացել տիրոջն ու անիծել նրան:

Եզդիների հավատալիքներում շան պաշտամունքը կապված է հատկապես հանգուցյալների հոգիների պաշտամունքի հետ, որ դարձյալ բխում է ոգեպաշտական հայացքներից: Ինչպես ասացինք, շունը, լինելով մարդու պաշտպանն ու հավատարիմ կենդանին, եզդիների կրոնական մտապատկերներում երևան է գալիս իբրև տոհմի ու ցեղի հովանավոր:

Այսպիսով, վերոհիշյալ նյութերի հիման վրա, կարող ենք եզրակացնել, որ շունը տոհմական հասարակության ժամանակաշրջանում եղել է տոտեմ-նախահայր և, միևնույն ժամանակ, ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ քրդերի մոտ սրբազան կենդանի է համարվել:

Ընտանի կենդանիներից հիշատակության արժանի է նաև ձիու պաշտամունքը, որի հետքերը նույնպես գալիս են տոտեմական շրջանից:

Նախնադարյան հասարակության մեջ մարդկանց կյանքում աչքի ընկնող դեր է խաղացել նաև ձին: Տոհմերը, առանց ձիու չէին կարող կարգավորել իրենց տնտեսությունը: Ձին կարևոր դեր ուներ քոչվորական կյանք վարող քրդերի կենցաղում: Նրանք ձիերով էին փոխադրում իրենց վրաններն ու գույքը: Ձին վրիժառության, ներցեղային և միջցեղային կռիվների ու որսորդության ժամանակ քրդի հավատարիմ և անբաժան կենդանին էր հանդիսանում:

Այս կենդանու պաշտամունքի հետքեր գտնում ենք ազգագրական և բանախյուսական նյութերում՝ դյուցազնական վեպերում, հեքիաթներում, երգերում և այլն:

Ընդունելի չէ իս. Սամվելյանի այն կարծիքը, թե «...ձին միշտ աղերս ունի իշխողների, տիրապետող դասակարգերի հերոսների կյանքի հետ: Ինչպես որ այդ անձերը բնավ երբեք իրենց կյանքում աշխատանքով չէին զբաղվում, այնպես էլ ձին հանդես է գա-

լիս ժողովրդական հայացքներում նույն բնորոշ գծերով, այսինքն աշխատանքի հետ կապ չունեցող»:⁷⁸

Քրդական բանահյուսական բազմաժանր նյութերում ձիերը ունեն գերբնական ուժ, հրեղեն ծնունդ են, դուրս են գալիս ծովերից, թռչունների նման ճախրում երկնքում, ժողովրդական հերոսներին ազատում նեղ վիճակից: Ձիերն անգամ հերոսների հետ խոսում են մարդկային լեզվով, հեծյալին ցույց տալիս ծանր վիճակից դուրս գալու ուղիներ: Նրանք բազմիցս երևում են աշխատանքի, պատերազմների, միջցեղային կռիվների, մրցումների մեջ, որտեղ ժողովրդական հերոսները, այդ հրեղեն ձիերի օգնությամբ, երևան են բերում իրենց քաջագործություններն ու գերբնական հատկությունները:

Քրդական «Մամե Ձինե» դյուցազնական վեպի հերոս Մամե Ալայի ձին՝ Բորը, ըստ առասպելի հասարակ ձի է եղել, բայց ճանապարհին գերբնական ուժ է ստանում ու նեղն ընկած տեղը օգնում Մամեին: Ձգիրա Բոթանում,⁷⁹ Մամե Ալան, իր կորած սիրուհուն՝ Ձինեին, փնտրելիս, դիմում է աղբյուրի մոտ բուրդ վաճող մի խաբեբա կնոջ, հարցուփորձ անում սիրած աղջկա մասին: Խորամանկ կինը պատասխանում է, թե Մամեի սիրածը հենց ինքն է, որ կա: Ձին, իր տիրոջը խորամանկող, կախարդող կնոջից փրկելու համար, մարդկային լեզու է առնում և խոսում Մամեի հետ.

«Մամե տու, լաուկե դինի,
Յա տու դըբեժի նա աու Ձինա,
Աու խուշկա Բաքրե Աուանա,
Թու ջարա քար ժը ուե նինա»:

(Մամե, դու խելագարվա՞ծ ես,

Քո ասած Ձինեն սա չի,

Նա Բաքրե Աուանիի քույրն է,

Դու նրա հետ գործ չունես):

Ձիերը, ժողովրդական բանահյուսական նյութերում, երբեմն հանդես են գալիս որպես գերբնական ծագում ունեցող ծովային կամ երկնային կենդանիներ: Նրանք դուրս են գալիս ծովերից, ինչպես քրդական «Ձերի» պոեմում՝ Շինբոզ ձին կամ Քուռկիկ

⁷⁸ *Խ. Սամվելյան*, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, Երևան, 1931, էջ 194:

⁷⁹ Քրդաբնակ վայր Թուրքիայում

Ջալալին հայկական «Սասունցի Դավիթ» դյուցազներգության մեջ, և օգնում են ժողովրդական հերոսներին:

Շինբոզը քրդերեն բարդ բառ է, կազմված չին՝ կապույտ և բոզ՝ սպիտակավուն բառերից: Քրդերը, չինբոզ ասելով, նկատի ունեն հիմնականում կապտավուն երանգ ունեցող ձիերին: Ժողովուրդները, բանահյուսական նյութերում ձիերին վերագրել են ծովի գույնը, տվել կապույտ էպիտետը, որն իբրև մակդիր դրվում է ձիու անվան հետ (Շինբոզ՝ կապույտ քուռակ): Քրդական բանահյուսական նյութերում, որպես ձիուն տրվող մակդիր, հանդիպում է նաև ռաշ (սև) ձևը:

Նախնադարյան մարդը ձիուն, ինչպես նաև մնացած կենդանիներին գերբնական հատկանիշներ էր վերագրում: Ձին նույալես տոտեմական, սրբազան կենդանի է համարվել:

Քրդերը, առհասարակ, ձիու մասին ակնածանքով ու պարծանքով են խոսում, այն համարում են մուրազ (հասպե մրազա), հավատալով, որ ձին հոգիների փրկարարն է (հասպ խլազկրիե ռոհանա):

Եզդիները այնքան են կապված եղել ձիերի հետ, սիրել ու գուրգուրել նրանց, որ ձիակերպ շիրմաքարեր էին դնում հանգուցյալների գերեզմանների վրա: Կարելի է ենթադրել, որ մահացածը հեծյալ է եղել և որ այդ մարդու հոգին հանդերձյալ աշխարհում ձիու հոգուց անբաժան է լինելու:

Քրդական դիցաբանության մեջ ձին կապվում է հոգիների, ոգիների և աստվածների հետ: Հեթանոս այդ աստվածներից է Խըղըր Նաբին, նա ևս ուներ Շինբոզ անունով ձի, որը սուրբ էր համարվում: Ըստ ավանդությունների, հրեղեն ձիերը օժտված են եղել երկնքում թռչելու շնորհքով, բանահյուսական նյութերում շատ են հանդիպում թևավոր ձիեր, որոնք մութ աշխարհից հերոսներին լույս աշխարհ են հանում:

ՕԶԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Մարդիկ օձի մեջ տեսել են բարի ոգու մարմնացում, հեքիաթներում երբեմն օձը պատռվում է, նրա մեջից դուրս են գալիս հուրի փերու նման գեղեցկուհի աղջիկներ:

Ըստ քրդերի պատկերացման, նրանք բարի ոգի են դառնում, թե դրսում, թե տանը՝ օգնում մարդկանց:

Եզդիների կարծիքով, միշտ չէ, որ օձերը բարի են լինում, լինում են նաև չար օձեր, որոնց մեջ նստած են չար ոգիներ, դրանք կարող են խայթել մարդկանց, վնասել կենդանիներին ու թռչուններին:

Պարսիկներն ու քրդերը օձին անվանում են՝ մար: Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղում ժամանակին ապրում էր եզդիական մըրոյա ցեղը, որի համար, ինչ որ ժամանակ, հավանաբար, օձը տոտեն է եղել:

Նախկինում Թալինի շրջանի Բալուլ գյուղի եզդիները ունեին իրենց տան հատուկ օձերը, որոնց նկատմամբ հոգատար վերաբերմունք էին ցույց տալիս: Այդ օձերին դովլաթա մալե (տան դովլաթ) էին կոչվում, նրանց չէին հալածում, մեղք էին համարում սպանելը կամ հայհոյելը:

Ժողովրդական ավանդություններում վիշապը երբեմն նույնանում է օձի հետ:

Քրդական «Շամլ» հեքիաթում, վիշապ օձը իր գալարի մեջ է առնում հարսանքավորներին և պահանջում, որ իր համար բերեն թագավորի աղջկան՝ իբրև հարսնացու, ապա թե ոչ բոլորին կիսեղդի: Միայն թագավորի աղջկան բերելուց հետո են հարսանքավորները ազատվում նրանից:

Ըստ քրդական առասպելաբանության, ամպրոպի ժամանակ օձերը երկինք են բարձրանում ու վիշապ դառնում:

Օձի պաշտամունքը հատուկ է շատ ժողովուրդների: Հայերի մոտ ևս օձը երևան է գալիս իբրև վիշապ: Ըստ Մ. Աբեղյանի, «Փոթորիկի օձերը հայ ժողովրդի հավատի մեջ մեծ տեղ են գրավում, նրանք կոչվում են «վիշապ»: Երբեմն լինում են օձեր, որոնք շատ մեծ են, վիշապ են կոչվում»:⁸⁰

⁸⁰ *M. Abeghian, Der Armenische Volksglaube, Leipzig, 1899, p. 78.*

Եզդիները վիշապին (զիա) վերագրում էին օծի հատկություններ, որը ժանիքներ ունի, չար է և կարող է վնասել մարդկանց ու կենդանիներին: Ըստ հավատալիքների, նրանք կարող են նաև երկինք բարձրանալ ու փոթորկի պատճառ դառնալ, իրենց պոչով կարող են քաղաքներ ու գյուղեր ավերել, կոտորել մարդկանց ու կենդանիներին:

Քրդական հեքիաթներում, վիշապների դեմ կատաղի կռիվ են մղում ժողովրդական հերոսները, պայքարում՝ ազատելու համար նրանց հափշտակած դիցուհիներին, անմահական խնձորներ, ջրի քասեր, թանկագին քարեր և այլն:

Հեքիաթներում հիշատակություններ կան նաև բոբալիսկների (պտտահողմ) մասին, որոնք ըստ եզդիների պատկերացման, երկինք են բարձրանում:

Վիշապն, ըստ դիցաբանական պատկերացումների, հաճախ երկրի երախից, ոլորապտույտ շարժումներով երկինք է բարձրանում, երբեմն երևում որպես կայծակնաբեր կամ փոթորկաբեր չար ոգի: Եզդիների պատկերացմամբ նրանք կարկտի հետ իջնում են ներքև:

Հավանաբար զիան նույնանում է երկնային մի այլ չար ոգու, ամպրոպի ոգի, կարկտաբեր Աբաբրուսկի հետ: Ելնելով դրանից, եզդիները զիային ու աբաբրուսկին եղբայրներ են համարում:

Քրդական դիցաբանությունում, զիան մարդկանց ոխերին թշնամին է համարվում: Նպատակ ունենալով մարդկանց թույլ չտալ ապրելու երկրի վրա, նրանք ավերում են քաղաքներն ու գյուղերը, մարդկանց զրկում կենսամիջոցներից և այլն:

Քրդերը, պտտահողմի վիշապի երևալու դեպքում, իսկույն իրենց տան շենին երկաթե իրեր էին գցում, որպեսզի չար ոգիներն ու վիշապը հեռանային: Վիշապին տնից հեռացնելու նպատակով, դիմում էին բարի ոգիների ու Մալաքետաուսի օգնությանը. «Յա Մալաքետաուս, տու մա ժը զիա խայկի» (ով ողորմած Մալաքետաուս, դու մեզ վիշապից փրկես):

Եզդիների պատկերացմամբ, Մալաքետաուսի հրամանով, բարի ոգիները պետք է բռնեին վիշապին, նրան բարձրացնեին երկինք, խեղդամահ անեին և մարդկանց ազատեին վիշապի կերպարանքով երևան եկող չար ոգիներից, կանխելով հնարավոր ավերածությունները:

Ըստ քրդական դիցաբանության, զիան, երկինք բարձրանալիս, կռվում է բարի ոգիների հետ, բայց չի կարող նրանց հաղթել,

քանի որ չար ոգիները, ընդհանրապես անհծված են: Եթե զիպն շատ է չարանում, Մալաքետաուսը բռնում է նրա բկից ու խեղդամահ անում:⁸¹

Եզդի քրդերը հավատում էին, թե օձը երկրից երկինք է բարձրանում միայն փոթորկի ժամանակ: Զիպն ընդհանրապես քողարկված է, երևում է միայն պտտահողմի ժամանակ:

Քրդական բանահյուսության մեջ հանդիպում ենք աղբյուրների ակունքների մոտ ու գետերի ափերին գտնվող «քարացած օձերի», որոնք իբր քարացել են մարդկանց անեծքի հետևանքով, բարի ոգիների ձեռքով: Բարի ոգիների ոտնահետքերը մաքուր էին համարվում, իսկ այդ վայրերով հոսող ջրերը՝ սուրբ:

Վայրի կենդանիներից, ավելի շատ ահռելի գազանները՝ առյուծը, վագրը, արջը, գայլը և այլն, ունենալով արյունառուշտ, ազահ, գիշատիչ հատկություններ, ահ ու սարսափի են մատնել մարդկանց, նրանց բազմաթիվ վնասներ հասցրել: Նրանց մեջ, քրդերի հասկացողությամբ, մարմնացել էր չարը: Գազաններից պաշտպանվելու համար մարդիկ դիմում էին ամեն տեսակ միջոցների, որպեսզի մեղմացվեր նրանց թշնամական վերաբերմունքը իրենց հանդեպ: Սրանց այդ թշնամական, գազանային հատկությունները չեզոքացնելու նպատակով, մարդիկ դիմում էին աղոթքների, անեծքների, զոհաբերությունների ու զանազան մոգական միջոցների:

Քուրդ եզդիների սովորությունների ու բանահյուսական նյութերի մեջ հանդիպում են նաև վայրի գազանների պաշտամունքի հետքեր: Քրդերը առյուծի մասին ասում էին. «շեր-շերե խոադայա» (առյուծը աստծո առյուծն է), «շեր դարգավանե խոադայա» (առյուծը աստծո դռնապանն է):

Քրդերն ունեն առյուծի անունով ցեղանուններ (շերանիա) և անձնանուններ (Շերո՝ տղամարդու անուն):

Ապարանի շրջանի եզդիները կարծում էին, թե երազում առյուծ տեսնելը բախտավորություն է բերում: Նման պատկերացում կա նաև Հայաստանում բնակվող ասորիներ մոտ:

Քրդերի մեջ, առյուծից ոչ պակաս չափով, պաշտվել է նաև արջը: Քրդական ավանդություններից մեկի համաձայն, արջը համարվում է բոլոր կենդանիների ղեկավարն ու առաջնորդը, նրա թելադրանքով են առաջնորդվում բոլոր կենդանիները:

⁸¹ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո:

Ըստ եզդիների պատկերացման՝ արջը նախկինում մարդ է եղել, հետո է կերպարանափոխվել ու արջի տեսք ընդունել: Իգդի-րում ապրող եզդիները կարծում էին, թե արջը այգեպան է եղել: Ըստ Կարսի նահանգի եզդիների, արջը նախկինում հույն արհեստավոր է եղել՝ «հոստա», որը ընկերացել է մարդկանց հետ, նրանց համար պատ շարել, գործիքներ պատրաստել և այլն:

Քրդական հավատալիքներում կենդանիները հանդիպում է նաև աղվեսը, որը տոգորված է խորհրդավորությամբ: Աղվեսը ոչ միայն քրդական, այլև աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների բանահյուսության մեջ, հայտնի է իբրև խորամանկ, չարածճի կենդանի: Աղվեսի հետ կապված, եզդիներն ունեին մի շարք նախապաշարումներ, օրինակ, սև և դեղին աղվեսներին հանդիպելը վնասակար էին համարում: Նման պատկերացում ունենալը կարող է կապված լինել այն բանի հետ, որ այդ գույները քրդերը չարության, վատի խորհրդանշան են համարում:

Քրդական բանահյուսությունը, հատկապես հեքիաթները, հարուստ են կենդանիների, այդ թվում և աղվեսի կերպարանափոխության, նրա խորամանկության, վնասաբերության վերաբերյալ նյութերով:

Քրդերի, այդ թվում՝ եզդիների, հավատալիքներում հայտնի են գայլի պաշտամունքի մնացուկներ, որից կարելի է ենթադրել, որ այդ կենդանին քրդական հավատալիքներում ինչ որ ժամանակ տոտեմ է եղել:

Գայլի հետ կապված, եզդիների մեջ կային հետևյալ նախապաշարումները. նորածին երեխայի օրորոցից գայլի ճանկեր էին կախում, որպեսզի նրան չար աչք չկաչեր, չար ոգիները չմոտենային: Ձոհաբերությունների ժամանակ հիվանդ երեխայի ճակատին գայլի արյուն էին քսում: Մառաններում գայլի մորթի էին պահում, որպեսզի չար ուժերը չհափշտակեին ունեցած մթերքը:

Եզդիները գայլին մեծ ուժ էին վերագրում, երեխային օրորելիս ասելով. «Լաո, խաղի՛ր դառատա գուր բըդա տա» (լաո, աստված գայլի ուժ տա քեզ):

Գորտը, ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ քրդերի մեջ նույնպես պաշտամունքի առարկա է եղել: Գիշտ է, գորտը տգեղ տեսք ունի, բայց իր մեջ, եզդիների պատկերացմամբ, ինչպես օձը, պարունակում է գերբնական ուժ: Քրդական հեքիաթներում գորտը պատռվում է, նրա միջից դուրս են գալիս գեղեցիկ տղա-

ներ կամ աղջիկներ: Ըստ եզդիների, գորտերի գիշերային կռու-
ցը խեր է:

Թալիմի շրջանի Գյալթո գյուղի մոտ է գտնվում Կավրե բաղի
սուրբ քարը, որտեղ ուխտի էին գնում ու զոհաբերություններ կա-
տարում:

Իբրև պաշտամունքի առարկա, քրդուհիներն իրենց կրծքից
կախում էին գորտածև զարդեր, հմայիլներ ու մանյակներ: Քրդու-
հիների մեծ մասի գոտիների ճարմանդների վրա կան գորտի
պատկերներ: Նման երևույթ տեսնում ենք նաև հայերի և աշխար-
հի շատ այլ ժողովուրդների մեջ:

Հայոց մեջ, ըստ Վ. Բդոյանի, գորտը նախապես պաշտվել է
իբրև տոտեմ:⁸²

Արևմտյան Հայաստանի Կարսի նահանգի եզդիները սնոտիա-
պաշտական մի սովորություն ունեին. որոշակի հիվանդություն-
ներ բուժելու համար, նրանք զանազան բույսերից դեղ էին պատ-
րաստում՝ խառնելով նաև գորտի արյուն:

Եզդիները գորտին բարի են համարում, երազում գորտ տեսնե-
լը՝ բախտավորություն: Նրանց պատկերացմամբ, երբ ժողովրդա-
կան հերոսները նեղն էին ընկնում, գորտերը տրաքում էին, դուրս
էին թռչում բարի ոգիներ և օգնում նրանց, փրկելով սպասվելիք
վտանգներից:

Քրդական բանահյուսական նյութերում տեսնում ենք, թե ինչ-
պես գերեզմանների մեջ ամփոփված մեռածների հոգիները, գի-
շերով՝ տարբեր կենդանիների կերպարանքով, դուրս են գալիս
շիրիմներից և կերպարանափոխվում ամեն տեսակի շնչավոր
էակների և անշունչ առարկաների:

Եզդիները հավատում էին, թե մարդիկ ծագում են զանազան
կենդանիներից ու բույսերից, հոգիները, սրանց միջից դուրս գա-
լով, մտնում են կնոջ արգանդի մեջ, ապա ծնվում մարդու տես-
քով:

Քրդերը կարծում էին, թե մահով վերջնականորեն չի ավարտ-
վում մարդու կյանքը, հոգին շարունակում է ապրել հանդերձյալ
աշխարհում կամ նորից մտնում կենդանիների ու բույսերի մեջ և
ապրում ինքնուրույն կերպով:

⁸² Վ. Բ. Բդոյան, Երկրագործական պաշտամունքի հետքեր հայերի մեջ, Երևան,
1950, էջ 7:

ԹՈՉՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Քրդական բանահյուսության մեջ, ինչպես, օրինակ «Լայլե ու Մաջրում», «Մամե ու Ջինե» և այլ պոեմներում ու առասպելներում, թռչուններն իրենց գերբնական ուժով մեծ տեղ են գրավում: «Մամե ու Ջինե» պոեմում աղավնիները մարդկային լեզվով խոսում են հերոսների հետ: «Լայլե ու Մաջրում» պոեմի հերոս Մաջրումի մասին աղավնիները տեղեկություններ են հաղորդում Լայլեին, որը շարժվում է նրանց ցուցմունքներով: «Մամե ու Ջինե» պոեմի հերոսներին իրենց մուրազին են հասցնում երեք քույր աղավնիները:

Քրդական առասպելներում տեսնում ենք թռչունների կապը երկնքի, երկնային «սուրբ էակների», տիեզերական մարմինների, բնության երևույթների ու երկրի հետ: Ըստ «Ռաշո» առասպելի, սիրամարգի երկնքից վայր իջնելուց տասն օր հետո երկրի բուսականությունը սկսում է փարթամանալ, կարծես դրանով ողջ բնությունն է ուրախանում:

«Դավրեշ» առասպելում, աղավնիների երկնքից իջնելու ժամանակ, ծիծաղում, ուրախանում են աստղերն ու լուսինը, իսկ երկրի վրա բացվում է Նեմրուք սարը:

«Շիխսըն»⁸³ առասպելում աշխարհի արարողները հանդես են գալիս թռչունների կերպարանքով: Ըստ այդ առասպելի, աշխարհի արարումից առաջ մի մեծ ծով է եղել, ծովի մեջ՝ վարդի մի թուփ: Այդ թփի վրա էր նստում Շիխսընը: Ծովում նաև մի մեծ ծառ կար, որի վրա նստում էին աստվածն ու Ջրահիլ հրեշտակը, դարձյալ թռչունների կերպարանքով: Աստված Ջրահիլին հարց է տալիս.

— Ո՞վ եմ ես և ո՞վ ես դու:

— Այդ ինչ հիմար հարց ես տալիս, դու գոյություն ունես քեզ համար, ես էլ՝ ինձ համար:

Աստված զայրանում է, կտցահարում Ջրահիլին: Ջրահիլը թռչում ու յոթ տարի ճախրում է ծովի վրա: Երբ նա նորից է մոտենում ծառին և նստում վրան, աստված նորից է հարցնում.

— Ո՞վ եմ ես և ո՞վ ես դու:

⁸³ Շիխսըն, Շիխադու տան անդամները է, որին եզդիները աստվածացրել են:

– Դու ինչո՞ւ ես հարցնում, դու գոյություն ունես քեզ համար, ես էլ՝ ինձ համար,– պատասխանում է Ջբրահիլը:

Ջայրացած աստվածը նորից է կտցահարում Ջբրահիլին ու ծառից թռչում:

Ջբրահիլը վարդի թփի վրա տեսնում է շեյխ Սընին, որը հարցնում է, թե ուր է թռչում:

– Ծովի մեջ մի ծառ կա, նրա վրա նստած է սպիտակ մեծ թռչունը, նա ինձ միշտ հարցնում է, ո՞վ ես դու, ո՞վ եմ ես: Ես պատասխանում եմ, թե դու գոյություն ունես քեզ համար, ես էլ՝ ինձ համար: Նա բարկացած կտցահարում է ինձ,– պատմում է Ջբրահիլը:

Այդ ժամանակ Շիխսընը ասում է նրան.

– Նա մեր խոաղեն է, պատասխանելիս պսա նրան՝ դու ստեղծող ես, իսկ ես ստեղծվել եմ քո կողմից:

Ջբրահիլը թռչում է, գնում այն ծառի մոտ, որի վրա նստած էր սպիտակ թռչունը:

Աստված երրորդ անգամ է հարցնում.

– Ո՞վ ես դու, ո՞վ եմ ես:

Ջբրահիլը, շեյխ Սընի խորհրդով, պատասխանում է.

– Դու ստեղծող ես, ես ստեղծվել եմ քո կողմից:

Ըստ առասպելի, աստված գոհ է մնում Ջբրահիլի այս պատասխանից և բացականչում.

– Մեր տերը միայն շեյխ Սընն է, վարդերին հրամայողը, որից դու կարող ես միայն սովորել:

Դրանից հետո աստվածը, Ջբրահիլը և շեյխ Սընը միասին գնում են աշխարհը ստեղծելու:⁸⁴

Թռչունների առկայությունը քրդական հավատալիքներում տեսնում ենք բանահյուսական բազմաթիվ ստեղծագործություններում:

Եզդիների հավատալիքներում մեծ տեղ ունեն աղավնին և սիրամարգը: Այս թռչունները նրանց հավատալիքներում և քրդական բանահյուսական նյութերում հայտնի են Կավոտկ կամ Կաու և Տաուս անուններով, որոնք, երբեմն, մեկը մյուսի փոխարեն, հանդես են գալիս իբրև պաշտամունքի առարկա, երկուսն էլ կատարում են նույն ֆունկցիաները, քանի որ, ըստ եզդիների, բարի

⁸⁴ *О.Л. Вильчевский*, Очерки по истории езидства,- Атеист, 51- Москва, 1930, с. 85.

ոգին մարմնավորվում է թե սիրամարգի, թե աղավնու մեջ և հանդես է գալիս իբրև պաշտպան-հովանավորող:

Նախախորհրդային շրջանում, Անդրկովկասում ապրող բոլոր եզդիների գլխավոր պաշտամունքը Մալաքետաուն էր: Այն, նույն մոլեռանդությամբ, այժմ էլ տեսնում ենք Իրաքի Մոսուլի նահանգի եզդիների մոտ:

Մալաքետաունը արաբերեն բարդ բառ է, կազմված հրեշտակ և սիրամարգ արմատներից: Եզդիների պատկերացմամբ, իրենց հովանավորող, ամեն տեսակ չարիքներից ազատող Մալաք ոգին մարմնավորված է Թաուս կամ Տաուս թռչունի մեջ, որի համար էլ քուրդ եզդիները պաշտում էին նրան, իսկ նրա կուռքին, անվանում են Տաուս, այսինքն՝ ոգի կամ հրեշտակ-սիրամարգ, բարի ոգի, մարմնավորված սիրամարգի մեջ՝ Մալաքետաուն:

Քրդական բանահյուսության մեջ, ինչպես, օրինակ, «Շավառաշ» և «Մամլի» ստեղծագործություններում, շատ է խոսվում թռչունների, սրանց վրա Տաուս թռչունի ունեցած տիրապետության մասին: Կան նաև ժողովրդական այլ ստեղծագործություններ, որոնք վերաբերում են գլխավորապես Մալաքետաունին: Նա քրդական հավատալիքներում հանդես է գալիս ոչ միայն իբրև թռչուն՝ աղավնի կամ սիրամարգ, այլև որպես դրանց կերպարանքով հանդես եկող աստված:

Ըստ առասպելի՝ երբ Ադամը աչք բացեց, զարմացավ: Նա տեսավ կապույտ երկինքը, փառազարդ արևը, փայլուն աստղերը, լուսաշող լուսինը, ամպերն ու անձրևը, որոտն ու կայծակը, երփներանգ ծիածանը, լայնարձակ երկիրը, սիրուն լեռնաշղթաները, ծաղկազարդ դաշտերը, հոսող ու քթջան ջրերը, կարկաչուն առուները, գունեղ թռչուններին, ամեհի գազաններին, ծովերն ու լճերը և շատ այլ բարիքներ: Այս ամենը Մալաքետաունը, գթառատ, անսահման սիրով տվեց Ադամին ու նրա ժառանգներին՝ ազատ վայելելու:

Մալաքետաունի ցանկությամբ, հենց առաջին օրվանից Ադամը զբաղվում է երկրագործությամբ, քանի որ հողն է հաց տալիս: Մալաքետաունը, Ադամին երկրագործություն սովորեցնելու համար, նրա մոտ է գնում մարդկային կերպարանքով, գոգնոցից մի բուռ ցորեն է հանում և դիմելով նրան, ասում.

— Տեսնում ե՞ս այս ոսկե մանրահատիկները, սրանք մարդ արարածի գոյության նախապայմանն են, նրան կյանք տվողը: Ահա այս մի զույգ եզներով քանդում են հողը, շաղ տալիս նրա

մեջ այս ոսկե հատիկները: Մի քանի ամսից հետո մեկին տասնապատիկը կստանամ և ամբողջ տարվա կյանքս ու ապրուստս կապահովեմ: Անծանոթը մի քանի բուռ շաղ տվեց գոգնոցի ցորենից, ծայն տվեց, եզները շարժվեցին, արորը ճռնչաց և հերկեց հողը:⁸⁵

Ադամը լուռ մայում է նրա ետևից: Հետո Մալաքետաուսը մոտենում է Ադամին և ասում. «Ես նվիրում եմ քեզ այս մի զույգ եզները, այս արորը, կսովորեցնեն աշխատելու կերպը և հատիկներից օգտվելու եղանակը»:⁸⁶

Ըստ վերոհիշյալի՝ քրդական դիցաբանության մեջ, Մալաքետաուսին կարելի է համարել երկրագործության աստված:

Մալաքետաուսի կուռքը շինված է սիրամարգի կամ աղավնու կերպարանքով: Դրա մնամությամբ պղնձից շինել են մաև մի քանի այլ կուռքեր:⁸⁷ Կուռքերը գտնվում են Սնջարի շրջանում գտնվող Լալըշի տաճարում:

Եզդիների կրոնապետ միրի կարգադրությամբ, տաճարն սպասարկող դաուալները, այդ կուռքերը վերցնում էին և շրջում եզդիաբնակ վայրերում, եզդիների մեջ կրոնական օրենքներ տարածելու և ամրացնելու համար: Այդ նպատակով, 1914թ. Մոսուլի նահանգից Հայաստան էին ուղարկվել դաուալներ Հաջին, Այլագը և Հուսեյնը: Նրանք հիմնականում ապրում էին Ապարանի շրջանի Սանգյառ և Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղերում: Նրանք տարին մեկ անգամ շրջում էին եզդիաբնակ գյուղերում և հանում Մալաքետաուսի բազմաթիվ նվիրատվություններ հավաքում:

Դաուալները 1929թ. վերադարձան իրենց երկիրը՝ Սնջարի լեռները և այլևս ետ չեկան: Նրանք իրենց հետ Տաուսը չտարան, այն մնաց Սանգյառի շենիներից մեկի մոտ, որը խնամքով պահում էր այն, առանց սիարկըրընի, քանի որ վերջինիս ծիսակատարությունը միայն դաուալները գիտեին կատարել: Կրոնական այլ կասստաների ներկայացուցիչներն այդ իրավունքը չունեին:

⁸⁵ Տես՝ ՀՀ ԳԱԱ գրականության ինստիտուտի արխիվ, Լազո, «Մալաքետաուս», էջ 9:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 10:

⁸⁷ Կուռքերը շինված են պղնձից, ունեն մոտ 1մ բարձրություն, մեջտեղից բաժանվում են երկու մասի: Վերին մասում ամրացված է աղավնակերպ կամ սիրամարգի տեսքով պղնձե արձանիկ: Տաուսի առաջին մասը երկրորդ մասին (պատվանդանին) ամրացնելու պրոցեսը կոչվում է սիարկըրըն:

Տառու սիարկըրընի տոնակատարությունն ու ծիսակատարությունը կատարում էին հետևյալ կերպ. տոնակատարության օրը ղառալներից մեկը, օդայի ներսում, որը լեփլեցուն էր լինում մարդկանցով, կանգնում էր Տառուսի մոտ: Գյուղի յուրաքանչյուր ծխից մեկ անձ, հիմնականում տան ավագը, պետք է այցելեր այդ օդան: Բացի եզդիներից, այլ ազգերի ներկայացուցիչներին չէր թույլատրվում մասնակցել այդ ծիսակատարությանը:

Երկրպագողը օդայի դռան մոտից, ծնկաչոք պետք է մոտենար Տառուսին, նախ համբուրեր այն, ապա՝ Տառուսի մոտ կանգնած ղառալի աջ ձեռքը և հայտներ, թե ինչ նվեր է տալիս, օրինակ. «Մըն բոնա նավե Տառուսե պազակ դա» (հանուն Տառուսի նվիրում եմ մեկ ոչխար): Գալիս էր հաջորդ տանտերը կամ ընտանիքի անդամներից մեկը, եթե վերջինս ոչխար կամ խոշոր եղջերավոր անասուն չուներ, դրան էր նվիրաբերում և այդպես շարունակ, մինչև գյուղի վերջին ծխի ներկայացուցիչը:

Նվիրատվությունից հետո սկսվում էր կրոնական երգեցողություն: Ղառալներից մեկը շվի էր նվագում, մեկ ուրիշը՝ փոքրիկ դիոլ, իսկ երրորդն ու չորրորդը կրոնական երգերով ծայնակցում էին նրանց: Անգրագետ եզդիները, շվու, դիոլի և բարձրաձայն երգերի ազդեցության ներքո, զմայլվում էին և այդ ներկայացումը պատկերացնում խորհրդավոր ձևով:

Կրոնական երգերից ու նվիրատվություններից հետո սկսվում էր Տառուը համբուրելը: Գյուղի բոլոր բնակիչները, փոքր թե մեծ, կին թե տղամարդ, հերթով համբուրում էին Տառուը, ղառալի ձեռքը և հեռանում, իսկ ղառալը մրմնջում էր. «Տառու բը տառաբա» (Տառուը քեզ հետ լինի), ասել է թե՛ Մալաքետառուը քեզ օգնի:

Այս ձևով ավարտվում էր Տառու սիարկըրընը:

Ղառալաները նվիրատվությունից ստացած մեծ քանակությամբ անասունները վաճառում էին, ստացված դրամի մի մասն ուղարկում եզդիների կրոնապետ միրին, մյուս մասն իրենք էին վերցնում:

Նախախորհրդային Հայաստանի Թալինի և Ապարանի եզդիները, ցանքսի ժամանակ հացահատիկը շաղ տալու ընթացքում, լավ բերք ստանալու ակնկալիքով, առաջին հերթին հիշում էին Մալաքետառուսին և տալիս նրա անունը, սերմնացանն ասում էր. «Յա Մալաքետառու, տու նան բըդի» (ով Մալաքետառու, դու հաց

տուր մեզ), «Յա Մալաքետաուս, զավիա մա հելեն կա» (ով Մալաքետաուս, ծլեցրու մեր արտը):

Զբեր կանայք, զավակներ ունենալու համար, շարունակ աղոթում էին Մալաքետաուսին: Քրդական դաուլներից մեկում ասվում է. «Մալաքետաուս խոդայա» (Մալաքետաուսը աստված է):

Մալաքետաուսի տոնակատարության ժամանակ, այժմ էլ Սնջարի եզդիները գարնան սկզբին կատարում են զոհաբերություններ, ծիսակատարություններ և նվիրատվություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, եզդիների մոտ Մալաքետաուսը երևան է գալիս որպես բերքատվության և արգասավորության, մեռնող ու հարություն առնող աստված:

Մալաքետաուսի տոնակատարությունը, ինչպես Արա Գեղեցիկինը հայերի մեջ, աղերսվում է գարնան զարթոնքի հետ:

Եզդիների տնտեսության, արտադրական հարաբերությունների զարգացման արդյունքում առաջ են գալիս աստվածներ, որոնք իրենց իշխանությամբ, արարքներով նման են երկրային իշխողներին՝ թագավորներին, ֆեոդալներին և այլն:

Այդ իշխողների մասին հոգևորականները հորինում են բազմաթիվ առասպելներ, նրանց ներկայացնում խորհրդավորությամբ, թագավորության տիտղոսը համարելով երկնային պարզ: Ժողովրդական մի ասացվածք կա, ըստ որի աստծուց հետո թագավորն է՝ «Խոադե շունդա փադիշայա»:

Եզդիների մեջ էլ երկրային ուժերն աստվածացվել են, մարդիկ իրենց կյանքի պատկերացումը տեսնում էին երկնքում: Ըստ նրանց, եթե երկրի վրա կա մեկը, տվյալ դեպքում՝ թագավորը, որը ղեկավարում է երկիրը, իր երկրի մարդկանց, հետևապես երկնքում էլ կա մի ուժ, որը թագավորի պես ղեկավարում է ողջ աշխարհը, տիեզերքը, մարդկանց և կենդանիներին:

Նման պատկերացումներ տեսնում ենք նաև քրիստոնեական, մահմեդական և այլ կրոնների հիմքում:

Քրդական կրոնական երգերից մեկում գեղեցիկ կերպով դրսևավորված է այդ միտքը.

«Շիխադի փեխամբարա,
Շիխսըն ռասուլ ալայա,
Շեխուբաքր աուլեայա,
Մա շադատիա թարիշա խո
Մալաքետաուս ռա դայա».⁸⁸

⁸⁸ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Խոդոն Ղասո, գրի է առել հեղինակը 1952թ.:

(Շիխադին մարգարե է,
Շիխսընը ալլահի առաքյալն է,
Շեխուբաքը դատավոր է,
Բայց մենք, մեր հոգևորականության
վկայությունը հայտնել ենք Մալաքետաուսին):

Ինչպես տեսնում ենք, միակ գոյը կամ էակը, որին ենթարկվում են եզդիները, այդ թվում՝ նաև հոգևորականները, Մալաքետաուսն է, գերագույն այն էակը, որն, ըստ նրանց՝ «բեշրիկի-բեհավալա» է (առանց ընկերոջ ու դրացու), ասել է թե՝ աստված է:

Աստծո մասին եզդիների մեջ կար մի պատկերացում ևս, ըստ որի կա երկնային մի մեծ աստված, իսկ Մալաքետաուսը երկրագործությունը հովանավորող նրա հրեշտակ օգնականն է:

«Բեշրիկի բեհավալ» աստծո մասին այսպիսի հայացք տեսնում ենք կրոնական գրեթե բոլոր գրքերում, օրինակ, Ղուրանում նրա գերիշխանության գաղափարը այսպես է արտահայտված. «Նա է (աստվածը—Ա. Ավդալ), որ երկիրը ձեզ համար անկողին է շինել և երկինքը շինություն և երկնքիցը ջուր է իջեցրել և նրանով պտուղներ հանել, որ ձեզ համար սնունդ լինի. ուստի աստծո նմանություններ մի շինեք»:⁸⁹

Ղուրանում հիշատակվում է նաև հետևյալը. «Նա (աստված) իշխանն է իր ծառաների վրա»:⁹⁰

Այս միտքը տեսնում ենք նաև քրդական հավատալիքներում, գործածված Մալաքետաուսի նկատմամբ: «Արդաուդ» առասպելում, նրա հզորությունը ցույց տալու համար, ասված է. «Ամբողջ աշխարհը ենթակա է Մալաքետաուսին, նա իշխանն է իր ծառաների վրա: Բոլոր ծառաները «դաստ սար դըլ» (ծեռքը սրտի վրա) պետք է խոնարհվեն նրան:

Հավանական է, որ հին պարսիկների աստված Աիրումազդային, մասամբ, իբրև ազդեցություն, հետևել են նաև եզդիները: Ենթադրվում է, որ Եզդի մահապետի անունը ծագել է հենց Աիրումազդայի անունից:

Թե պարսիկների, թե հայերի, և թե քրդերի մեջ Աիրումազդայի հատկանիշներն են՝ անսահման մեծություն, երկնքի ու երկրի

⁸⁹ Տես՝ Ղուրան, Վառնա, 1909թ. էջ 5:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 115:

ստեղծող, երկրագործության, արգասավորության և հարստության արարող:

Մինչև քրիստոնեություն ընդունելը հայերի գերագույն աստվածը Արամազդն է եղել:⁹¹

Եզդիական հավատի կենտրոնական առանցքը կամ անկյունաքարը Մալաքետաուսի պաշտամունքն է: Այն իրենից ներկայացնում է կրոնական հավատալիքների մի ամբողջություն, որի մեջ ամենից առաջ գտնում ենք նախնադարյան հավատալիքների, հետագայում՝ նաև հեթանոսական, զրադաշտական, քրիստոնեական և մահմեդական կրոնների տարրեր:

Եզդիների մի հատվածի մեջ կա այն կարծիքը, որ, քանի որ Աիրումազդան եղել է ամենամեծ աստվածը, իսկ Մալաքետաուսը նրա օգնական հրեշտակը, ապա եզդիական կրոնը պարսկականն է կամ նրանից փոխառնված, որը, մեր կարծիքով, սխալ է:

Ընդհանրապես, քրդերի վրա մենք տեսնում ենք ոչ միայն զրադաշտական և մահմեդական, այլև քրիստոնեական կրոնի որոշ ազդեցությունը: Քրիստոնեական եկեղեցու ազդեցությունը այնքան էր ուժեղացել քրդերի մեջ, որ նրանք հաճախ գնում էին եկեղեցիներ, մատաղ անում, աղոթում:

Դերսիմի քրդերի պաշտամունքների մասին խոսելիս, Անդրանիկը գրում է. «Նրանք մեծ-մեծ նվերներով ու զոհերով ուխտ կերթան Հանլորթու ս. Կարապետի վանքը և վանքին կնվիրաբերվեն այնպես, որպես վերաբերվի ինքը հայը»:⁹² Նրանք եկեղեցական պաշտամունքի մեջ այնքան մոլեռանդ էին, որ ուխտի ժամանակ, թե կին, թե տղամարդ, դեռ հեռվից ծնկաչոք, գետինը համբուրելով, գնում էին դեպի եկեղեցի, իսկ հասնելուն պես՝ համբուրում էին նրա պատերն ու ներս մտնում:

Քրդերի վրա քրիստոնեական եկեղեցու թողած ազդեցության մասին գրում է նաև Հ. Շահպազյանը. «Քյուրդերը այժմ մահմեդական լինելով մեկտեղ, քրիստոնյա հին ժամանակներե և ազգային կապակցություններե մնացած, իբր ավանդական սովորության՝ կերթան հայկական վանքերը ուխտի»:⁹³

Ապարանի շրջանի Ջարջարիս գյուղում գոյություն ունի քրիստոնեական եկեղեցի, որն այժմ գտնվում է ավերակ վիճակում:

⁹¹ М. Ковалевский, ук. соч., т. 1, отд. 2, с. 83.

⁹² Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 165:

⁹³ Հ. Շահպազյան, Քյուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 45:

Տեղի բնակիչները պատմում են, որ հայերն ու եզդիները հաճախում և պաշտում են այդ եկեղեցին, որտեղ հայերը մոմ են վառում, իսկ եզդիները՝ ձեթի ճրագներ:

Քրիստոնյաներն ու մահմեդականները եզդիներին համարել են սատանայի հետնորդներ կամ դիվապաշտներ, մահմեդականները եզդիների պաշտամունքի առարկա հանդիսացող տաուսի կամ աղավնու մեջ տեսել են ոչ թե մարմնացած բարու, այլև չար ոգու գոյությունը:

Այսպես, ինչպես զրադաշտական-դուալիստական կրոնում, այնպես էլ եզդիական պաշտամունքում, ընդունված է չար և բարի ոգիների գոյությունը: Դրանք գալիս են ոչ թե զրադաշտական կրոնից, այլ տոհմական շրջանի ոգեպաշտական հայացքներից:

Զնայած այս հանգամանքին, եզդիների մասին սխալ կարծիք է առաջացել, թե նրանք սատանայի հետնորդներ կամ դիվապաշտներ են, նրանց պաշտամունքի առարկա Տաուսը կամ աղավնին համարելով չարի մարմնացում:

Ռուս գիտնական Ա. Սեմյոնովը, ձեռքի տակ չունենալով քրդական ազգագրական ու բանահյուսական նյութեր, չուսումնասիրելով քրդերի կենցաղն ու սովորությունները, անհիմն կերպով գրում է. «ՍՍՌՄ սահմաններում, Թուրքիայում, Պարսկաստանում և Դյուսիսային Միջագետքում ապրում է մի հետաքրքիր, բացասական ոգին երկրպագող, կարծես աշխարհում միակ աղանդը, քրդական ցեղերից մեկը, այսպես ասած՝ եզդիները»:⁹⁴

Հակառակ այդ կարծիքների, ինչպես նշեցինք վերը, քրդական բանահյուսության մեջ ցայտուն կերպով դրսևորված է եզդիների խորին ատելությունը չար ոգիների հանդեպ:

Մալաքետաուսը եզդիների հավատալիքներում սատանա չէ: Ինչպես կարծում են ոմանք, այլ բարի ոգի, որի հատկանիշների մասին նշեցինք վերը:

Եզդիների պատկերացմամբ, սատանաները շրջում են ողջ աշխարհում՝ մարդկանց ու կենդանիներին վնասելու նպատակով: Այդ չար սատանաների թվին են դասվում նաև դևերը: Եթե սատանաները, դևերն ու ռաշե շավեները աշխարհը չեն կործանում, կարծում են եզդիները, դա Մալաքետաուսի շնորհիվ է, որովհետև նա է ղեկավարում ողջ աշխարհը, երկինքն ու երկիրը, նրան

⁹⁴ А.А. Семенов, Поклонение сатане у Передне Азиатских курдов-езидов, Ташкент, 1927, с. 1.

հայտնի են ճշմարտությունն ու կեղծիքը, սերն ու ատելությունը, լույսն ու խավարը, ծնունդն ու մահը:

«Մալաքետաուսը պահում ու պաշտպանում է իր հետնորդներին: Նա մարդկանց նկատմամբ շատ բարի է, խորտակում է չարը: Ոչ ոք իրավունք չունի խառնվելու Մալաքետաուսի գործերին, նրանից բարձր չկա երկնքում: Ովքեր հակառակվում են նրան, նրանց բազմաթիվ դժբախտություններ է պատճառում, մահից հետո՝ նրանց հոգին ուղարկում դժոխք: Նա անմահ է և ամենակարող»:⁹⁵

Եզդիական հավատալիքների համաձայն, Մալաքետաուսի արարչագործությունը և վեհությունը կնսեմանան, երբ մարդիկ ու բոլոր արարածները գտնվեն պասիվ վիճակում, զուրկ լինեն ինքնուրունությունից, որի դեպքում մարդու գոյությունը դառնում է անխորհուրդ ու անիմաստ:

Ամենաէականն այն է, որ Մալաքետաուսի պաշտամունքը մնում է ցեղային կեղևի մեջ, կուռքը դրված է Մոսուլի շրջանի եզդիների սրբավայր տաճարում և պաշտպանվում է նրանց կողմից:

Թռչունների հետ կապված սնահավատություններ.

Եզդիների մոտ թռչուններից սնոտիապաշտության առարկա են հանդիսանում արագիլը, կռունկը, սարյակը, աքաղաղը, հավը, ծիծեռնակը և այլն:

Եզդիները, սովորաբար, մարտ և ապրիլ ամիսներին անհամբեր սպասում են արագիլի և սարյակի գալուն, որոնք զարնան ավետաբերն են համարվում:

Երբ արագիլը վիզը ծգում էր և քայլում, եզդիները համակվում էին ուրախությամբ, այդ տարի ակնկալելով առատ բերք, եթե կտուցը ցածր էր պահում, ենթադրվում էր, որ դժբախտություններ շատ կլինեն:

Եթե հղի կինը առաջին անգամ տեսներ արագիլին, հավատում էին, թե տղա կունենա:

Ըստ եզդիների՝ արագիլներն ու սարյակները երբեմն երևան են գալիս իբրև կերպարանափոխված բարի ոգիներ, քանի որ

⁹⁵ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո, գրի է առել հեղինակը 1952թ.:

երևում են գարնան օրերին, իսկ գարունն ընդհանրապես իր հետ բերում է առատություն ու բարիք:

Այսպիսի հավատ, հատկապես արագիլի նկատմամբ, գտնում ենք Բուլանըխի հայերի մոտ, որոնք նույնպես կարծում էին, թե իրենց երկիրն եկող առաջին արագիլը կարող է կերպարանափոխված ոգի լինել: Ըստ նրանց. «Լակլակները ուրանց երկիրը մարտին գալու վախտ, գետ մի կա, կիզան էն գետ կլողկնան, կհագնին հավքու թեփուր, կիզան մեր երկիր»:⁹⁶

Թե հայերը, թե եզդիները գրեթե նույն հավատն ունեն կռունկի նկատմամբ, նրանք կռունկ, արագիլ, սարյակ սպանելը մեղք են համարում: Ամեն տարի այդ թռչունների բները սրբությամբ և մեծ հոգատարությամբ պահպանում էին մինչև նրանց գալուստը: Բախտավոր էին համարում այն տունը, որի կտուրին արագիլը բուն էր շինել, բախտավոր էին համարում այն մարդուն, որն առաջին անգամ լսում էր կռունկների ծայնը:

Քրդական հավատալիքներում յուրահատուկ տեղ ունեն մալաքները, որն ամեն օր, իր ժամանակին կանչում է, մա տնտեսության մեջ կենդանի ժամացույց էր, մանավանդ գարնանացանի և աշնանը՝ բերքահավաքի օրերին: Ամեն օր արշալույսին, գրեթե նույն ժամին կանչելը եզդիների մոտ առաջ էր բերում խորհրդավորություն, նրանց թվում էր, թե աքլորի մեջ ինչ որ բարի ոգի է նստած և ստիպում է նրան ժամանակին կանչել: Իսկ եթե հավը կանչեր, հավատում էին, թե այդ ընտանիքում դժբախտություն կպատահեր:

Այսպիսով, եզդիները բերքատվությունը, ընտանեկան բարեբախտություններն ու դժբախտությունները, կյանքն ու մահը, գարնան գալուստն ու այլ երևույթներ կապում էին մալաքի ու վայրի թռչունների հետ:

Ցեղային միություններով ապրող քրդերի մտապատկերներում այդ թռչունները տվյալ բարի, ցեղի նախագուշակ և նրանց տնտեսության գործունեությունը հովանավորող ուժեր էին համարվում:

⁹⁶ *Բենսե*, Բուլանըխ կամ Չարք գավառ, ԱՅ, 2 գիրք, էջ 43:

ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Կարսի նահանգի, Ապարանի, Թալինի շրջանների քուրդ եզդիների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում կրակի պաշտամունքը: Օջախի կրակը մշտապես պետք է վառ մնար:

Օջախ ասելով նախնական շրջանում հավանաբար նկատի են ունեցել ոչ միայն կրակարանը, այլև տունն ու ընտանիքը: Շատ անգամ, կրակով երդվելու փոխարեն, տոհմի անդամները երդվում էին օջախով:

Տոհմերի քայքայումից հետո, երբ առաջանում են գերդաստաններ, հավանաբար, դրանք նույնանում են: Այժմ էլ հայերի, արաբների, գեբրերի, քրդերի հասկացողությամբ, օջախը նշանակում է թե տուն, թե գերդաստան, թե ընտանիք:

Կրակի մասին կա քրդական մի բնորոշ ասացվածք. «Ագար ագրե օջախե բը տամրա, բըզանբա օջախ ժի ուե բըտամրա» (եթե մարում է օջախի կրակը, նշանակում է՝ օջախն ինքն էլ կմարի): Այս ասածվածքից պարզ երևում է, որ ընտանիքի տան հիմքը կրակն է հանդիսացել:

Կրակը վառ պահելու պարտականությունը ընկնում էր տան կավանու (տանտիրուհի) կամ հարսի վրա, որն ամեն օր վերցնում էր աթարի մի կտոր, թոնրից մոխիրը հանելուց հետո, դնում նրա հատակին, ծածկում մոխրով, վրան շարում նոր աթարներ և վառում: Թոնիրը հանգցնելուց հետո, մոխրի տակ մնացած աթարի կտորը վառ էր մնում: Այն կոչվում էր անթեղ: Այդ անթեղի կրակով էլ առավոտյան մորից թոնիրը վառում էին և այդպես շարունակ:

Եզդիների սովորության համաձայն, կրակի մեջ թքելը, այն կեղտոտելը, նրան հայիոյելը, մեղք էր համարվում: Կրակը կեղտոտել չէր կարելի, քանի որ, ըստ եզդիների, նա ունի իր ոգի փիրը: Կրակի վրա թքելը նշանակում էր զայրացնել կրակի ոգուն:

Կրակի պաշտամունքի վերաբերյալ նման սովորություններ կան հայերի, գեբրերի, ադրբեջանցիների, օսերի, ասորիների, խևսուրների և շատ ուրիշ ժողովուրդների մեջ: Հայերի մոտ կրա-

կի մեջ թքել կամ այլ ձևով կեղտոտել, նրա վրայից ցատկել կամ անցնել չի կարելի:⁹⁷

Եզդիները հավատում էին, որ Փիրե ագրը աներևույթ, անտեսանելի, գերբնական մի մեծ ուժ է, մի ոգի:

Եզդիները հավատում էին, որ վայրի կենդանիները կրակից փախչում են ոչ թե բնագոյաբար՝ նրա բոցերի ու լույսի ազդեցության պատճառով, այլև նրա ոգի Փիրե ագրի սարսափից:

Եզդիների մեջ, կրակի պաշտամունքի տեսակետից, աչքի ընկնող սովորություններից մեկն էլ հանգուցյալի գերեզմանի վրա, երեք գիշեր կրակ վառելն էր, որպեսզի գիշատիչ գազանները չմոտենային գերեզմանին, չար ոգիները չհափշտակեին գերեզմանում ժամանակավորապես պատսպարված հոգուն, որին շուտով, Ազրահիլը պետք է ուղարկեր դրախտ կամ դժոխք: Այս ծեսի երկրորդ նշանակությունն այն էր, որ հանգուցյալի հոգին, ինչպես այս, նույնպես էլ՝ այն աշխարհում, առնչություն ունենալ կրակի հետ:

Քրդերը սուրբ էին համարում այն մարդու գերեզմանը, որն իրական կյանքում չէր թքել կրակի մեջ, կեղտոտել այն և հայիոյել նրան:

Կրակի պաշտամունքին հետևող այդպիսի մի մարդու գերեզման գոյություն ուներ Մանազկերտի քրդաբնակ գյուղերից մեկում:

«Մանազկերտի մոտ, քրդական մի գյուղում մի մեծ գերեզմանաքար կա, որին հայերը «Ազնավուրի գերեզման» են անվանում: Այդպիսի գերեզմաններից մի քանիսը, իբրև օջախ պաշտում են»:⁹⁸

Կրակի ոգին, ըստ եզդիների, ուժեղ է, ոչ մի չար ոգի չի կարող մոտենալ կամ վնասել նրան: Այդ է պատճառը, որ չար ոգիները չեն կարող մոտենալ կրակին:

Եզդիների կարծիքով, ինչպես կրակը, այնպես էլ ածուխը, վանում են չար ոգիներին: Ածխի ու կրակի զորության մասին նման պատկերացում ունեին նաև Կախեթի շրջանի վրացիները, ըստ որոնց, դրանք վանում են չար ոգիներին: Նրանք հավատում էին, թե գիշերով, ջուր բերելու համար տնից դուրս գնացած մարդու

⁹⁷ M. Abeghian, նշվ. աշխ., p. 66.

⁹⁸ M. Abeghian, նշվ. աշխ., p. 71.

տուն կարող են մտնել չար ոգիները: Դա կանխելու համար, դուրս գնացողի ոտքերի տակ, շենի մոտ քարածուխ էին գցում:⁹⁹

Եզդիները հայշտե աղարի տոնի ժամանակ միշտ խարույկ էին վառում, հավաքվում նրա շուրջը և դիմում կրակի ոգուն. «Յա փիրե ագր տու մա ժը յա նախանջ խայ կի» (ով փիրե ագր, դու մեզ չարիքներից պաշտպանես):

Կարսի նահանգի Յամանչայր գյուղում սովորություն կար, որոշ դժբախտություններից փրկվելու համար, թոնրի շուրջը կատարել մոգական գործողություններ: Երեխայի ուշ խոսելու կամ քայլելու դեպքում, թոնիրը վառելու ժամանակ, այդ երեխայի ձեռքից բռնում էին և երեք անգամ պտույտ գալիս թոնրի շուրջը, ասելով՝ «Փիրե ագր, իզնե բըղա գառո խաբարդա» (կրակի ոգի փիր, թույլ տուր, թող երեխան խոսի): Ուշ քայլող երեխայի համար դիմում էին կրակի ոգուն. «Յա փիրե ագր, տու դաուառի բըղա կուռե մըն, բըրա աու մե հառա» (ով կրակի ոգի փիր, դու ուժ տուր տղայիս, թող նա քայլի): Այդ ընթացքում ուշ քայլող կամ խոսող երեխայի հարազատը, երեխայի հետ, պտույտ էր գալիս թոնրի շուրջը, բացի խնդրանքներից ինչ որ բան մրմնջում, խոսում, որպեսզի երեխան էլ նրա նման խոսեր ու քայլեր:

Կրակն, ըստ եզդիների, հանդիսանում էր նաև հարստանալու մոգական միջոց: Այդ նպատակով, աղքատները հարուստ տներից կրակ էին տանում, վառում իրենց օջախն ու թոնիրը, ակնկալելով, որ իրենք էլ կհարստանան:

Քուրդ եզդիները կաթի տակից կրակ չէին տալիս հարևանների, այլապես իրենց անասունների կաթը կպակասեր:

Եզդիները նույնիսկ խոր հավատ ունեին Լալըշի սրբավայրից բարձրացող ծխի նկատմամբ: Նրանք կարծում էին, թե օջախից բարձրացող այդ ծուխը ինչ որ անիմանալի տեղ է գնում:

Ըստ եզդի հավատացյալների՝ կրակը երկնային ծագում ունի, ուստի օջախից բարձրացող ծուխն իր հետ տանում է մարդկանց մաղթանքը Մալաքետաուսին:

Ղաուալ Յուսեյնի պատմածի համաձայն, Լալըշում «Այդա եզդիա» տոնի օրը, վաղ առավոտյան, բնակիչները, գլխավորապես տանտիրուհիները, մարում էին իրենց օջախների անթեղները, գնում սրբավայր, այնտեղից կրակ վերցնում, տանում իրենց

⁹⁹ Г.Ф. Чурсин, народные обычаи и верования в Кахетии,-Записки Кавк. отд. Имп. Рус. гео. общ., кн. 25, Тифлис, 1905, с. 36.

տները, որպեսզի Լալըշի օջախի կրակով նոր կյանք հաղորդեին իրենց օջախներին:

Թոնիրը վառելու ժամանակ դրա շուրջը պարում ու երգում էին.

Բարձավ-բարձավ դըշումա,

Պեշիա տա բումա,

Ազ դաուլամանդ բումա:

(Աչքիդ առաջ, աչքիդ առաջ, քայլում եմ,

Ահա և քեզ երկրպագում եմ,

Ես հարստացել եմ):

Նոր վառած կրակի շուրջը նորից սկսվում էր պարն ու երգը, ուրախությունը:

Կրակի կամ խարույկի շուրջը պարելու սովորությունը եղել է բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ: Մոգական այս գործողության նպատակը կրակի ոգուն սիրաշահելն էր: Բելգիայում գոյություն է ունեցել, այսպես կոչված, «մեծ կրակի օր», որի ժամանակ երեխաները կալվածքից կալվածք էին շրջում ու ուտելիքներ հավաքում 1-2 շաբաթ շարունակ:¹⁰⁰

Սնջարի եզդիների մոտ գոյություն է ունեցել մի սովորություն ևս, որի մասին պատմել է դաուալ Յուսեյնը: Հանգուցյալին թաղելուց հետո գերեզմանի վրա կրակ էին անում, նրա շուրջը աղոթում ու վերադառնում տուն: Մի քանի ժամ անց, առանց հանվելու լողանում էին սուրբ համարվող գետերից կամ աղբյուրներից մեկում: Այս սովորությունը վկայում է նաև ջրի պաշտամունքի մասին: Նման սովորություն տեսնում ենք նաև Հնդկաստանում, որտեղ հանգուցյալի հարազատները, դիակն այրելուց առաջ պտույտ էին գալիս կիզման խարույկի շուրջն ու շորերով լողանում:¹⁰¹

Հեթանոսները գարնանամուտին, սովորաբար խարույկ էին վառում և այդ խարույկով դիմավորում կրակի աստծուն, որպեսզի տարվա բերքը առատ լիներ: Եզդիների մեջ կրակի աստծուն փոխարինում է Փիրե ագրը: Այս սովորությունը ժառանգել և սրբագործել է նաև քրիստոնեությունը: Եկեղեցական այս տոնը միշտ կատարվում է Քրիստոսի հիշատակին: Քրիստոնեական եկեղեցին ոչ միայն այս, այլև ժողովրդական բազմաթիվ սովորություններ ժառանգել և սրբագործել է կրոնական օրենքներով:

¹⁰⁰ Д.ж. Фрэзер, ук. соч., вып. 4, с. 141.

¹⁰¹ G. Buhlers, Reich und Sitte,- Grundriss der indo-arischen philologie,-, h. 2, Leipzig, 1910, p. 155.

Կրակի նկատմամբ խոր հավատ կար, որը ցայտուն կերպով արտահայտվում էր հատկապես Տերնդեզ կոչված սովորության մեջ, որը հայերից անցել է նաև քրդերին և նշանակում է տիրոջը դիմավորել (Տյառընդառաջ):

Բուլանըխի հայերի մոտ սովորություն կար. «Պառավները նվիրական կրակից այն օրվա ճրագը տերնտեզի բոցով կվառեն, սույն կրակով հավերու փետուրները կայրեն, որ ստերջ չմնան, թուխս նստեն»:¹⁰²

Եզդիները տերնդեզի տոնակատարությունը կատարում էին փետրվարի 17-ին, այն քրդերեն կոչվում էր *Յըվդե ադարե* (բառացի՝ մարտի 17): Նրանք տերնդեզի խարույկից մոխիր էին վերցնում և գոմերի երզիկներից ներքև թափում, որպեսզի չարը խափանվեր և անասունները բազմանային: Այդ մոխրից մի բուռ պահում էին, ցանքսերի ժամանակ, սերմացուի հետ շաղ տալիս արտի մեջ, որպեսզի բերքը առատ լիներ:

Զբեր կանայք, երեխա ունենալու համար, իրենց ամուսինների հետ սեռական հարաբերություն ունենալուց առաջ, խարույկի մոխրից մի փոքր կուլ էին տալիս և ասում. «Փիրե ագր դա, մա լը տա» (փիրե ագր, քեզ է մնում), ասել է թե՛ կրակի ոգի, երեխա ունենալու հույսս դու ես:

Այդ մոխրից մի թեյի գդալ լցնում էին ջրի մեջ և տալիս հիվանդներին, առողջանալու ակնկալիքով:

Եզդիները կրակին վերագրում էին նաև հիվանդություններ բուժող հատկություն, քանի որ «Փիրե ագրե ռահմա» (փիրե ագրը բարի է): Կանացի հիվանդություն ունեցող քրդուհին, առանց փոխանի, թեքվում էր կրակի վրա ու դիմում կրակի ոգուն՝ «Փիրե ագր, դու փրկես ինձ այս հիվանդությունից»:

Օջախը եզդիների մոտ այն աստիճան էր սրբազործվել, որ օրհնելիս ասում էին. «Բըրա օջախա տա քոմակե բըդա մա» (քո օջախը թող օգնի մեզ): Մի այլ օրհնանքում ասվում է. «Բըրա օջախատա շեն բա» (օջախտ թող շեն մնա): Այստեղ պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն կրակն ու տան կրակարանը, այլև տունն ամբողջությամբ վերցրած՝ ընտանիքն ու գերդաստանը:

Անիծելիս ասում էին. «Օջախատա բըտամրա» (օջախդ մարի), ասել է թե՛ տունը քանդվի, ընտանիքդ քայքայվի և այլն:

Այսպիսով, օջախը և նրա հիմքը կազմող կրակը դառնում էին մի տեսակ սրբազան հիշատակարաններ, կապված եզդիական ընտանիքի կամ գերդաստանի նահապետի պաշտամունքի հետ:

¹⁰² Г.Ф. Чурсин, ук. соч., кн. 25, 1905, с. 59.

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Եզդիները հավատում էին, թե ջրերի մեջ, աղբյուրների ա-
կունքներում, գետերում, լճերում, ծովերում և առվակներում ապ-
րում են չար և բարի ոգիներ, որոնք կարող են դուրս գալ այդ ջրե-
րից, աշխարհում շրջել և վերադառնալ իրենց օթևանները: Այժմ
էլ, եզդիները գետակների, լճակների ու առվակների վրայով գի-
շերով անցնելիս, տալիս են Մալաքետաուսի անունը:

Նախկինում եզդուհիները, նովրուզի տոնակատարության օրը,
սուրբ աղբյուրներից ջուր էին տանում իրենց տները:

Այդպիսի աղբյուրներից մեկը գտնվում է Արագած լեռան հյու-
սիսարևելյան լանջերին, Ապարանի շրջանի Քոռբուլաղ գյուղից
հարավ: Այն կոչվում է «Կանիա բաուիա»: Եզդիները հավատում
էին, թե այդ աղբյուրի մեջ ապրում են բարի ոգիներ, այդ իսկ
պատճառով նրա ջուրը սուրբ էր համարվում:

Ոգեպաշտական այս հայացքների պատճառով, մեղք էին հա-
մարում նաև սուրբ ջրերի մեջ թթելը, աղտոտելը և այլն:

Հավանաբար այս ջրերն ունեցել են բուժիչ հատկություն, որի
համար էլ ժողովրդական հավատալիքներում սրբագործվել են:
Այդ տեսակետից, հայտնի էր Քոռբուլաղի աղբյուրի ջուրը, որտեղ
լողանում էին բոր հիվանդություն ունեցողները, բացի դրանից,
այդ սուրբ ջրից սափորներով տուն էին տանում, ցողում անկո-
ղիները, որպեսզի չարքերը դրանց չմոտենային, շաղ տալիս գո-
մերում, որպեսզի անասունները չհիվանդանային: Շատ կաթ
ստանալու համար, այդ ջրից քսում էին նաև կովերի կրծքերին,
լցնում խնոցիների մեջ և այլն:

Սակավակաթ կանայք, կաթն ավելացնելու ակնկալիքով, այդ
աղբյուրի ջրից մի քանի կաթիլ քսում էին իրենց ստիճներին: Այդ
ջրից քսում էին հիվանդոտ, փակ աչքերին, որպեսզի դրանք բաց-
վեին և այլն:

Ըստ հավատացյալների՝ ջուրն օժտված է բնական ուժով, որը
շարժման մեջ է դնում մարդկանց ու կենդանիների կյանքը, հի-
վանդացնում և առողջացնում նրանց:

Հանքային ջրերի ու աղբյուրների նկատմամբ խոր հավատա-
լիքներ տեսնում ենք Դերսիմի քրդերի, հայերի ու թուրքերի մեջ:

Դերսիմի Սովագսու հանքային ջուրը պաշտվում էր բոլորի կողմից, անկախ ազգային պատկանելությունից:¹⁰³

Նախկինում, Կարսի նահանգի Տեկորի շրջանի եզդիները, ըստ ավանդական սովորության, հանգուցյալին թաղելուց երեք օր հետո, լինելու նա կին, թե տղամարդ, այցելում էին նրա գերեզմանին, որի ժամանակ հանգուցյալի տերը, գյուղի մոտ գտնվող սուրբ աղբյուրի ջրից խմում էր ու «նանե մըրիա» բաժանում աղքատներին:

Տեկորի շրջանի եզդիների մոտ, ջրի պաշտամունքի հետ կապված, եղել է մի հետաքրքիր սովորություն ևս: Տան տերը կամ ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը, կնոջ մահից հետո, երկրորդ կին բերելու դեպքում, մահացածի գերեզմանին ջուր էր ցանում: Ըստ եզդիների դա արվում էր, որպեսզի մեռածից վախեցածների վախն անցներ: Մեր կարծիքով, այստեղ ամենահիմնականը ոչ թե «վախն անցնելն է», այլև ոգեպաշտական այն հայացքը, որ հանդերձյալ կյանքում էլ հոգիները պետք է ունենան իրենց բաժին ջուրը, հացն ու կերակուրը:

Թալիմի շրջանի Թլիք գյուղի քրդերը մարտի 10-20-ին Ավառաշից¹⁰⁴ մի աման ջուր էին վերցնում և հերկած արտերի մեջ շաղ տալիս, առատ բերք ապահովելու ակնկալիքով:

Սուրբ աղբյուրներից մեկը, որի ջրից շատ էին օգտվում շրջակա գյուղերի բնակիչները, գտվում էր Վասպուրականում: Այդ աղբյուրը կոչվում էր «Արքայության աղբյուր», պաշտվում էր հայերի, ասորիների և քրդերի կողմից: Աղբյուրի վրա մի հասարակ մատուռ էր կառուցված, որը հայտնի ուխտատեղի էր, հատկապես Համբարձման տոնին:¹⁰⁵

Եզդիները, երկար ժամանակ ապրելով հայերի հետ, պաշտել են Հայաստանի գետերն ու աղբյուրները, սրբագործված ջրերը և հանում այդ ջրերի զոհաբերություններ կատարել:

Ազգագրագետ Խ. Սամվելյանը Եփրատ և Տիգրիս գետերի պաշտամունքի մասին գրում է. «Այդ հավատալիքների մեջ առաջին տեղն է բռնում Եփրատ և Տիգրիս գետերի պաշտամունքը:

¹⁰³ *Անդրանիկ*, նշվ. աշխ., էջ 127:

¹⁰⁴ Ավառաշ, բառացի նշանակում է սև ջուր, փոխարինաբար՝ Ախուրյան գետ:

¹⁰⁵ Ե. *Լալայան*, Վասպուրական, ԱՀ, գ. 25, 1914, էջ 31-32:

Սրանց ակունքները սուրբ են համարվում, տեղացի հայ, թյուրք, քուրդ և ասորի ժողովուրդների մեջ»:¹⁰⁶

Հատկապես հայերի մեջ Եփրատ գետն այնքան էր սրբագործվել, որ, ըստ դիցաբանության, Աստղիկ դիցուհու օթևանն էր համարվում:¹⁰⁷

Ինչպես Եփրատի, այնպես էլ նրա վտակներից մեկի՝ Արածանիի պաշտամունքը ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդական բանահյուսության մեջ: «Մուրադ տամա-տամա» երգում ասված է.

«Ճամն Մուրադն տամա-տամա,
Ջընն ուն ռաբիյա, դուան բըկըն,
Պեզ շարժեկըն, խուադն ռահմա»:
(Մուրադ գետը հոսելով աղմկում է,
Ջայրացել է նրա ոգին, աղոթեցեք,
Ոչխար մորթեք, աստված ողորմած է):

Որպես ջրի առատության խորհրդանիշ, ժողովրդական հավատալիքներում, հանդես են գալիս նաև կենդանիները՝ ձկներ, օձեր, վիշապներ: Այդպիսիք մեծ տարածում են ունեցել հատկապես հայկական հավատալիքներում:

Այդ «վիշապներ» կոչված ձկնակերպ արձանները կապված են եղել ջրի և ոռոգման սիստեմի հետ և վերաբերվում են ջրի մի աստվածության պաշտամունքին:¹⁰⁸

Նման մի ջարդված կոթող, 1952թ. գտա Ապարանի շրջանի Ղոնդախսազ (Ռյա թագա) գյուղում: Այն նման է Գեղամա լեռներում գտնվող հայտնի վիշապներին:

Հայաստանում գետերն ու աղբյուրները երկրագործ ժողովրդի համար, ոռոգման տեսակետից, անգնահատելի նշանակություն ունեին: Դրանով պետք է բացատրել ջրի պաշտամունքը հայ ժողովրդի հավատալիքներում:

Ըստ եզդի հավատացյալների՝ ջրերի մեջ ապրում են առասպելական ձիեր, կովեր, ձկներ, թռչուններ ու այլ կենդանիներ, որոնք երբեմն թևավորվում են, սավառնում երկնքում, մարդկանց փրկում դժվարություններից և այլն:

¹⁰⁶ Խ. Սամվելյան, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 286:

¹⁰⁷ Վ. Դ. Բոդյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹⁰⁸ Մ. Աբեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941, էջ 10:

ժողովրդական բանահյուսության մեջ, այդպիսի կենդանիները, հաճախ հերոսներին տանում են եղեմական աշխարհ՝ անմահական ջուր ձեռք բերելու և այլ նպատակներով: Անմահական ջրի գաղափարը կարմիր թելի պես անցնում է ոչ միայն քրդական, այլև աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների հավատալիքներում:

Քրդական «Իսկանդարի դուստուրու» հեքիաթի հերոս Իսկանդարը գնում է «աշխարհի ծերը», որպեսզի անմահական ջուր ձեռք բերի, բայց դա նրան չի հաջողվում, հանդիպելով չար ոգիների, նա խորտակվում է իր գորքերով հանդերձ:

«Սե մեճիրվան» (երեք որսորդ) ավանդական վեպի մեջ ավելի ցայտուն կերպով է դրսևորված ջրի պաշտամունքը:

Ըստ ավանդության՝ Նեմրուս լեռան լանջին, Շիրինքոյ գյուղից քիչ հեռու, «Կանիա սպի» կոչվող մի աղբյուր է եղել, այդ գյուղում ապրելիս են եղել երեք քաջ որսորդներ: Աղբյուրի մոտ ամեն օր ոչխարի հոտեր էին արածում: Երեք որսորդները հաճախ գնում էին աղբյուրի մոտ, ոչխարի մի մասը քշում, տանում իրենց գյուղ, մորթում ու միսը հավասար չափով բաժանում համագյուղացիներին: Մի օր էլ, աղբյուրի մոտ գնալու ժամանակ, որսորդներից մեկը սայթաքում, ընկնում է ջրի մեջ ու զայրացած հայիոյուն աղբյուրին ու նրա մեջ ապրող ոգիներին: Հայիոյելու պահին ոչխարներն իսկույն անեանում են, իսկ նա հիվանդանում է ու դատարկաձեռն վերադառնում են տուն:

Եզդիները հաճախ գործադրում էին ջրի հետ կապված մոգական գործողություններ: Հնագույն նման ծեսեր տեսնում ենք եզդիների կենցաղում: Այսպես, անձրև բերելու համար, երաշտի ժամանակ, նրանք պատրաստում էին բրոկա-բարանե՝ ջրահարսի նման տիկնիկ: Երեխաներն այն, դիռլի ու զուռնայի նվագածությամբ, ման էին ածում գյուղում, կանգնում ամեն տան առաջ, մի աման ջուր լցնում տիկնիկի վրա, միաժամանակ երեխաներից մեկն ասում էր.

«Բարան-բարան, բըբարա,

խերե-բարաքյաթե բինա խարա,

Յա Մամառաշ,¹⁰⁹ բարանե բինա խառա»:

(Անձրև, անձրև, թափվիր,

Անձրև, անձրև, թափվիր,

¹⁰⁹ Մամառաշ՝ անձրևի ոգի:

Խեր, բարաքյաթ հետդ բեր,

Ով Մամառաշ անձրև տուր):

Ջրի հետ կապված կան մոգական այլ գործողություններ ևս:

Երաշտի ժամանակ, անձրև բերելու նպատակով, կանայք
լծվում էին արորներին:

Առատ բերք ստանալու ակնկալիքով, գարնանը, ցանքսի ժա-
մանակ, կանայք արտերում սուրբ ջուր էին լցնում գլխներին:

ԼԵՈՆԵՐԻ, ՔԱՐԵՐԻ ԵՎ ՔԱՐԱՆՁԱՎՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Քրդական հավատալիքներում աչքի ընկնող տեղ է գրավում լեռների, քարերի, ժայռերի և քարանձավների պաշտամունքը, որի արմատները պետք է փնտրել նախնադարյան հասարակության շրջանում:

Նախկինում Հայաստանի քրդերի մեծ մասը քոչվորական և կիսաքոչվորական թափառաշրջիկ կյանք էր վարում: Նրանք տարվա մեծ մասն իրենց անասունների հետ անց էին կացնում լեռներում, լեռները նրանց իսկական մղզկան (բնօրրան) էին համարվում: Առանց այդ սարերի փարթամ բուսականության, մաքուր օդի, կյանքը քոչվոր քրդերի համար գոյություն չուներ: Լեռները իրենց աղբյուրների վճիտ ջրերով նոր շունչ ու կյանք էին տալիս քրդերին և նրանց անասուններին: Այդպիսիք էին գեղատեսիլ Արագածը, Բոգուբլուն, Արդաուղը, Արայի լեռը:

Քրդերի տնտեսական հաջողությունները մեծապես կապված էին լեռների հետ: Դրանք, ըստ քրդերի, համարվում էին ինչ որ հոգիների կամ ոգիների կայաններ:

Ապարանի շրջանը պարփակող լեռներից մեկը կոչվում է Արդաուղ, որը պաշտելի է եզդիների համար: Ապարանի շրջանի Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթոյի պատմածի համաձայն, Արդաուղ անունը տեղական չէ, համանուն լեռ եղել է նաև Այնթապի շրջանում: Եզդիները Ապարանի շրջանում վերաբնակվելուց հետո, բուսականությամբ փարթամ լեռը նմանեցրել են Այնթապի մոտ գտնվողին ու տվել նույն անունը:

Ըստ ավանդության, Այնթապից տեղափոխվելու ժամանակ, Մալաքետաուսի հրամանով, եզդիները իրենց հետ բերել են նաև այդ լեռան ոգիներին, որպեսզի չզրկվեն նրանց հովանավորությունից:¹¹⁰

Եզդիները, տարին մեկ անգամ, բարձրանում էին այս լեռան գագաթը և հիվանդություններից «փրկվելու» համար զոհաբերություններ կատարում, լեռան գագաթին, գետնի մեջ փոքր փոսիկներ էին անում և, իբրև զոհաբերություն, դրանց մեջ ձգում մե-

¹¹⁰ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Լեզո, գրի է առել հեղինակը 1952թ.:

տաղադրամներ, հանուն լեռան մեջ ապրող Արդաուդ ոգու: Այդ դրամները գողանալը մեղք էր համարվում:

Եզդիները պաշտել են մաս Թալինի շրջանում գտնվող Բոզլուքլե լեռը: Վաղ գարնանը, բերքատվության ակնկալիքով, բարձրանում էին այդ սարը, մատաղ անում, կատարում զանազան ծիսակատարություններ:

Լեռների պաշտամունքը եզդիների, ինչպես մաս բազմաթիվ այլ ժողովուրդների մեջ, ուղեկցվում է որոշակի տոնակատարություններով, որոնք անմիջական կապ ունեն գարնան զարթոնքի հետ, ինչպես պարսիկների և քրդերի Նովրուզը, որը աղերս ունի լեռների պաշտամունքի հետ: Այդ օրերին քրդերը սար էին բարձրանում, առատ բերք ստանալու ակնկալիքով, ծիսակատարություններ կատարում: Լեռան հողից գցում էին ջրի մեջ ու լցնում հիվանդ երեխայի վրա, միաժամանակ երեխայի կողքին կանգնած շեյխը աղոթքով դիմում էր լեռան ոգուն, որ նրան փրկի հիվանդությունից:

Նոր տարվա գաթան (կլոճա սարե սալե) կտոր կտոր էին անում, բաժանում ուխտավորներին:¹¹¹

Հայաստանում եզդիները պաշտել են գեղատեսիլ Արայի լեռը, որը գտնվում է Աշտարակի շրջանում: Արայի լեռան վրա է գտնվում սուրբ Հովհաննես սրբավայրը, որը պաշտվել է հայերի, հետագայում՝ մաս եզդիների կողմից: Այս լեռան ուխտավորները, այդ թվում՝ մաս եզդի հավատացյալները, գարնանը, Համբարձման տոնակատարության օրերին, իրենց հետ վերցնում էին մատաղացու կենդանիներ ու թռչուններ ու բարձրանում լեռան լանջը: Այնտեղ է գտնվում Վառվառեի գերեզմանը ծածկող քարայրը, որի պատերից կաթկթում են ջրի կաթիլներ:

Լեռան լանջին զոհաբերություններ կատարելուց հետո, հիվանդները քարայրի պատերից հոսող ջրերից խմում էին, քսում հիվանդ աչքերին, գերեզմանի կողքին մոմեր էին վառում, դրանք կպցնում քարայրի պատերին: Հավատացյալները համբուրում էին լեռան հողը, Վառվառեի քարայր մտնում, դրամ ձգում նրա գերեզմանին, որի մոտ կանգնած մի տերտեր աղոթում էր:¹¹²

¹¹¹ Եզդիները մարտի 8-ին, Նովրուզի օրը, բաղարջ էին թխում, մեջը կապույտ հուլունք դնում, ապա բաժանում ընտանիքի բոլոր անդամներին: Հուլունքը շահողին բախտավոր ու հարուստ էին համարում ողջ կյանքում:

¹¹² 1946թ. Ամինե Ավդալը մասնակցել է այդ ուխտագնացությանը:

Համբարձման տոնակատարության կապակցությամբ Արայի լեռ բարձրանալը, զոհաբերություններ կատարելը, թե հայերի, թե եզդիների և թե այլոց կողմից, պետք է կապել բնության զարթոնքի հետ: Ձարթնում է բնությունը ծնունդի թմրությունից ու մրավից, զարթոնում ու աշխուժանում են մարդիկ ու կենդանիները:

Հայերի մեջ Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի մասին խոսելիս, Գր. Ղափանցյանը գրում է. «Հայը իր Արայի մեջ դեռ հնուց շարունակում էր տեսնել գարունը, զարթոնքը, արգասավոր նոր կյանքը, նոր ակնկալիքը»:¹¹³

Ավելի ցայտուն կերպով է արտահայտված լեռների պաշտամունքը քրդական բանահյուսական նյութերում: «Նադիներ» հեքիաթում, երկու սիրահարները, դասակարգային պատկանելության պատճառով, չեն կարողանում միանալ: Սիրահար տղան՝ Նաբուն, դիմում է Ղալթախչի¹¹⁴ լեռան ոգիների «օգնությանը»: Լեռան մոտ գնալու ժամանակ, սարը ճեղքվում է, միջից դուրս է գալիս մի բարի աղջիկ, որը հանգստացնում է Նաբոյին, որ նա անպայման տիրանալու է Նադիներին: Տղան տուն է վերադառնում ու հին, խարխուլ տան փոխարեն, մի գեղեցիկ պալատ տեսնում, որի մեջ նստած, գեղեցկուհի Նադիներն սպասում է իրեն:

Լեռների պաշտամունքի մասին նման բովանդակությամբ նաև հայկական հեքիաթներ կան: «Խմոր ուտող երեխեն» հեքիաթում հերոսը «...տեսնում է իրեն սարը ճղվեց, բաց էլավ ու մի սուրու ոչխար ինքն իրան գնաց, մտավ մեջ»:¹¹⁵

Ընդհանրապես, լեռների պաշտամունքը գալիս է հեթանոսական շրջանից, ոչ մի կապ չունի քրիստոնեության, մահմեդականության ու այլ կրոնների հետ:

Թե Հայաստանում, թե Իրաքի Մոսուլի շրջանում եզդիների բնակավայրերը գտնվում են լեռնային, բարձրադիր, հաճախ քարքարոտ վայրերում:

Այրելով նման միջավայրում, նախնադարյան շրջանից եկող՝ քարերի, ժայռերի, քարանձավների մասին եղած հավատալիքները, սրանց պաշտամունքը պահպանվել է նաև քուրդ եզդիների մեջ:

¹¹³ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 167:

¹¹⁴ Սրբավայր Սպիտակի շրջանում:

¹¹⁵ Տ. Նավասարդյանց, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Թիֆլիս, 1903, էջ 5:

Եզդիները հավատում էին, թե լեռների մեջ թաքնված ոգիները կարող են տեղափոխվել նաև քարերի, քարակույտերի, ժայռերի, քարանձավների մեջ և ընդհակառակը:

Ապարանի շրջանի Ջարջարիս գյուղից արևելք մի մեծ քար կար, որին եզդիներն անվանում էին «կավոն Արդաուդ» (Արդաուդի քար), հավատալով, որ այն հանդիսանում է լեռան ոգու օթևանը: Եզդիների կարծիքով Արդաուդ լեռան ոգին, զայրացած պահին դուրս է գալիս լեռան միջից ու մտնում այդ քարի մեջ:

Թալինի շրջանի Գյալթո գյուղի և Ալագյազ կայարանի միջև, ձորի մեջ կա մի քարակույտ, որի վրա անցորդները մի-մի քար էին գցում և ասում. «Դարդ ու բալան մա բալակա» (ցրիր մեր դարդերը): Նույն քարակույտի մոտ գտնվում է մի քարայր, որտեղ, Գյալթո գյուղի բնակիչ Այբի պատմածի համաձայն, իբր թե ապրում են վատ մարդկանց հոգիները, որոնք գիշերները գոռնափշիկ են դառնում, կանգնում ճանապարհներին ու վախեցնում մարդկանց:

Ապարանի շրջանի Փոքր Ջամշլու գյուղից ոչ հեռու, դեպի հյուսիս մի զհարաթ կա, որտեղ հավատացյալները, հիվանդություններից «փրկվելու» համար, փոքրիկ քարեր են ձգում սրբարանի մեջ:

Քարերի պաշտամունքի հետքեր տեսնում ենք նաև քրդական հարսանեկան սովորություններում: Նախկինում, հարսին փեսայի տուն տանելու ժամանակ, հարսնեղբայրը ուշի ուշով հետևում էր քրոջը, որպեսզի հոր տնից տանելու, ծի նստելու և փեսայի տան մոտ իջեցնելու ժամանակ, չար մարդիկ չմոտենային նրան ու իրենց չար դիտավորությունները նրա նկատմամբ չկատարեին:

Չարական գործողությունները փեսայի ու հարսի նկատմամբ կատարվում էին մի քանի կերպ, որևէ պատճառով թշնամացած պառավ կանայք, փեսայի առնականությունը կորցնելու համար, «կապելու» միջոցներ էին գործադրում, այն է, երբ հարսը բարձրանում էր ձիու վրա, նրանք մի փոքրիկ քար էին վերցնում և գաղտնի կերպով ասպանդակներից մեկի միջով գցում ներքև, միևնույն ժամանակ աղոթում աստծուն, որ քարի հետ գետին ընկնի ու ոչնչանա փեսայի առնական ուժը:¹¹⁶

¹¹⁶ Ա. Ավդալ, Քուրդ կինը նահապետական ընտանիքում, ըստ ազգագրական և ֆոլկլորային նյութերի, Եր., 1948, էջ 262:

Սովորության համաձայն, եզդիները հիվանդ աչքը «բուժելու» համար, սրբավայրերից վերցրած փոքր քարեր կամ կապույտ հուլունքներ էին կարում մաքուր շորերի մեջ, գլխից՝ աչքի ուղղությամբ կախում, որպեսզի առողջացնեն այն:

Նախկինում գրեթե բոլոր եզդիները, իրենց հիվանդ երեխաներին անց էին կացնում ծակ քարերի միջով կամ նրանց մեջքը հենում քարերին, ցույց տալով, որ հիվանդ երեխային հանձնում են քարի ոգիների հովանավորությանը:

Արագածի հարավային ստորոտներում, Թալինի շրջանի Գյալթո գյուղից արևելք, կա մի բնական ցից քար՝ «կավրե բաղին», որը հայերն ու մահմեդական քրդերը պաշտել են իբրև գորտաքար: Այդ քարի մասին մի ավանդություն է պահպանվել, ըստ որի մի փութաբարաստ մարդ, քարի մոտով անցնելիս, հանդիպում է մի քանի ուխտավորների, նրանց բարև տալիս ու հարցնում.

— Ո՞ւր եք գնում:

— Կավրե բաղինի մոտ, ուխտի

— Այդ ուխտատեղիում ես էլ եմ եղել,— ասում է նա,—այն զորություն չունի:

«Չունի» բառն արտասանելուց հետո, նա քարանում է, չար ոգիները քարացածին գցում են ձորի մեջ:

«Զիարաթ» հեքիաթում, երկու քարի ոգիներ թաքնվում են մի քարի մեջ և, կարիքի դեպքում, մարդկանց փրկում նեղ վիճակից:

Քրդական «Դավրեշ» հեքիաթում, քարը բաժանվում է երկու մասի, քարայր է դառնում, որի մեջից դուրս է գալիս մի գեղեցիկ հուրի փերի: Նա երկու բուռ ոսկի է նվիրում հեքիաթի հերոս Դավրեշին և անեանում: Դավրեշը ճանապարհ է ընկնում, գիշերը վրա է հասնում: Գազանների հարձակումից փրկվելու համար, նա մտնում է մի քարանձավի մեջ և կուչ գալիս մի անկյունում, քանի որ վախ է գգում նաև ոգիներից: Այդ ժամանակ քարանձավի մեջ եղած ոգիներից երկուսը կերպարանափոխվում են, դառնում հասուն աղջիկներ, մոտենում Դավրեշին և ծանոթանում նրա հետ: Դավրեշին թվում է, թե նրանք իսկական կանայք են և մեծ ուրախությամբ ուզում է ընկերանալ նրանց հետ: Կերպարանափոխված ոգիները երկար ժամանակ խոսում, զբաղեցնում են Դավրեշին, վերջինս ննջում է և քնում: Առավոտյան, արևը ծագելուն պես, Դավրեշը զարթնում է և մայում շուրջը, ոչ ոքի չի գտնում, հասկանում է, որ դրանք քարի ոգիներ են եղել: Նա քարայրի մեջ

մի գերեզման է տեսնում, սարսափահար դուրս գալիս ու շարունակում ճանապարհը:

Լեռների, քարերի, քարանձավների և ժայռերի պաշտամունքը ցայտուն կերպով արտահայտված է բանահյուսական տարբեր ժանրերում՝ անեծքներ, առածներ, աղոթքներ և հանելուկներ: Վերցնենք, օրինակ, անեծքներից մի քանիսը. «Բըրա կավր բըղալչա, տու բըթյավէի» (թող քարը ճեղքվի, մեջը մտնես), «Կավրե տա բըղուլբա» (քարդ շուռ գա), ասել է թե՛ լավ օր չտեսնես, «Կավրե Մալաքետաուս լը պայ տաբա» (Մալաքետաուսի քարը ետևիցդ գա), ասել է թե՛ Մալաքետաուսի կողմից հալածվես և այլն:

Աղոթելիս ասում էին. «Կավրե ռահմե ալի տա բըկյա» (բարի քարն օգնի քեզ):

Քարի մասին քրդական մի հանելուկ կա՝ «Աու չիյա դըղալըշա, ջըն ժե դարտե» (այն ինչն է, ճեղքվում միջից ոգի է դուրս գալիս):

Քարերի պաշտամունքը բնորոշ է նաև անդրկովկասյան այլ ժողովուրդներին՝ հայերին, վրացիներին, ադրբեջանցիներին և ասորիներին:

Կախեթում կային քալ-քվա (քար-տատիկ) կոչվող քարեր, որոնց շուրջը փշավները ծեսեր էին կատարում: Թելավի գավառում, երեխաներին հազից բուժելու համար, Ալազան գետի ափից մուգ գույնի, հարթ փոքր քարեր էին վերցնում, ծակում, անցկացնում թելերի վրա ու կախում նրանց վզից:¹¹⁷

Ազգագրագետ Ե. Լալայանի վկայությամբ, Վարանդայի Սղնախ գյուղի մոտ, ժայռից պոկված մի ահագին քար կար, որը գլորվելով հասել էր գյուղին, բայց վնաս չէր պատճառել: Դրան անվանել են «Պոկ քար», այսինքն՝ պոկ եկած: Գյուղի բնակչության համար այն պաշտամունքի վայր էր, ամուլ կանայք գալիս, երեք անգամ թել էին փաթաթում այս քարի շուրջը և ապա տանում, գուլպա գործում, հագնում, որպեսզի երեխա ունենան:¹¹⁸

Քարերի պաշտամունքի կապակցությամբ գործադրած մոգական գործողությունները փայլուն կերպով արտահայտված են Սնջարի եզդիների սովորություններում: Հարսանիքի ժամանակ

¹¹⁷ *Г.Ф. Чурсин*, Народные обычаи и верования кахетинцев, - Записки Кавк. отд. Импер. рус. геогр. общества, - кн. 25, Тифлис, 1905, с. 64.

¹¹⁸ *Ե. Լալայան*, Վարանդա, ԱԶ, գ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 188:

փեսան փոքրիկ քարերով խփում էր հարսի գլխին, ի նշան իրենց հետագա ամուսնական հաշտ ու խաղաղ կյանքի:¹¹⁹

Ինչպես եզդիները, այնպես էլ հայերը, պարսիկները, արաբներն ու ռուսները կարծում էին, թե երկրի վրա եղած քարերի մի մասը երկնքից են ընկել և սուրբ են համարվում:

Քարերի սրբագործումը և պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել նաև մահմեդական աշխարհում: Ըստ արաբական ավանդության, այդպիսին է նաև Մեքքայի սև քարը, որին երկրպագելու համար ամեն տարի մահմեդական ուխտավորների մեծ բազմություն է հավաքվում: Ուխտավորները սրբավայրում զոհաբերություններ էին անում, յոթ անգամ պտտվում քարի շուրջն ու լիզում այն:¹²⁰

Քարերի նկատմամբ խորը հավատ գոյություն ուներ Կարսի նահանգի Տեկորի շրջանի Յամանչայր, Շիրինքոյ, Շատրոզլի, Այլա Սնջո և այլ գյուղերի եզդիների մեջ, որոնք իրենց հիվանդներին տանում էին Քուլըկ լեռան գագաթը, որը շրջապատված էր պարսպով: Եզդիներն իրենց հիվանդներին յոթ անգամ պտույտ էին տալիս լեռան գագաթին գտնվող սուրբ քարի շուրջը և ասում. «Նախաշե մըն խլազկյա» (փրկիր հիվանդիս), որից հետո կատարում էին զոհաբերություններ:

Լեռների, քարերի, քարանձավների, ժայռերի վերաբերյալ հավատալիքները գալիս են խորին հնությունից, եզդիների պատկերացմամբ, դրանք նախնիների հոգիների բնակարաններ են:

¹¹⁹ Ю. С. Карцев, ук. соч., с. 260.

¹²⁰ Ա. Կրիմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, Վաղարշապատ, 1906, էջ 18:

ԱՐԵՎԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Արևը թե մարդկանց, թե կենդանիների և թե բույսերի համար ամենակենսական ուժն է հանդիսանում:

Եզդիները արևին ավանում են ռո կամ արաբերեն՝ շամս:

Արևի պաշտամունքը այնքան է ամրացել եզդիների մեջ, որ իրենց անվանում էին Մըլաթե շամս՝ շամսի ժողովուրդ, ասել է թե՛ արևին հետևող կամ արևորդի:

Ըստ եզդիների՝ առանց Մալաքետաուսի արևը գոյություն չունի, իսկ առանց արևի՝ Մալաքետաուսը, քանի որ արևը Մալաքետաուսի աչքերից մեկն է, որը նայում է երկրին ու կյանք տալիս նրան: Եզդիները, ակնարկելով Մալաքետաուսին, ասում էին. «Ճավե Մալաքետաուս լը տաբա» (Մալաքետաուսի աչքը վրադ լինի):

Արևի պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել հայկական հավատալիքներում. «...Կային և հայք արեգակնապաշտք, ... ոմանք Զայկազյանք և հայ լեզուավ արևապաշտք, և կոչեն արևորդիք... և ընդ որ (կողմն) երթա արեգակն՝ ընդ այնմ երկրպագանեն և պատվեն...»: ¹²¹

Ապարանի շրջանի Քրդի Փամբ գյուղում կար եզդիական մի ցեղ, որի անդամներն ապրում էին մաև այլ գյուղերում: Այդ ցեղը կոչվում էր Շամսկա, այսինքն՝ արևականներ կամ արևից սերվածներ: Նրանց նախնիները Ֆրատի (Եփրատ) մոտից գաղթել են Այնթապ, իսկ 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, թուրքերից հալածվելով՝ Արևելյան Զայաստան:

Հավանական է, որ այս եզդիների նախնիներն են, որոնց պաշտամունքի մասին նշել է Ղ. Ալիշանը. «Մինչև հիմա Միջագետաց կողմերում Շենսի կոչված աղանդավորք՝ որ արևային ըսել է, հեթանոսութենէ, քրիստոնէութենէ և իսլամէ խառն կրոնք մ'ունին. բայց իրենց ազգի ծագումն հայտնի չէ»: ¹²²

Հին պարսիկների դիցաբանության մեջ Միթրան արևի աստվածն էր համարվում: Եզդիների մեջ էլ պահպանվել են արևի աստվածության պաշտամունքի հետքեր: Եզդիները բարձր իշխանություն ունեցողին անվանում են միիր կամ միր: Սնջարի եզ-

¹²¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 85:

¹²² Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., 1910, էջ 104:

դիմերը այժմ էլ իրենց կրոնապետին անվանում են միր: Այդ արմատով քրդական ցեղանուններ ու անձնանուններ են պահպանվել: Ապարանի շրջանի Փոքր Միրաք գյուղի բնակչությունը մի բար էր կազմում, իրենց անվանում «Մալա Միրա», իսկ գյուղը՝ Միրաք: Եզդիների տարածված անձնանուններից են Միրոն և Միրալին:

Արևի պաշտամունքը առկա է աշխարհի բոլոր ժողովուրդների հավատալիքներում: Ամերիկյան հնդկացիները արեգակին երկրպագում ու զոհեր էին մատուցում, ըստ նրանց հավատալիքների, թագավորական տան երեխաները չպետք է նայեին ծագող արևին, այլապես կկորցնեին իրենց կոչումը:¹²³

Այս հայացքը, տարբեր ձևով գոյություն ունեւ մաւ եզդիների մեջ, նրանց մոտ էլ, օրինակ, արևի խավարման ժամանակ չէր թույլատրվում երեխային դուրս հանել տնից, իսկ դրսում եղած ժամանակ, նա չպետք է նայեր խավարող արևին, քանի որ հավատում էին, որ կարող էր զոհ գնալ պատերազմի ժամանակ:

Եզդիների կարծիքով, արևն իշխող դիրք ունեւ աստղերի ու լուսնի նկատմամբ, այն մայր մտնելով, թաքնվում էր լեռան ետևում ու ճանապարհ տալիս լուսնին:

Իրար բարևելիս, եզդիներն ասում էին. «Ռոժա տա բը խեր» (արևդ բարի), երդվելիս՝ «Ազ բը վե ռոե կըմ» (այս արևով եմ երդվում), «Ազ բը վե շամսի կըմ, մըն նա կըրիյա» (այս արևով եմ երդվում, ես չեմ արել):

Որևէ նպատակի հասնելու համար աղոթում էին.

«Չաղ շամսե մընի քյարամե,

Տու լը մա բեյի ռահմե,

Մը խըալկի ժը դադե դամե,

Մա բըզըհիմե մրագե մա»:

(Շամս իմ երկնային,

Գթա մեզ,

Փրկիր մեզ դժբախտություններից,

Մեզ հասցրու մեր մուրազին):

Աղոթելուց առաջ եզդիները կատարում էին հետևյալ ծիսակատարությունը. դեռ արևը չծագած վեր էին կենում, լվացվում, տնից դուրս գալիս, երեսը դեպի արևելք անում, աջ ձեռքը քսում մորուքին և ասում. «Յա շամս, տու քոմակե բըդի մա» (ով շամս,

¹²³ Дж. Фрэзер, ук. соч., вып. 4, с. 126.

մեր նկատմամբ օգնող եղիր): Երեխա չունեցողները դիմում էին շամսին. «Յա շամս, տու աուլադակի բըղի մա» (շամս իմ, դու մի զավակ պարգևես մեզ): Աղքատը շամսից հարստություն էր աղերսում, հիվանդը՝ առողջություն և այլն:

Միմյանց անիծելիս ասում էին. «Շամս բալակե տառա բինա» (շամսը պատժի քեզ):

Երբ արևը խավարում էր, նրանք գուշակում էին, թե պատերազմ է լինելու:

Եզդիները, սովորաբար, գերեզմանները փորում էին արևելքից արևմուտք, հանգուցյալին թաղելով դեմքով դեպի արևը: Եզդիական բոլոր գերեզմանները այդպիսի դիրք ունեն: Նույն ձևով են նկարագրվում նաև Մոսուլի շրջանի Սնջարի եզդիական թաղումները:¹²⁴

Հայաստանի եզդի հոգևորականության կաստաներից մեկը կոչվում էր «Շեխե շամսա»՝ շամսին հետևող շեյխեր, որոնք ամեն տարի շրջում էին գյուղերում և դուրբանա շամս հավաքում: Շամսական կաստային պատկանող եզդի հոգևորականության մի քանի հետնորդներ այժմ էլ բնակվում են Ապարանի շրջանի Փոքր Զանշլու գյուղում, երբեմն հյուրընկալվում ծերունի հավատացյալների կողմից ու նրանցից ստանում շամսի անվան դուրբանը:

Արևի պաշտամունքը գոյություն է ունեցել գրեթե բոլոր ժողովուրդների հավատալիքներում: Հին Հունաստանում արշալույսին, ճաշելիս, ընթերելիս, մինչև անգամ հասարակական ընդհանուր ժողովներն սկսելու ժամանակ, ամենից առաջ աղոթում էին արևի աստված Աֆենասին, լույսի ու գեղեցկության աստված Ապոլոնին:¹²⁵

Արեգակը զրադաշտական կրոնի հիմնաքարն է հանդիսանում: Պարսկական առասպելաբանության մեջ, առածներում, ասացվածքներում և բանահյուսական այլ ժանրերում, արևը հանդես է գալիս որպես կենդանի ինչ որ բան կամ էություն՝ աստվածություն, Միթրա, որը տեղյակ է ամեն ինչից, գիտի, թե աշխարհում, հատկապես մարդկանց կյանքում, ինչ է կատարվում: Պարսկական առածն ասում է. «Արևը գիտի, փորձվածին չի կարելի փորձել»: Նման բովանդակության առած կա նաև քրդական բանահյուսության մեջ:

¹²⁴ Ю.С. Карцев, ук. соч., с. 27.

¹²⁵ История религии, Москва, 1909, с. 53.

Եզդիների մոտ արևը սրբագործված էր կրոնական հավատալիքներով:

Հիվանդություններ բուժելու համար, եզդիների շեյխերից մեկը մոգական փայտիկով խփում էր հիվանդի գլխին և ասում. «Յա շամսե մըն տու վի մախաշի խըլագկե» (ով շամս, փրկիր այս հիվանդին): Աղքատների ու իրենց մուրագին հասնել ցանկացող երիտասարդների համար շեյխերը աղոթում էին և զոհաբերություններ կատարում:

Ըստ եզդիական «Ռոժ ու հիվ» առասպելի՝ արևը մի փոքրիկ, գեղեցիկ աղջիկ է եղել, իսկ լուսինը՝ տղա: Նրանք սիրահարվել են, տղան մի օր, այգով անցնելիս, տեսնում է արև աղջկան, նստած մի կոճղի վրա՝ լաց լինելիս: Տղան մոտենում է ու հարցնում.

– Ինչո՞ւ ես լալիս:

– Կարոտել եմ քեզ, ինչո՞ւ ամեն օր չես գալիս ինձ մոտ, – ասում է աղջիկն ու զայրացած՝ աջ ձեռքը խրում է ցեխի մեջ և ապտակում տղայի դեմքին: Դրա համար էլ լուսնի երեսին բծեր կան, նա խավար է:

Արևի մասին նման պատկերացում տեսնում ենք նաև գուրիացիների մոտ, ըստ որոնց, արևը հանգուցյալի հոգու հովանավոր էր հանդիսանում:

Եզդիական դաուլերից մեկում շամսի ելության մասին ասված է.

«Շամսադինե լը ազմանա,
Ուի թունինա խան ումանա,
Աու դըգյառ ա համու ջիանա,
Աու դիարա համու ջիանա
Քոմակդարա դըլդ մարիանա»:

(Շամսադինը երկնքում է,

Նա չունի տուն ու տեղ,

Նա շրջում է ամեն տեղ,

Նա ներկա է ամեն տեղ,

Մարդու կերպարանքով օգնող է):

Ինչպես տեսնում ենք, դաուլերում արևը աստվածացվել է, նրա ուժը մոտավորապես հավասարվել է աստծո՝ Մալաքետաուսի ուժին:

Այսպիսով, Շամսը եզդիների մոտ, նրանց բոլոր աստվածների մեջ, Մալաքետաուսից հետո, եղել է ամենաողորմածը, զորեղը, ամենից գեղեցիկը, երկրին օրհնություն, ներդաշնակություն,

լույս բերողը, արգասավորության, բախտավորության և ուրախության խորհրդանիշը:

Եզդիների կրոնական հավատալիքներում արևը սրբագործված էր: Այդ հավատալիքի հետ աղերսվող ծիսակատարությունները և զոհաբերությունները հիմնականում կատարվում էին շեյխ շամսականների օջախների մոտ:

Եզդիական հավատալիքներում արևն ու լուսինը երբեմն հանդես էին գալիս մարդկանց կերպարանքով, ըստ թալիհի շրջանի եզդիների, նրանք քույր ու եղբայր էին: Լաչինի քրդերի պատկերացմամբ, արևը մի գեղեցկուհի է, որն իր ճառագայթներով զարմացնում է մարդկանց: Լուսինը տղամարդ է, արևի ամուսինը, այդ է պատճառը, որ նրա դեմքը խավար է ու ծածկված բծերով:¹²⁶

Արևի ու լուսնի մասին Ջավախքի հայերի մոտ կա հետևյալ առասպելը. «Արևն՝ աղջիկ, լուսինը մանչ է, երբ իրար պատահում են, լուսնի խելքը անցնում է, խավարում է»:¹²⁷

Եզդիական հավատալիքներում Շամսի հովանավորության կարիքն ունեին ոչ միայն կենդանի մարդիկ, այլև հանգուցյալների հոգիները հանդերձյալ աշխարհում: Բարևելիս հաճախ արտաբերվող արտահայտություն էր՝ «Ռահմա Շամս լը ռոհե դե ու բավե տաբա» (Շամսի ողորմածությունը հորդ հոգու վրա լինի): Նրանք հավատում էին, որ մահից հետո էլ Շամսի ողորմածությամբ պետք է ապրեր հանգուցյալի հոգին:

Նման պատկերացում կար նաև գուրիացիների մոտ: Մայր մտնող արևի վերջին ճառագայթները որոշ ժամանակ լուսավորում են լեռնագագաթներն ու լանջերը: Մայր մտնող արևին գուրիացիները «հանգուցյալի արև» են անվանում:¹²⁸

Եզդիների պատկերացմամբ, երկնքում Շամսը շրջում էր ծիակառքով: Նման հավատալիք գոյություն ունի արևելյան շատ ժողովուրդների մեջ:

Պարսկերենում արևին լծված ծիերը կոչվում են «արևի ծիեր»:

¹²⁶ Г.Ф. Чурсин, Азербайджанские курды,-Известия кавказского историко-археологического института,- Тифлис, 1925, т. 3, с.15.

¹²⁷ Ե. Լալալյան, Ջավախք, ԱՅ, գ. Դ, Թիֆլիս, 1897:

¹²⁸ Т. Мамаладзе, Народные обычаи и поверья гурийцев,- Сборник мат. для описания мест. и племен Кавказа,- вып. 17, отд. 2, Тифлис, 1893, с. 115.

Հայկական հավատալիքներում էլ արեգակն ուներ քառաձիկառք:¹²⁹

Ինչպես տեսնում ենք հին հայերի, հին պարսիկների, քրդերի ու այլ ժողովուրդների կրոնական հավատալիքներում արևը աստվածացվել է, որն իր արտահայտությունն է գտել նաև քրդական առասպելաբանության մեջ:

¹²⁹ *Հ. Մնացականյան*, Արևապաշտության հետքերը Հայաստանում, ըստ բրոնզե պեղածո իրերի, - ՊՊԹ աշխատություններ, - հ. 1, Երևան, 1948, էջ 85:

ԼՈՒՍՆԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Ինչպես արեգակը, նույնպես և լուսինը, բազմաթիվ ժողովուրդների, այդ թվում և քրդերի մոտ հանդիսացել է հավատալիքների բնապաշտական տարրերից մեկը:

Հին հույների մոտ լուսինը պաշտվել է Արտեմիս, հայերի մոտ՝ Անահիտ, արաբների մոտ՝ Ալիդդա անուններով: Եզդիների մոտ այդ աստվածություններին համապատասխանում էր մալաք Ֆարխադինը, որը նրանց դիցարանում երկրորդական տեղ է գրավել:

Քրդական առասպելներում լուսինն ու արևը քույր ու եղբայր են, միևնույն ժամանակ՝ ամուսիններ: Քույրը եղբոր, իսկ կինը՝ ամուսնու նկատմամբ կնեզ (հոգատար)¹³⁰ էր համարվում:

Արևի ու լուսնի նկատմամբ նման պատկերացումներից պետք է եզրակացնել, որ քրդերի մեջ ժամանակին գոյություն է ունեցել մայրիշխանություն:

Մայրիշխանության հետքերը ցայտուն կերպով արտահայտված են «Մադի և Ղասո» առասպելում, որի հերոսները հարագատ քույր ու եղբայր են: Նրանք, հալածված իրենց տոհմապետի կողմից, աղոթում են Մալաքետաուսին, որ օգնի իրենց: Մալաքետաուսը նրանց թևեր է պարզում, ճախրում են երկնային կապույտ եթերում և մի օր իջևանում արևադարձային մի անտառի մեջ, մի տարի ապրում այնտեղ և ունենում են մի գեղեցիկ տղա:¹³¹

Թալինի շրջանի քրդերը կարծում էին, թե արևն ու լուսինը քույր ու եղբայր են եղել, իսկ հետո ամուսնացել են, նրանցից են սերվել աստղերն ու համաստեղությունները:

Քրդերը խորհրդավորությամբ են նայում արևին, լուսնին ու աստղերին, նրանք կարծում էին, թե լուսինը ծնել է մալաք Ֆարխադինին, որի համար լուսնին անվանում էին «Մակա մալաք Ֆարխադին» (հրեշտակ Ֆարխադինի մայր):

Մալաք Ֆարխադինը, եզդիների հավատալիքներում, մալա Շեխադի աստվածության ծնունդն էր, նրա տան անդամներից մե-

¹³⁰ Կնեզ, պարս.՝ աղջիկ, ցեղի, տան աղջիկ:

¹³¹ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Փոքր Ջամշլու գյուղի բնակիչ Հորի, գրի է առել հեղինակը, 1952թ.:

կը, համարվում էր բարության աստվածություն: Եզդիները երկր-
պագում էին լուսնին և ի նշան այդ բանի ծիսակատարություններ,
մոգական գործողություններ ու զոհաբերություններ կատարում:
Նորալուսինը տեսնելիս, նրանք աջ ձեռքը քսում էին երեսներին և
ասում. «Յա մակա մալաք Ֆարխադին, տու մա բեյ ռահմե» (ով
մակա մալաք Ֆարխադին, ողորմած եղիր մեր հանդեպ):

Քրդուհին, իր հիվանդ երեխային առողջացնելու նպատակով,
երեկոյան նրան տանում էր նորալուսնի տակ և դիմում նրան.
«Յա հիվա նոե, տու դայկա զառեյի, ազ դամառիա, ուե զառե
խլազկա ժը վի ագրի» (ով նորալուսին, դու երեխայի մայրն ես,
խսկ ես՝ նրա խորթ մայրը, ազատիր նրան այս կրակից ու ցավից):
Ապա մայրը կատարում էր մոգական հետևյալ գործողությունը.
նա լուսնեղջյուրի չափով բաց էր անում բութ մատն ու ցուցամա-
տը, դնում երեխայի մեջքին և տուն տանում:

Նորալուսինը երևալու ժամանակ, եզդիները, սովորաբար,
դուրս էին գալիս տներից ու ձեռքերով շփում երեսները, իսկ մահ-
մեղական քրդերի մոտ, մոլլան բարձրանում էր մինարեթ և բարձ-
րաձայն հայտնում լուսնի երևալու մասին: Հավատացյալները հե-
տաքրքրությամբ լսում էին նրա խորհրդավոր ձայնն ու ակնա-
ծանքով նայում նորալուսնին:

Լուսինը, ըստ եզդիների, ուներ իր ծնունդն ու մահը: Նա
ծնվում է ամիսը մեկ անգամ, դրա համար, ի նշան նրա ծննդյան,
եզդիները լուսնի նորանալու առաջին օրը տներից դուրս էին գա-
լիս, կանգնում մի բարձր տեղ, հաղորդում նաև հարևաններին և
դիտում նրա երևալը երկնքում:

Կարսի նահանգի եզդիները սովորություն ունեին այդ պահին
նայել նաև հարուստ մարդկանց դեմքերին, որպեսզի իրենք էլ
հարստանային, չբեր կանայք զավակներ էին խնդրում մալաք
Ֆարխադինից:

Ղաուալ Հուսեյնի վկայությամբ, Սնջարի եզդիները մինչև ան-
գամ երգերով ու պարերով են դիմավորել նորալուսնին: Այդ պա-
րերը կոչվել են «Լիստկե հիվե» (լուսնի պար): Նորալուսնին դի-
մավորելու նման պարեր կան նաև պապուսների, կորսիկացի-
ներ, ալբանացիների և այլոց մոտ: Նման ծիսակատարություններ
կան նաև հայերի մեջ: Ըստ Բենսեի, «Լուսնու առաջին եղջյուրը
կկոչվի «Նոր»: Երբ Նորը առաջին անգամ տեսնեն, կդառնան դե-
պի աղոթարան և խաչ կհանեն (ոմանք ուղղակի լուսնի դիմաց
կխաչակնքեն), կհավատան, որ Նորին նայելուց հետո, առաջին

անգամ ինչ առարկա որ տեսնեն՝ ամբողջ ամսվա մեջ նույն առարկայն կտեսնեն կամ կունենան. այդ հավատքով շատերը դրամի վրա կնային»:¹³²

Նորալուսնի երևալու օրը, երեկոյան, եզդիները ոչխարն ու խոշոր եղջերավոր անասունները դուրս էին անում գոմերից ու խնդրում մալաք Ֆարխադինին, որ իրենց անասունները ստերջ չմնան:

Լուսինը համարվում էր նաև երեխաների հիվանդությունները բուժող միջոց: Որպեսզի երեխան չհիվանդանար կամ հիվանդին բուժելու համար, ծերունիներից մեկը վերցնում էր պղնձե կամ արծաթե մետաղադրամ, իսկ երեխային գրկած մայրը մոտենում էր ծերունուն: Ծերունին, դեմքը դեպի նորալուսինն արած, մկրատով լուսնաձև կտրում էր այդ դրամը, որից հետո այն ծակում էր մեխով և կարում երեխայի հագուստին՝ մեջքից: Այդ մահիկը պետք է միշտ կարված լիներ երեխայի շորերին, մինչև չափահաս դառնալը: Այդ պահպանակը լուսնին փոխարինող կախարդական հովանավորող ուժն էր համարվում:

Եզդիների մալաք Ֆարխադինը համապատասխանում էր աշխարհի այլ ժողովուրդների լուսնային աստվածություններին: Լուսինը երկրպագելու ժամանակ, առավելապես, հիշատակվում էր մալաք Ֆարխադինի անունը:

Եզդիները կարծում էին, թե մալաք Ֆարխադինը, Շամսից հետո, ամենաուժեղն է երկնքում, նա օժտված է զանազան հատկություններով, անտեսանելի է ու ահռելի: Ջայրույթի դեպքում, մալաք Ֆարխադինը կարող է շուռ տալ աստղերն ու մոլորակները, վնասել մարդկանց, կենդանիներին ու բույսերին: Բայց նա որքան չար, նույնքան էլ բարի է: Լուսինն ապրում է երկնքում, իսկ նրա որդի մալաք Ֆարխադինը շրջում է ողջ տիեզերքում, լսում բոլոր մարդկանց ու կենդանիների ձայները, որոնք որևէ խնդրանքով դիմում են իրեն, նա էլ դրանք հայտնում է իր մորը, որը չի մերժում խնդրանքներն ու միասին օգնում են կարիքավորներին: Սակայն նրանք, ովքեր չարական են լուսնի նկատմամբ, պատժվում են մալաք Ֆարխադինի կողմից:

Ըստ եզդիների, մալաք Ֆարխադինը օգնության էր հասնում նեղության մեջ գտնվող մարդկանց, գլխավորապես աղքատներ-

¹³² *Քենտե*, նշվ. աշխ., էջ 32:

րին, որ դեպքում էլ որ լիներ, որտեղ էլ որ լիներ, նրանց հարստացնելու, փրկելու նպատակով:

Լուսնի պաշտամունքի մասին այս հայացքը կարմիր թելի մեծ անցնում է քրդական առասպելաբանության միջով: Քրդերը տիեզերական մարմինների գերբնական ուժերի ղեկավարման կարգը պատկերացրել են իրենց կենցաղին համապատասխան, կապված խաշնարածության ու երկրագործության հետ:

Քրդերը լուսնի և արևի խավարումը, մարդկանց համար վտանգավոր էին համարվում: Նրանց պատկերացմամբ, խավարումից հետո կամ պետք է պատերազմ լիներ, անասուններ կոտորվեին կամ էլ՝ տարվա բերքը պակաս կլիներ:

Այս պատկերացումները ևս բխում էին քրդերի ոգեպաշտական հայացքներից. նրանք կարծում էին, թե խավարման ժամանակ չար ոգիները հավաքվում են լուսնի և արևի վրա, ծածկում նրանց դեմքերի մի կողմը, որի հետևանքով էլ տեղի է ունենում խավարումը: Չար ոգիներին լուսնի վրայից հեռացնելու համար եզդիները գետնի մեջ երկաթի կտորներ էին թաղում, խաչերկաթը շեմից դուրս շպրտում, երկաթի փոքր կտորներ կապում մի ձողի վրա ու տնկում հողում:

Լուսնի խավարման ժամանակ, չարիքը խափանելու համար, եզդիները զոհաբերություններ էին կատարում և աղոթում:

Լուսնի նկատմամբ մեծարանքը և կատարվող զոհաբերությունները նպատակ ունեին սիրաշահելու լուսնի մեջ գտնվող գերբնական ուժերին, այդ թվում՝ մալաք Ֆարխադինին:

Քրդերի մեջ երկնային լուսատուների պաշտամունքի մասին մինչև այսօր շատ քիչ բան է գրված, այդ պատճառով դժվար է խոսել նրա ընդունած բոլոր ձևերի մասին տարբեր ժամանակաշրջաններում:

ԱՍՏԴԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Չհասկանալով աստղերի բնական առանձնահատկությունները, քրդերը դրանք պատկերացնում էին խորհրդավոր ձևերով, նրանցից ընտրում որոշակի աստղեր ու համաստեղություններ, որոնք, իրենց գեղեցկությամբ, դասավորությամբ և շարժումներով ավելի էին աչքի ընկնում, դրանք ֆետիշացնում և դարձնում էին պաշտամունքի առարկա:

Քրդերը, որպես խաշնարածությամբ ու երկրագործությամբ զբաղվող մարդիկ, իրենց տնտեսությունը կազմակերպելու և զարգացնելու համար, հետաքրքրվում էին երկնային լուսատուներով ու նրանց շարժումներով:

Շողշողուն այդ աստղերից մեկը կոչվում է «Ստայրկա սբե», որը շատ պայծառ է և, օգոստոսի կեսերից հետո, լուսադեմին է երևում երկնքում և համարվում էր մաև բարաքյաթի խորհրդանշան: Այդ աստղի երևալուն պես, մարդիկ անցնում էին երկրագործական աշխատանքների, ձեռնարկում հեռավոր ճանապարհորդություններ:

Եզդին, իր արտին մոտենալիս, առատ բերք ստանալու ակնկալիքով, տալիս էր Մալաքետաուսի և Ստայրկա սբեի անունները: Եթե այդ աստղը ծածկվում էր ամպերով, ենթադրում էին, որ այդ տարի բերքը նվազ է լինելու:

Աստղերի մասին քրդերն ունեին հետևյալ մախապաշարումները՝ շեյխերն ու քոչակները, որոնք գրեթե քրմերի դեր էին կատարում քրդական իրականության մեջ, քարոզում էին մրիդներին, որ ամեն մարդ իր աստղն ունի, որը նրա մահանալով վայր է ընկնում:

Այս հավատալիքը տարածված է աշխարհի շատ ժողովուրդների մոտ: Այդ մասին Ե. Լալայանը գրում է. «Ժողովրդական կարծիքով, ամեն մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ նրա «աճալը» (վախճանը), որ մախախնամությունից որոշված է գա՝ այդ աստղը կընկնի և մարդը 40 օրից հետո կմեռնի»:¹³³

Աստղերի պաշտամունքը ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդական ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Ուշագրավ է «Լայլե Մաջնուն» պոեմը, որը պատմում են մաև քրդերը: Ժողովր-

¹³³ Ե. Լալայան, Ջավախք, ԱՅ, 1897, էջ 196:

դական այդ ասքի տարբերակներից մեկում, ամենաանկեղծ սիրով կապված սիրահարները, դժբախտ սիրո հետևանքով, բարձրանում են երկինք, աստղեր դառնում և տարին մեկ անգամ հանդիպում:

«Շամեն» հեքիաթի հերոսուհի Շամեն, մահմեդական աշխարհի խավարամտությունից ու կապանքներից փրկվելու համար, աղոթում է աստծուն, որ մեռնի և աստծո հրամանով աստղ է դառնում ու բարձրանում երկինք:

Գեղարվեստական ստեղծագործություններում գրողներն ու բանաստեղծները օգտագործել են ժողովրդական բանահյուսությունը: Հայ մեծ բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանի հռչակավոր «Անուշ» պոեմի հերոսները՝ Անուշն ու Սարոն, դժբախտ սիրո հետևանքով աստղեր են դառնում, բարձրանում երկինք ու տարին մեկ անգամ հանդիպում:

Էն վեհ վայրկենին, չըքնաղ գիշերի՝
Երկընքի անհուն, հեռու խորքերից,
Անմուրազ մեռած սիրահարների
Աստղերը թռռած, իրար են գալիս,
Գալիս՝ կարոտով մի հեղ համբուրվում,
Աշխարհքից հեռու, լազուր կամարում:¹³⁴

Քանի որ, եզդիների կարծիքով, երկնքում ամեն մարդ ունի իր աստղը, հետևապես, հարսանիքի ժամանակ, նորահարսին և փեսային ման էին ածում աստղերի տակ ու զովանդ բռնում, որի ժամանակ, նորապսակների մայրերը մրմնջում էին. «Թող ձեր աստղերը երկնքում միշտ գյաշ լինեն»:

Դրսում, շուրջպարի ժամանակ, հարսանքավորները բռնում էին հարսի ճկույթ մատները (այդ ժամանակ փեսան հարսանքատուն էր մտնում), դիռլի ու զուռնայի համաչափ նվագակցությամբ, մի քանի րոպե պարելուց հետո, սկսվում էին խմբական երգեր, որոնց մեջ վառ զույմերով արտահայտված էր հարսին ու փեսային հնարավոր չարիքներից հեռու պահելու և հովանավորելու համար հարսանքավորների աղերսանքը երկնային աստղերին:

«Ստայր» երգում ասված է.

«Ստայրնո, ստայրնո, ստայրե գյաշ,
Մա բըմեռն, մա վե շայե,
Ռահմա ուա լը սար բուկ ու գավե»:

¹³⁴ *Յովհ. Թումանյան*, Երկերի ժողովածու, Եր., 1940, հ. 2, էջ 71:

(Աստղեր, աստղեր, պսպղուն աստղեր,
Նայեցեք մեզ, մեր այս ուրախությանը,

Ձեր հովանավորությունը լինի հարսի ու փեսայի վրա):¹³⁵

Պարելու ժամանակ, պառավ կանայք ձեռքները մեկնում էին դեպի երկինք և խնդրում Մալաքետաուսին, որ նորահարսի ու փեսայի աստղերը միշտ փայլուն մնան:

Եզդիների պատկերացմամբ, այդ պարերով ուրախանում էին բոլոր աստղերը, համաստեղությունները, այդ թվում՝ փեսայի ու հարսի աստղերը, որոնց բարի մաղթանքով էլ բախտավորվում էին նորապսակները:

Եզդիները, բացի առանձին աստղերից, պաշտում էին նաև որոշ համաստեղություններ, որոնք հատուկ անուններ ունեն: Հարդագողի ճանապարհ (Ռյա կադզ) համաստեղության մասին քրդական բանահյուսության մեջ պահպանվել է մի ավանդություն, ըստ որի մի հարուստ մարդ աղքատի մարագից հարդ է գողացել: Աղքատը գտնում է նրան, գնում, նրա դռանը կանգնում և ասում.

- Այ մարդ, ինչո՞ւ ես դարձանս գողացել, չե՞ որ աղքատ եմ, միակ կովս, առանց դարձանի կսատկի:

Հարուստն ամոթահար, գլուխը կախ, առանց պատասխանելու և ներում խնդրելու, տուն է մտել: Աղքատը խնդրել է Մալաքետաուսին, որ պատժի հարուստին: Մալաքետաուսի կամքով հարդագողի ճանապարհը երկինք է բարձրանում, որպեսզի մարդիկ տեսնեն այն և միշտ հիշեն հարուստի վատ արարքը:

Բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ Ծիրկաթինը, ինչպես նաև մյուս համաստեղությունները, սրբագործվել են կրոնական օրենքներով: Ծիրկաթինը համարվել է աստվածների ճանապարհ, կյանքի արահետ կամ հոգու ճանապարհ, որով այն գնում է հանդերձյալ աշխարհ, որի ճանապարհին վառվում են խարույկներ:¹³⁶

Քրդերի հավատալիքներում առկա հաջորդ երկնային մարմինը «Ստայրկա ավե» համաստեղությունն էր, որի երևալը երկնականարում ենթադրում էր գետերի վարարումներ ու հեղեղներ: Դրանք կանխելու համար, զոհաբերություններ էին կատարում:

Եզդիների հավատալիքներում կարևոր տեղ ունի նաև «Քոմա սեվիյա» (աղքատների խումբ) համաստեղությունը, որը հովանա-

¹³⁵ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Փոքր Ջամշու գյուղի բնակիչ Հորի, գրի է առել հեղինակը, 1952թ.:

¹³⁶ История религии, Москва, 1909, с. 19.

վորում է աղքատներին: Այն երևում է ուշ երեկոյան, ոչխարը փա-
րախ տանելու ժամանակ: Այս համաստեղության մասին քրդերն
ունեն մի առասպել, ըստ որի, մի աղքատ ընտանիքի անդամներ
մշտապես տեսնում են իրենց հարուստ հարևանի լավ ապրելա-
կերպն ու շոայլ կյանքը, իսկ իրենք տանջվում են աղքատության
ճիրաններում: Նրանք խնդրում են Մալաքետաուսին, որ իրենց
փրկի այդ տանջանքներից: Մալաքետաուսը լսում է նրանց աղեր-
սանքները ու, նրա հրամանով, այդ ընտանիքի անդամներն աստ-
ղեր են դառնում, բարձրանում երկինք ու շարվում կողք կողքի:¹³⁷

Եզդիական հավատալիքներում հիշատակվում է նաև «Քաու-
րանդոֆ» (քարավան կտրող) համաստեղությունը, որն երևում է
կեսգիշերին: Աստղերի այս խումբը, որոնց մեջ աչքի է ընկնում մի
շողշողուն աստղ, որի անունով էլ կոչվել է ողջ համաստեղությու-
նը, համարվում է չարության մարմնացում: Ըստ ավանդության,
այս համաստեղության մեջ գտնվող մեծ աստղը ալք է եղել,
մյուսները՝ նրա ծագերը: Սրանք երկրում շատ վնասներ են տվել
մարդկանց, որոնք խնդրել են աստծուն, որ նա պատժի ալքին:
Աստված լսում է մարդկանց խնդրանքը, ալքին ու նրա ծագերին
երկինք բարձրացնում և աստղեր դարձնում: Զագերը հավաքվում
են մոր շուրջը և այսպիսով առաջանում է Քաուրանդոֆի համաս-
տեղությունը:¹³⁸

Մեկ այլ ավանդության համաձայն, 17 մարդիկ, հացահատիկ
ծեռք բերելու նպատակով, ճանապարհորդում են մի օտար եր-
կիր: Երկար գնալուց հետո, կանգ են առնում մի դաշտում հանգս-
տանալու: Կես գիշերն անց, երկնքում երևում են մի խումբ աստ-
ղեր, որոնցից ավելի փայլուն է լինում մեջտեղում գտնվողը: Ծա-
նապարհորդներին թվում է, թե այն «Ստայրկա սբեյան» է (արշա-
լույսի աստղ) և շուտով կլուսանա, արդեն առավոտ է, բոլորը վեր
են կենում և շարունակում ճանապարհը: Մի երկու ժամ ճամփա
են գնում, չի լուսանում, մոր միայն հասկանում են, որ այդ փայ-
լուն աստղը խաբեբա է, մարդկանց ու կենդանիներին դժբախ-
տություն պատճառող աղետներից մեկը: Հենց այդ ժամանակ
բուք ու բորան է սկսվում, ամբողջ քարավանը կործանվում է:

¹³⁷ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Սարդար, գրի է առել
հեղինակը, 1949թ.:

¹³⁸ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո:

Այս ավանդության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, աստղերը հանդես են գալիս ոչ թե իբրև տիեզերական մարմիններ, այլև երկնային ոգիների մարմնացումներ:

Քրդական առասպելաբանության մեջ յուրահատուկ տեղ ունի «Բարանի» համաստեղությունը: Այն համարվում է ոչխարի գլխաքանակի ավելացման, արգասավորության խորհրդանիշ, միևնույն ժամանակ Մամե շվանին ղեկավարող, ոչխարը հովանավորող համաստեղություն: Եզդիների պատկերացմամբ, երկրի վրա Բարանի համաստեղության ներկայացուցիչն էր համարվում միայն Մամե շվան ոգին, որը ոչխարը պահպանում էր գայլերից, գողերից ու փորձանքներից:

Հանուն այս համաստեղության ու Մամե շվանի, եզդիները, ոչխարի գլխաքանակն ավելացնելու ու անվնաս պահելու համար, ծիսակատարություններ ու մոգական գործողություններ էին կատարում: Ուշ աշմանը, ոչխարն ստերջ չմնալու համար, հոտի մեջ խոյերը բաց էին թողնում երեկոյան, երբ երկնքում երևում էր Բարանի համաստեղությունը: Ըստ եզդի հավատացյալների, քանի որ Մամե շվան ոգին տարբեր գույներ է սիրում, հոտերի մեջ խոյեր բաց թողնելուց առաջ, զանազան գույներով ներկում էին նրանց մեջքի բուրդը:

Երեկոյան, խոյերը բաց թողնելու ժամանակ, երբ երկնքում Բարանի համաստեղության աստղերն արդեն երևում էին, եզդիները դիմում էին ոգիներին. «Յա Բարանե, յա Մամե շվան, հուն պազե մա զեդակըն» (ով Բարանե, ով Մամե շվան, դուք ավելացրեք մեր ոչխարի քանակը):

Ոչխարի գլխաքանակը ավելացնելու համար, կատարում էին նաև հետևյալ մոգական գործողությունը՝ ոչխարի հոտի մեջ, բարանբարդանի օրը, մի ծերունի, ոչխարի մեջքից բուրդ էր պոկում, փնջեր կապում, հեծնում իր կնոջ մեջքին, իսկ կինը ցատկում էր տեղում և այլն:

Ինչպես ցույց են տալիս ազգագրական և բանահյուսական նյութերը, խոյը քրդերի մեջ, հավանաբար տոհմական շրջանից եղել է տոտեն, այդ են ցույց տալիս քրդական գերեզմանների վրա դրված քարե արձանները: Գերեզմանաքարերը ցույց են տալիս նաև, որ քրդերը ունեցել են ոչխարի կուռքեր և պաշտել են նրանց, կուռքեր, որոնք զարդանկարները այժմ էլ կարելի է տեսնել քրդական գորգերի վրա, իբրև սիրված օրնամենտներ:

Հետագայում, հեթանոսական աստվածներն իրենց մարմնացումն են գտնում տիեզերական ու բնության մյուս մարմինների, ինչպես արևի, լուսնի, մոլորակների, առանձին աստղերի ու համաստեղությունների մեջ և պաշտվում են:

Քրդական հավատալիքներում պաշտվող հաջորդ համաստեղությունը կոչվում է «Պետուրմեզին»: Այս անվանումը ունի աշխատանքային, արտադրական բնույթ և պայմանավորված էր տնտեսական կենցաղով, կշռելու և չափելու պահանջով: Պետուրմեզին համաստեղությունը երկնքում երևում է երեկոյան և ցույց է տալիս բերքը կշռելու և չափելու ժամանակը:

Արջի համաստեղություն (Հըրճ), որի մեջ դասավորված աստղերը արջի կերպարանք ունեն: Եզդիները հավատում էին, թե այս համաստեղությունը բարի աչքով է նայում մարդկանց և պատրաստ է ամենուրեք օգնել կարիքավոր մարդկանց:

Քրդական հավատալիքներում կան նաև Գա, Գամեշդուան և կենդանակերպ այլ համաստեղություններ, որոնց մասին ազգագրական և բանահյուսական նյութերը սակավ են:

Եզդիների մեջ մարդիկ կային, որոնք զբաղվում էին աստղագուշակությամբ, նրանց անվանում էին «ստայրկզան»:

Աստղագուշակ քոչակները իրենց «գիտելիքները» գաղտնի էին պահում, ձևացնելով, թե մոտ են կանգնած աստղերին ու երկնային մյուս մարմիններին, սերտ հարաբերություններ ունեն ոգիների հետ, որոնք իրենց ամեն ինչ հաղորդում են բնության երևույթների մասին: Ապացուցելու համար, որ իրենք մոտ են ոգիներին, տեսնում և գաղտնի խոսում են նրանց հետ, քոչակները, մարդկանց ներկայությամբ, մոգական գործողություններ էին կատարում: Եթե հիվանդը, առողջացնելու խնդրանքով դիմում էր նրանց, քոչակը տնից դուրս էր գնում, իբր թե երկնքում հիվանդի աստղը գտնելու համար, շարժում մոգական չոմախը, իբր թե աստղերը տեղահան անելու և հիվանդի աստղը գտնելու համար: Հանգստանալով, նա գաղտնի կերպով հայտնում էր հիվանդի հարազատին, հիվանդի աստղը գյաշ կամ տամրի լինելու մասին իր վերջնական կարծիքը:

Քոչակները հայտնում էին մարդկանց, որ եթե նրանք չմեծարեն, չերկրպագեն երկնային լուսատուներին և հանուն նրանց զոհաբերություններ չկատարեն, սրանց ոգիները կարող են բարկա-

նալ, սով, հիվանդություններ ու բազմաթիվ այլ դժբախտություններ բերել¹³⁹։

Ժողովրդի պատկերացմամբ, աստղերի դասավորությամբ կարելի էր կանխագուշակել մարդկանց ու կենդանիների հետ կապված բազմաթիվ իրադրություններ։

Ըստ քոչակների բացատրության, Պուերմեզին համաստեղությունը, մյուսների համեմատ, ավելի ուժեղ է, նրա ազդեցությունը մարդկանց, բնության ու բերքատվության վրա ավելի ազդեցիկ է, քան կենդանակերպ Չըրժ համաստեղությամբ։

Եզդիները հավատում էին, որ եթե երեխան ծնվի «Ստայրկա գյաշ» աստղը արևելքում երևալու ժամանակ, նա հերոս կդառնա ու ողջ կյանքում բախտավոր կլինի, իսկ եթե նա կյանքում, առաջին անգամ երկնքին նայելիս, տեսնի «Ռյա կադզ» համաստեղությունը, կդառնա հայտնի գող ու ավազակ։ Եթե երեխայի ծննդյան օրը «Ստայրկա գյաշ» աստղը ծածկվեր ամպերով, նա դժբախտ կլիներ։

Հավատում էին, որ աստղերի ու համաստեղությունների շարժումներով, դասավորության փոփոխություններով կարելի էր որոշել նորածնի ապագան, նրա ձգտումները, հատկությունները, ընդունակությունները և այլն։

¹³⁹ Ոչխարը զոհաբերում էին քոչակի տանը, միսը մնում էր նրա ընտանիքին, հաղորդվելու համար դրանից ուտում էր նաև հիվանդը։

ԱՄՊԵՐԻ, ԿԱՅԾԱԿ-ՈՐՈՏԻ, ԾԻԱԾԱՆԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Քրդերի հավատալիքներում մեծ տեղ էին գրավում բնության երևույթները՝ կայծակն ու որոտը, ծիածանը, անձրևը, կարկուտը, երկրաշարժերը, հրաբխային ժայթքումները, հեղեղները: Բնության այս երևույթներն ու արհավիրքները քրդերը պատկերացնում էին իբրև չար ու բարի ոգիների գործողությունների հետևանքներ:

Նախնադարյան մարդիկ, զգալով աղետների ու բնության երևույթների հետևանքները, չէին կարող ուշադրություն չդարձնել նրանց վրա: Եզդիները կարծում էին, թե բնական յուրաքանչյուր երևույթ ունի իր չար ու բարի ոգին: Դրանցից հատկապես համարահայտ էր ամպերին ղեկավարող Մամառաշը:

Ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ քրդերի կյանքում նշանակալից դեր է կատարել մոգությունը: Այս երևույթների հետ կապված ևս, քրդերը կատարում էին մոգական գործողություններ, օրինակ՝ անձրև բերելու համար սարքում էին «Բուկա բարան» տիկնիկ: Երեխաներից մեկը մի ձեռքում պահում էր տիկնիկը, երեխաների խումբը, տնետուն ման գալով, երգում էր.

«Հատիյա վրա բուկա բարանե,
Բըդըն հեկա, ջանե, ջանե,
Բըդըն պաներ, ջանե, ջանե,
Բըդըն ռուն, ջանե, ջանե,
Բըդըն էմիշ, ջանե, ջանե,
Մամառաշե բըդա բարանե»:

(Եկել է ջրահարսը,
Չու տվեք, ջանե, ջանե,
Պանիր տվեք, ջանե, ջանե,
Յուղ տվեք, ջանե, ջանե,
Մրգեր տվեք, ջանե, ջանե,
Մամառաշը ձեզ անձրև կտա):

Տներում ամանով տիկնիկի վրա ջուր էին լցնում և նրա բաժինը տալիս՝ յուղ, ձու, մրգեր և այլն: Վերջում երեխաները տիկնիկը տնտում էին գետի մեջ:

Անձրև բերելու համար կատարում էին նաև այլ մոգական գործողություններ, մի երեխա՝ հագուստներով, մտնում էր մոտակա գետի մեջ, նրա հատակից մի փոքրիկ քար հանում, տանում գերեզմանատուն, ձգում սպանված մարդու գերեզմանի վրա և աւում:

«Բարան ուարա,
Բարան ուարա,
Մամառաշ, բարանե բըդա»:
(Անձրև, արի,
Անձրև, արի,
Մամառաշ, անձրև բեր):

Եզդիների մեջ գոյություն ուներ նաև, այսպես կոչված, Մամառաշի թաս, «թասա Մամառաշ» որի մեջ արաբերեն տառերով գրված է Մամառաշի անունը և նրա դրական հատկանիշները:

Անձրև բերելու համար, Հայաստանի եզդիները դիմում էին այդ թասի օգնությանը: Երաշտի ժամանակ, շեյխերից մեկը վերցնում էր այն, կանգնում իր տան կտուրին ու թասը ձեռքերում պահած՝ դիմում և խնդրում Մամառաշին:

«Մամառաշո, Մամառաշո,
Մամառաշո, տու խայբի,
Ամ գունանա, Մամառաշո,
Բարանե բըդա, Մամառաշո»:

(Մամառաշ, Մամառաշ,
Մամառաշ, դու աներևույթ ես,
Մամառաշ, մեղք ենք մենք,
Անձրև տուր, Մամառաշ):¹⁴⁰

Երաշտի ժամանակ, Լաչինում, որպեսզի անձրև տեղար, քուրդ կանայք՝ կժերը ուսներին գնում էին մոտակա աղբյուրը և բռնվ ջուր թափում իրար վրա, դրանով ցույց տալով անձրևի ոգի Սուլեյմանին, որ անձրև են ուզում: Կանայք լողանում էին գետում, այդ ընթացքում անընդհատ խնդրում անձրևի ոգի Սուլեյմանին, որ երկնքից անձրև թափի:¹⁴¹ Ադրբեջանի քրդերի Սուլեյմանը, բացի անձրևի ոգի լինելուց, հանդես էր գալիս նաև որպես աշխատանքը հովանավորող ոգի:

¹⁴⁰ Բանասաց, Ալաթրանի շրջ. Ալադյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

¹⁴¹ Բանասաց, Հուսեյն Սուլեյմանով, գրի է առել հեղինակը, 1952թ.:

Անձրևաբեր այս մոգական գործողությունները աղերսվում էին երկրագործական աշխատանքների և նրանից ստացվող արդյունքների հետ:

Ամպերը գոռալիս, եզդուհիները մի մի քար էին վերցնում և իրենց գլխի վրայով ետ շարտում, ասելով.

«Բըրա հասլատա մա զաֆբա,

Փիրե աուրա, հասլատե բըդա,

Մամառաշ հասլատե զեդա կյա»:

(Թող մեր մթերքը շատ լինի,

Ամպերի ոգի, մթերքներ տուր,

Մամառաշ, մեր մթերքը շատացրու):¹⁴²

Կարկուտն ու հեղեղները ամենավնասակար բնական աղետներն էին, որոնք փչացնում էին ցանքերը և մարդկանց պատճառում բազմաթիվ վնասներ:

Եզդիները հավատում էին, թե կարկուտը գալիս է միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ մոռանում են Մամառաշին, նրան սիրաշահելու համար զոհաբերություններ չեն կատարում, որի պատճառով նա զայրանում է ու ցանքերը փչացնելու, վնաս պատճառելու համար, երկնքից, մեծ անցքեր ունեցող մաղերով, կարկուտ է թափում: Կարկուտը եզդիների վրա մեծ ահ ու սարսափ էր թողնում:

Կարկուտը դադարեցնելու համար, նրանք գործադրում էին հետևյալ միջոցները՝ տան շենից երկաթի կտորներ կամ խաչերկաթ էին դուրս նետում, հավատալով, որ չար ոգիները վախենում են երկաթից: Աղոթում էին Մամառաշին և, նրան սիրաշահելու համար, կատարում զոհաբերություններ, որպեսզի խղճա մարդկանց ու դադարեցնի կարկուտը:

Վրացական ցեղերից մեկի՝ սվանների հավատալիքներում ևս կարկուտը չարի մարմնացում է, որին ղեկավարում է դևը, նա երկնքում ունի իր առանձին տեղը: Կարկուտի ոգու մեջ երբեմն ցանկություն է առաջանում իջնել երկրի վրա ու ման գալ այնտեղ:¹⁴³

Քրդական հավատալիքներում հիշատակվում է նաև Աբաբրուսկը: Սա բարդ բառ է, կազմված Աբա ոգու անունից և բրուսկ

¹⁴² Բանասաց, Ապարանի շրջ. Փոքր Զամշլու գյուղի բնակիչ Սարիլնգ, գրի է առել հեղինակը, 1952թ.:

¹⁴³ *М. Джанашивили*, ук. соч., с. 147.

(կայծակ) բառերից, ասել է թե՛ կայծակի ոգի Աբա: Այս ոգին, ըստ եզդիների, ավելի չար է ու վնասակար:

Կայծակը քրդական առասպելաբանության մեջ հանդես է գալիս որպես Աբաբրուսկի ոգու հրամանով, մարդկանց ու կենդանիների համար ամենից սարսափելի և աղետաբեր գործողություններ կատարող ոգի, քանի որ դրա հետևանքով մարդիկ են մեռնում, կենդանիներ ոչնչանում, հրդեհներ բռնկվում:

Ըստ քրդական առասպելաբանության՝ թե Մամառաշին, թե Աբաբրուսկին և թե չարության մարմնացում հանդիսացող մյուս ոգիներին ղեկավարում է չարության աստված Աիրոն:

Եզդիական դիցաբանության Աիրոն, հին պարսիկների չարության ասված Աիրիմանն է: Աիրոն դեսպոտ, բիրտ, շահագործող, չարությամբ համակված աստվածություն է, որը քրդական հավատալիքներում հաճախ հանդես է գալիս երկզխանի վիշապի կամ բազմաթև ալք-հրեշի կերպարանքով, վնասում բոլոր արարածներին:

Ըստ պարսկական հավատալիքների՝ կայծակը խփում էր միայն Աիրիմանի հրամանով, իսկ ամպերի որոտը, ինչպես եզդիների մոտ Աբաբրուսկինը, նրա անհեղ ծայնն էր համարվում:

Կայծակի առաջացման մասին, ըստ Ապարանի շրջանի Քրդի Փամբ գյուղի բնակիչ Ավդոյի պատմածի, եզդիներն ունեն հետևյալ պատկերացումը. Աիրոն երբ ծերանում է, չի կարողանում շարժվել, ծայն հանել, նրա փոխարեն զայրանում ու ծայն է հանում Աբաբրուսկը, բարկության պահին որոտալով ու բերանից կայծեր արձակելով, որից էլ առաջ է գալիս կայծակը:

Ըստ եզդիների՝ կայծակնահար կարող էր լինել մեղքերի մեջ թաղված մարդը, որը մոռացել էր Մալաքետաուսին ու բարի ոգիներին:

Եթե կայծակը խփում էր մարդուն, համարում էին, որ դա պատիժ է գործած մեղքերի համար: Կայծակից այրվող տունը չէր կարելի հանգցնել, դա աստծո պատիժն էր, կայծակնահար անասունի միսը չէր կարելի ուտել:¹⁴⁴

Կայծակի և որոտի մասին նույն բովանդակության հավատալիքներ տեսնում ենք Ադրբեջանի քրդերի մեջ, որոնք այժմ գրեթե վերացել են: Ըստ նրանց, երկնքում, կրակե ճիպոտով թռչում է

¹⁴⁴ Г.Ф. Чурсин, Азербайджанские курды, - Известия кавказского историко-археологического института, т. 3, Тифлис, 1925, с. 16.

ծիավորը, որոտն առաջանում է ծիուն ճիպոտով հարվածելիս, իսկ կայծակը՝ ճիպոտից դուրս թռչող կայծերից:

Եզդիների սնահավատությամբ, ամպերը, որոնց ղեկավարում է Մամառաշը, Աբաբրուսկի բերանից դուրս եկող գուլորշին են: Երբ ամպերը սև գույն են ստանում, նշանակում է Աբաբրուսկն ու Մամառաշը զայրացել են և կարող են վնասել մարդկանց: Ըստ եզդիների, այդ վնասը կարող է առաջին հերթին արտահայտվել կայծակնահարության պատճառով անասունների կաթը պակասելով: Այդ իսկ պատճառով, որպեսզի կաթնատվությունը չպակասեր, ամպերի որոտի ժամանակ, անասուններին ներս էին տանում: Այս սովորությունը այժմ գրեթե մոռացվել է:

Հին պարսիկների աստված Աիրիմանի պաշտամունքը անցել է նաև քրդերին, իբրև նրանց հետ միասնության ու հարևանության մեջ ապրող ժողովրդի: Քուրդ եզդիները պարսիկների հավատալիքներում չարության մարմնացում հանդիսացող Աիրիման աստծո հատկանիշները վերագրել են կայծակի ու որոտի իրենց Աբաբրուսկ ոգուն, համարելով նրան Աիրիմանի կողմից որդեգրված:

Ծիածանի (քասկասոր) պաշտամունքը տարածված է աշխարհի բոլոր ժողովուրդների մոտ:

Եզդիները հավատում էին, թե ծիածանը երկնքի գոտին է, օժտված գերբնական, բարի ուժով, որը բարիքներ է բերում մարդկանց, դրա համար էլ երևում է նրանց աչքին, սակայն իր պատվին զոհաբերություններ չանելու դեպքում, կարող է մեծ չարիքներ բերել: Այդ իսկ պատճառով, ծիածանի երևալու ժամանակ, հաց, յուղ, պանիր և այլ մթերքներ էին բաժանում աղքատներին: Ծիածանի ոգին քրդական հավատալիքներում դասվում է բարի ոգիները շարքը:

Ըստ եզդիների՝ ծիածանի կարմիր գույնը բարիք է նշանակում, դեղինը՝ հացահատիկի բերք, կապույտը՝ պայծառ եղանակ: Եզդիները կարծում էին, թե ծիածանի գույներով կարելի է գուշակել բերքի առատությունը, պատերազմ լինել չլինելու և այլ կարևոր հարցեր:

Վրացիները ծիածանի յոթ գույները այսպես են բացատրում. կարմիրը նշանակում է արյուն, մանուշակագույնը՝ գինի, դեղինը՝ ցորենի բերք, կանաչը՝ բուսկանություն և առատություն, կապույ-

սը՝ պայծառ եղանակ, երկնագույնը՝ խաղաղություն, իսկ ծիրանագույնը՝ պատերազմ:¹⁴⁵

Ծիածանի աներևութանալու պահին եզդիները աջ ձեռքը քսում էին երեսներին և ասում. «Բըրա խեր բա» (թող բարին լինի):

Եզդիները հավատում էին նաև, որ ծիածանի երևալուն պես՝ այն առաջինը տեսնողը ինչ որ ցանկանար ու խնդրեր նրանից, կկատարվեր:

Եզդիների հավատալիքներում, իբրև բնության երևույթ, մեծ տեղ է գրավել նաև քամին (բա):

Ինչպես բնության մյուս երևույթները, քամին ևս, քրդերը կապում են չար և բարի ոգիների գործունեության հետ: Եզդիների մոտ քամու ոգին կոչվում է «Բառաշ»: Եզդիները հավատում էին, թե բառաշի բարկության պահին ուժեղ քամիներ են բարձրանում, որոնք ավերածություններ են պատճառում, իսկ նրա խաղաղ ժամանակ քամիներ չեն լինում, եղած ժամանակ էլ մարդկանց օգուտ են բերում:

Քամու զորության մասին պատկերացումներ կան շատ ժողովուրդների հավատալիքներում:

Խեթական առասպելներից մեկում հիշատակվում է փոթորկի աստվածությունն ու նրա դեմ պայքարող օձը:¹⁴⁶

Աղետաբեր փոթորիկը առաջ է գալիս միայն այն ժամանկ, երբ Բառաշը կռվում է Մամառաշի, Աբաբրուսկի և մյուս ոգիների հետ: Նրանց կռիվը դադարում է այն ժամանակ, երբ մարդիկ հանուն նրանց զոհաբերություններ են կատարում:

Եզդիները հավատում էին, թե քամին Բառաշի շունչն է, երբ նա զայրանում է ու արագ շնչում, քամի է առաջանում: Նրան չհիշելու կամ անիծելու դեպքում, ավելի ուժեղ է արտաշնչում, որից բարձրանում են ուժեղ քամիներ ու փոթորիկներ, ավերիչ գործողություններով մարդկանց, կենդանիներին ու բույսերին բազմաթիվ վնասներ պատճառում:

Ուժեղ քամիներից ու փոթորիկներից անվնաս մնալու համար, եզդիները գործադրում էին մոգական միջոցներ: Լեռան լանջին ոչխարի բուրդ էին թաղում կամ, քամին դադարեցնելու համար, մի անմեղ երեխայի դուրս էին հանում տնից, որ Բառաշին դիմի աղոթքով:

¹⁴⁵ М. Джанашивили, ук. соч. с. 150.

¹⁴⁶ L. Delaporte, Les Hittis, Paris, 1936, p. 251.

ՋՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աստվածներին ու ոգիներին մատուցվող զոհաբերությունները մեծ տեղ էին գրավում քրդերի կենցաղում ու հավատալիքներում:

Մատաղացու կենդանին սրբազործվում էր կրոնական ծիսակատարություններով: Եզդիների շեյխը զոհաբերության համար ընտրված գառան գլուխը տարբեր գույներով ներկում էր ու խնդրում Մալաքետաուսին, որ այն իսկական «դուրբան» (զոհաբերություն) լինի:

Եզդիները զոհաբերությունները հիմնականում կատարում էին շեյխերի, փրերի և քոչակների օջախներում:

Հրեական որոշ ավանդություններ, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են զոհաբերություններին, Սուրբ գրքի միջոցով լայն տարածում են ստացել և իրենց արտահայտությունը գտել շատ ժողովուրդների առասպելաբանության մեջ: Հանրահայտ է Աբրահամի և նրա որդու զոհաբերության պատմությունը: Այն գրեթե նույն բովանդակությամբ գոյություն ունի նաև եզդիների մեջ և կոչվում է «Կուռե Աբրամ» (Աբրահամի որդի), որն իբրև առասպել պատմվում է ամենուրեք: Բնականաբար, եզդիներն այս առասպելը ենթարկել են որոշ փոփոխությունների, սեփականացրել այն ու պատմում են իրենց հասկացողությանը համապատասխան:

Մալաքետաուսը, Աբրամին բազմաթիվ լավություններ անելուց հետո, կամենում է փորձել նրա հավատարմությունը, պահանջելով, որ նա, իր որդուն՝ Իսոյին (Իսահակ) բարձրացնի ճիառ Զուդի լեռան գագաթը և զոհ մատուցի:

Աբրամը, առանց տրտնջալու, վերցնում է որդուն և ճանապարհ ընկնում դեպի լեռը: Նա բարձրանում է լեռան գագաթը, որտեղ ըստ առասպելի, մինչև օրս էլ հավերժական կրակ է վառվում: Հանկարծ Աբրամը մի խորհրդավոր ծայն է լսում, թե՝ «Վերցրու դանակը և մորթիր որդուդ», երբ դանակը մոտեցնում է տղայի վզին, թռչնի կերպարանքով հայտնվում է Մալաքետաուսը, կանխում Աբրամին ու հայտնում նրան, որ վստահ է նրա հավատարմության մեջ:

Աբրամը վերցնում է որդուն, շնորհակալություն հայտնում աստծուն և ասում.

«Խոադէ, տու քարիմի,
Մալաքետաուս տու ռահիմի,
Տու խոադան արշուհիմի,
Ազ ռազիմա ժը քյարամատա»:

(Աստված, դու օգնող ես,
Մալաքետաուս, ողորմած ես,
Դու տիեզերքի հիմքն ես,
Շնորհակալ եմ քո ողորմածությունից):

Հրեական «Աբրահամ» և քրդական «Աբրամ» առասպելները բովանդակությամբ գրեթե նույնն են, միայն այն տարբերությամբ, որ քրդականում Աբրամը առանց ծառաների է գործում, իսկ հրեականում Աբրահամն իր հետ տանում է մաս ծառաներին: Աստվածաշնչում, Աբրահամի առասպելում, կնոջ մասնակցության մասին չի հիշատակվում, իսկ քրդականում հիշատակվում է Աբրամի կինը, որ տոհմի աղջիկն էր համարվում:

Քրդական ավանդության մեջ տեսնում ենք մաս ճիան Ջուդի լեռը և նրա վրայի հավերժական կրակը, մի բան, որ գոյություն չունի հրեականում:

Քրդական Աբրամ առասպելը հրեականի ժողովրդական փոփոխակն է քրդական դիցաբանության մեջ, բայց անենաեականը, որ տեսնում ենք հրեական և քրդական առասպելներում, զոհաբերության սովորությունն է, աստվածների ու ոգիների կողմից հովանավորվելու համար:

Եզդիները օջախներում, լեռների, ջրերի, ծառերի, քարանձավների ու սուրբ քարերի մոտ զոհաբերում էին սպիտակ գույնի արու կենդանիներ, գլխավորապես՝ խոյեր ու աքաղաղներ:

Նման սովորություն կար մաս հայերի, ռուսների, հրեաների, հույների, վրացիների ու շատ այլ ժողովուրդների մեջ: Հրեաների ու հին հույների մոտ առաջին զոհը պետք է արու լիներ:

Ըստ Գրիգոր Տաթևացու. «Պետք է զոհաբերվող անասուն մորթողը ըլլար արու, աշխարհական, հավատացյալ անձ մը»:¹⁴⁷

Եզդիների մոտ էլ, մատաղ մորթողը պետք է տղամարդ լիներ:

Զոհաբերության առաջին կենդանին արու լինելու գաղափարը ցայտուն կերպով դրսևորված է քրդական բանահյուսության մեջ: «Մամե և Զինե» պոեմում: Երեք եղբայրներ, իրենց հետագա գոր-

¹⁴⁷ 7. Մազուդյան, Հայաստանի տոհմային սովորություններն ու աստվածներու զոհը,- Էջնիածին,- 1945, մարտ-ապրիլ, էջ 2:

ծերի հաջողության նպատակով, զոհեր են մատուցում, բաժանում որբերին, աղքատներին ու կարիքավորներին:¹⁴⁸

«Դավրեշ» հեքիաթի հերոսը, իր որդի Ադոյին հսկաների ճիրաններից ազատելու համար, Արդաուդ ատրուշանի մոտ առաջին անգամ արու գառ է զոհաբերում:

Եթե զոհաբերությունը չէր օգնում գործի հաջողությանը, այն ժամանակ եզդիները երեք քար էին ձգում սրբավայրի տեղը: Այդ սովորությունը, ժողովրդի հասկացողությամբ, ուներ չարի գործությունը չեզոքացնելու նշանակություն, այն հավանաբար կապ ունի նաև քարի պաշտամունքի հետ:

20-րդ դարի սկզբին Հայաստանի եզդիաբնակ վայրերում կային զոհաբերության տեղ հանդիսացող հետևյալ օջախ-սրբավայրերը.

1.Շեյխ Հասանի օջախը՝ Կարսի նահանգի Տեկորի շրջանի Յամանչայր գյուղում.

2.Ջըն Տայար օջախը Ապարանի շրջանի Միրաք գյուղում.

3.Շեյխ Ամոյի և քոչակ Խուդոյի օջախը Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղում.

4.Քոչակ Ամոյի օջախը Ապարանի շրջանի Փոքր Ջամշլու գյուղում.

5.Ճիաե Բոզուքլիե լեռը Թալինի շրջանում:

Եզդիները զոհաբերությունը նշանավորում էին մատաղի արյունից մի քանի կաթիլ խմելով կամ ցուցամատով երեսին քսելով: Ապարանի շրջանում, «Ջըն Տայար» սրբավայրում խոյ և սպիտակ աքաղաղ էին զոհաբերում, դրանց արյունից մի քանի կաթիլ քսում հիվանդների ճակատին և նրանց հանձնում Ջըն Տայար ոգու հովանավորությանը: Օջախում զոհաբերված կենդանու եփած մսից պարտադիր կերպով ուտեցնում էին հիվանդներին և օջախին դիմող բոլոր մարդկանց, որպես թուլում:

Չոհաբերված կենդանու արյունը խմելու և ճակատին քսելու սովորությունը գոյություն ուներ նաև քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ:

Խևսուրները մատաղի արյունով հիվանդի ճակատին խաչ էին անում,¹⁴⁹ իսկ օսերը զոհաբերված կենդանու արյան առաջին կաթիլները կրակի մեջ էին գցում:¹⁵⁰

¹⁴⁸ R. Lescot, Textes kwrduş, Mame Alan, Beyrouth, 1942, p. 6.

¹⁴⁹ А.Я. Камараули, Хевсурия, Тифлис, 1929, с. 80.

¹⁵⁰ М. Ковалевский, ук. соч., с. 79.

Ձոհաբերված կենդանու մսից, հում կամ եփած վիճակում, մի կտոր ճաշակելը և նրա արյունից խմելն ու ճակատին քսելը, ինչպես շատ ժողովուրդների, այնպես էլ քրդերի մեջ ունեցել է հաղորդման նշանակություն: Այս սովորության արմատները պետք է փնտրել նախնադարյան հասարակության մեջ, երբ տիրապետող կրոնական պաշտամունքների հիմնական առարկան տոտեմ կենդանիներն էին հանդիսանում: Հաղորդվել նշանակում էր տվյալ սրբի հետ միս ու արյունով միանալ, նրա արյունակիցը դառնալ, որպեսզի հետագայում հովանավորվի այդ սրբի կողմից:

Եզդիների մոտ զոհաբերություններն արտահայտվում էին նաև մարմինը տանջանքների ենթարկելու միջոցով, ինչպես, օրինակ, թաղման ժամանակ երես ճանկռելն ու արնոտելը, մազեր պոկելն ու կտրելը, ծոմ պահելը, ճգնավորական կյանք վարելը և այլն:

Այժմ էլ ծոմ պահելու սովորությունը, իբրև հնի մնացուկ, պահպանվում է եզդի հավատացյալների մեջ, իսկ զոհաբերության վերաբերյալ մյուս սովորությունները, որոնց մասին նշեցինք վերը, գրեթե վերացել են:

Եզդիական զոհաբերությունները հասարակական բնույթ էին կրում, դա արտահայտվում էր զոհաբերություններ կատարելուց հետո համընդհանուր ճաշկերույթի բնույթով ու միասնական կրոնական արարողություններ կատարելով: Այս ճաշկերույթներն ու արարողությունները տոհմային էին, ունեմին կոլեկտիվ բնույթ, որոնք քրիստոնեության ու մահմեդականության ընդունման հետ սրբագործվեցին համապատասխան կրոնական օրենքներով:

Քրիստոնեական եկեղեցու այս ճաշկերույթը նման է ըստ դառալ Հաջու պատմածի, Լալըշի տաճարի մոտ կատարվող ճաշկերույթին: Եթե ճաշկերույթը կոլեկտիվ բնույթ չկրեր, զոհաբերությունը, ըստ եզդիների, դուրբան չէր համարվում: Այսպիսի ճաշկերույթները կատարվում էին միայն սրբագործված օջախներում, լեռներում, սուրբ ծառերի տակ և այլ սրբավայրերում: Նման զոհաբերություններ կատարվում էին նաև գերեզմանատներում:

Գերեզմանատներում կոլեկտիվ ճաշկերույթներ կատարելը գոյություն է ունեցել հին հույների մեջ: Այդ սովորությունը իր արտացոլումն է գտել Յոմերոսի «Իլիականում», որտեղ Աքիլեսը, Պատրոկլեսի հոգու հանգստության համար, նման ճաշկերույթ է կազմակերպում:

Բազմաթիվ ժողովուրդներ, այդ թվում նաև քրդերը, սովորաբար, մատաղացու կենդանիները զոհաբերում էի գարնան սկզբին:

Գարնանը զոհաբերություններ, աղոթքներ, արարողություններ
և ծիսակատարություններ կատարելը կապված է բնության զար-
թոնքի, հացահատիկի ծլման հետ, որպեսզի հացի առատ բերք
լինեն, բնությունն իր բարիքներով վարձատրեր մարդկանց աշ-
խատանքը:

ԵԶՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԱՍՏԱՆԵՐ, ԳՈՒՇԱԿՆԵՐ

Եզդի հոգևորականությունը բաժանվում է հետևյալ կաստաների՝ շեյխերի¹⁵¹, փրերի¹⁵² և դաուալների¹⁵³:

Ղաուալ բառը քրդերեն է, նշանակում է մարգարե, քարոզիչ: Կան նաև քոչակներ ու ֆաղիիրներ, որոնք հոգևորական չեն համարվում, նրանք գուշակություններ ու մոգական գործողություններ են կատարում:

Եզդիների պատկերացմամբ, հոգևորականները նաև դաստիարակներ էին, խորհրդատուներ ու առաջնորդներ: Ամեն մի ցեղ ունի իր շեյխը և հոգևորականը, որոնց պարտականությունն է համարվում ոչ միայն կրոնական ու ծիսական արարողություններ կատարելը, այլև տվյալ ցեղի անունը բարձրացնելը, ցեղի անդամներին դաստիարակելը:

Ըստ ավանդույթի՝ տարբեր կաստաներին պատկանող հոգևորականները խնամիական կապեր չեն հաստատում:

Եզդիների բոլոր հոգևորականները ժառանգական են և մեծ մասամբ ապրում են հավատացյալների հաշվին:

Գոյություն ունեցող սովորության համաձայն, կրոնական արարողություններն ու ծիսակատարությունները կատարում են հոգևորական տղամարդիկ, որոնց կանայք, ժառանգականության օրենքի հիման վրա, մույնպես հոգևորականներ են համարվում, բայց նրանց արգելված է կրոնական արարողություններ կատարել, քանի որ, ըստ կրոնական օրենքների՝ կինը մաքուր չի համարվում:

Բացի հոգևոր պարտականություններից, հասարակական ու գործնական կյանքում, շեյխերի համեմատությամբ, մյուս հոգևորականների՝ փրերի ու դաուալների ֆունկցիաները ավելի փոքր են: Նախկինում ցեղապետները կամ պատվավոր շեյխերը, սովորության իրավունքի համաձայն, կարող էին ցեղի կամ բարի անդամին հեռացնել ցեղից կամ պատժել նրան որևէ զանցանքի հա-

¹⁵¹ Շեյխ՝ արաբ. ավագ սերնդի ներկայացուցիչ, դաստիարակ, աղանդի առաջնորդ:

¹⁵² Փիր՝ պարս., ունի շեյխ բառի իմաստը:

¹⁵³ Ղաուալ՝ ժառանգական հոգևորական:

մար, մինչդեռ փրերն ու դաուալները այդ իրավունքը չունեին: Շեյխերը, փրերն ու դաուալները, որպես տարբեր կաստաների պատկանող հոգևորականներ, ունեին տարբեր իրավունքներ:

Շեյխերը կատարում էին կրոնական արարողություններ, լողացնում ցեղի մահացած անդամի դիակը,¹⁵⁴ կատարում թաղման արարողություններ և կրոնական դաուլներ ասում:

Շեյխերը կազմակերպում էին զոհաբերությունները, դրանց ժամանակ կատարում ծիսակատարություններ, ինչպես, օրինակ, զոհաբերված կենդանու արյունից մի կաթիլ երեխայի ճակատին քսելը, մատաղ բաժանելը աղքատներին և այլն:

Շեյխերի գլխավոր պարտականությունն էր եզդիների մեջ պահպանել ու ավելի խորացնել Մալաքետաուսի, Շիխադու և եզդի մահապետի պաշտամունքը: Նրանց մեծարող դաուլները ամենուրեք, սգո հանդեսների ժամանակ, երգում էին միայն շեյխերը:

Շեյխին էր վերապահված նշանդրեքի ժամանակ նաքահը կտրելու և այդ առիթով կրոնական արարողություններ կատարելու իրավունքը, որի ընթացքում նա բազմաթիվ նվերներ էր ստանում նորափեսայի ծնողներից:

Հանգուցյալին թաղելուց հետո, հոգեհաց բաժանելու ժամանակ, շեյխը պետք է դաուլներից մեկն ասեր, որից հետո սկսվում էր հոգեհացը: Նույնը կատարվում էր գարնան ամիսներին, գերեզմանների հոգեհաց բաժանելու ժամանակ:

Տոնակատարությունների ժամանակ շեյխերն էին կատարում կրոնական արարողությունները:

Օտարներին ցեղի կամ բարի մեջ ընդունելու՝ որդեգրելու ծիսական արարողությունը շեյխն էր ղեկավարում, նա մոտենում էր որդեգրվողին և ասում.

«Բը հալալե, բը դըլե սաֆի,

Կուռե վե բարե բե,

Տե բըբի, բըբի»:

(Հալալությամբ, պարզ սրտով,

Այս բարի որդի լինես,

Կլինես, կլինես):

Ներկայումս, բարային, արյունակցական սերտ կապերի թուլացման հետևանքով, այս սովորությունը գրեթե վերացել է:

¹⁵⁴ Հանգուցյալ կանանց լողացնում էր շեյխի կինը:

Բացի կրոնական պարտականություններից, աշխարհիկ կյանքում ևս նախապատվությունը տրվում էր շեյխերին, որոնք նաև ցեղապետներ էին:

Այժմ էլ եզդիների ցեղապետն ու կրոնապետը շեյխն է համարվում, որն ապրում է Սնջարի շրջանում և այնտեղից, դառալների միջոցով, ղեկավարում եզդիներին:

Շեյխերն իրենց մրիդներին շահագործում են զանազան մեթոդներով, սովորական երևույթ էր, որ մրիդները, իրենց լծկաններով վարեին շեյխերի հողամասերը, սարերում պահեին նրանց անասունները, զարնանը յայլաղ տեղափոխեին նրանց վրաններն ու գույքը, իսկ մրիդ եզդուհիները պարտավոր էին ծրիաբար խնամել շեյխի կաթնատու անասունները և կատարել նրա տան մանր մուներ գործերը:

Նախքան հեղափոխությունը եզդիների մեջ տիրում էր համատարած անգրագիտություն, խավարամտության պառճառով, եզդիները ոտք չէին դնում դպրոցի շենք: Հոգևորականներն իրենց քարոզով աշխատում էին եզդիների մեջ ամրացնել Շիխադու վարդապետության այն գաղափարը, ըստ որի, իբր թե՝ «Եզդիների համար սովորելը մեղք է համարվում» և, իրոք դա մեղք էր համարվում, շատ քչերն էին դպրոց հաճախում:

Եզդիական հոգևորականության հաջորդ կաստային՝ փրերին վերապահված էր կատարել հետևյալը. կտրել մեկ տարեկանը լրացած երեխայի մազերը, աղոթել Մալաքետաուսին, որ երեխան առողջ լինի և երկար կյանք ունենա, քաջ լինի ու արժանի իր ցեղի նահապետի կոչմանը:

Փիրն իրավունք ուներ, հիվանդին մահից փրկելու համար, կատարել մոգական գործողություններ, ինչպես կատարում էին քոչակները, որոնք հիվանդի մազերը կտրում ու թաղում էին շենի տակ:

Ոչխարի ծնի ժամանակ փրերը, իրենց մրիդների տներում կատարում էին զանազան արարողություններ, աղոթում էին, որ ծնված գառները ողջ մնան, ոչխարները զույգ գառ ունենան: Ահա այդ աղոթքներից մի քառյակ.

«Մամե շվան տու հադրի,

Մամե շվան տու դադրի,

Մա զեդա կյա պեզ ու հըրի,

Նադա մա շին ու գրի»:

(Մամե շվան դու ներկա ես,

Մամե շվան դու օգնող ես,
Ավելացրու մեր ոչխարն ու բուրդը,
Մի տա մեզ լացն ու սուգը):¹⁵⁵

Տոների ու կոլեկտիվ հացկերությունների ժամանակ, շեյխերի բացակայության դեպքում, փրերն էին արարողություններ կատարում:

Մատաղացու կենդանիներին փրերն էին ընտրում, որպես նշան՝ կտրում նրանց ականջը կամ ներկում բուրդը, հետագայում զոհաբերելու նպատակով:

Փրերը հանդես էին գալիս որպես դաստիարակներ, որոնց խոսքը պետք է յուրաքանչյուր եզդու համար լիներ «շուրե բըռա» (հատող սուր) և կատարում էին այլ մանր մունր պարտականություններ:

Ղաուալներն ունեին միայն մեկ ֆունկցիա, այն է՝ եզդիների մեջ խորացնել Մալաքետաուսի պաշտամունքը: Նրանք ապրում են Սնջարի շրջանի Լալըշի սրբավայրի մոտ գտնվող Բաադր գյուղում և գործում են եզդիների կրոնապետ միրի թելադրանքով: Նրանք ամեն տարի Շիխադու զիարաթից վերցնում էին Մալաքետաուսի սիրամարգ կամ աղավնի հիշեցնող կուռքը, ման ածում գյուղից գյուղ և նվերներ հավաքում: Նրանք լինում էին նաև Հալաստանի եզդիների մոտ: Մրիդները, լինեին գյուղերում, սարերում, թե ձմեռանոցներում, ղաուալներին ընդունում էին մեծ հանդիսավորությամբ, կրոնական արարողություններով և ծիսակատարություններով:

Այն տանը, որտեղ պետք է իջևանեին ղաուալները, թե տղամարդիկ, թե կանայք մեծ խորհրդավորությամբ էին դիմում Տաուսի կուռքին, նրա շուրջը պարելով, առաջնորդում մինչև հյուրընկալման սենյակ: Տան շենի առջև, որտեղ գտնվում էր կուռքը, որպես մատաղ, ոչխար էին զոհաբերում: Ձոհաբերությունից հետո, ղաուալները դաֆ և շբեբի էին նվագում, իսկ ներկա գտնվողների մի մասը ապրում էր: Պարողների թվում անպայման պետք է լինեին թե տղամարդիկ, թե կանայք, որոնք պարելով Տաուսը տանում էին ներս:¹⁵⁶

¹⁵⁵ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ղոնդաղսագ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը 1940թ.:

¹⁵⁶ Խուրջինը, որի մեջ դրված էր երկու մասի բաժանված կուռքը, տանտերը գցում էր աջ ուսին, ղաուալների առաջնորդությամբ ներս տանում, կախում սենյակի պատից կամ վրանի սյունից:

Հավանաբար, եզդիների մեջ Տաուսի կապակցությամբ կատարվող այսպիսի պարերը կրոնական հեթերիզմի վերապրուկներ են: Դրանց պետք է հավասար չափով մասնակցեին տղամարդիկ և կանայք:

Ղաուալները մի գյուղում մվերներ հավաքելուց հետո, անցնում էին մի այլ վայր և շարունակում նույն ձևով մվերներ հավաքել: Հոգևորականներին մվերներ տալը եզդիների մեջ սովորություն էր դարձել, որին հակառակ գնալը մեղք էր համարվում, ով մերժում էր, թեկուզ չքավոր մի եզդի, ղաուալների անեծքներին ու նախատիքներին էր արժանանում:

Ղաուալները մյուս հոգևորականների գործերին չէին խառնվում, այդ իրավունքը չունեին, նրանք միայն «դարգավանե Մալաքետաուս» (Մալաքետաուսի դռնապան) էին համարվում, ասել է թե, ծառայում էին միայն Մալաքետաուսին:

Շեյխերին, փրերին և ղաուալներին արգելվում էր ամուսնանալ մրիդների հետ: Ամուսնությունը արգելված էր նաև հոգևորականության տարբեր կաստաներին պատկանող մարդկանց միջև: Այսպիսով, շեյխերը ամուսնանում էին շեյխական, փրերը՝ փրական և ղաուալները՝ ղաուալական ընտանիքների անդամների հետ:

Ամուսնության արգելումը հոգևորականության տարբեր կաստաների և մրիդների միջև, մեր կարծիքով, պետք է կապել ժառանգությունը չկորցնելու հանգամանքի հետ:

Եզդիները սովորաբար համբուրում էին հոգևորականների աջ ձեռքը, ասելով՝ «Ազ խուլամե օջախա տամա» (քո օջախի ծառան եմ): Սգո օրերին, խնջույքների ժամանակ, նույնիսկ ճանապարհին հոգևորականների հանդիպելիս, հավատացյալ եզդիները համբուրում էին նրանց աջը: Քրդերի այս սովորությանը ակամատես է եղել գերմանացի գիտնական Լեման Հաուպտը, Արևմտյան Հայաստանում կատարած ճանապարհորդության ժամանակ. «Ղադր ադայի մոտ մեծ ընդունելություն կար: Թեյը պատրաստ էր... շեյխի համար, թեյի հետ միասին մրգեղեն բերեցին: Առաջին հանդիպողներից մեկը հանդիսավորությամբ համբուրեց շեյխի ձեռքը, նրան հետևեցին մյուս քրդերը»:¹⁵⁷

Քրդական հոգևորականությանն են պատկանում նաև քոչակները: Քոչակ նշանակում է քոչել, չվել, որն իր բովանդակությամբ

¹⁵⁷ *Lehmann Haupt*, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, p. 232.

համապատասխանում է նրանց կենսակերպին: Քոչակները գուշակներ ու երազատեսներ էին, նրանք հիմնական բնակավայր ունեին, բայց թափառում էին գյուղից՝ գյուղ, մահը¹⁵⁸ մտնում և զբաղվում գուշակությամբ:

Քոչակները քանակով քիչ էին, այդ զբաղմունքը ժառանգական չէր: Քոչակ կարող էր լինել թե հոգևորական, թե մրիդ եզդին, որին երազում հայտնվում էր ծերունու կերպարանքով մի բարի ոգի ու նրան հայտնում:

- Դու քոչակ ես արդեն:

Երազատեսը, արթնանալուց հետո, հայտնում է ժողովրդին, որ ինքը քոչակ է դարձել և սկսում է զբաղվել գուշակությամբ:

Քոչակների մեծ մասը աշխարհիկ դասից են սերում, հոգևորականների բացակայության դեպքում, նրանք ևս կարող էին կատարել կրոնական որոշակի արարողություններ:

Շեյխական կաստային պատկանող քոչակը համարվում էր «շեյխե քոչակ» (քոչակ շեյխ) և բացի գուշակությունից, կատարում էր նաև շեյխական կամ փրական պարտականություններ:

Ֆաղիրները ևս հարում էին հոգևոր դասին: Ֆաղիր արաբերեն նշանակում է պատվական: Ֆաղիրները ևս ժառանգական չէին, բայց, ինչպես և քոչակները, մոգական գործողություններ էին կատարում, դրանցով փորձելով ցույց տալ, որ օժտված են գերբնական ուժով և կարող են նույնիսկ լեռները շուռ տալ, կանգնեցնել ջրերի հոսքը, ցամաքեցնել աղբյուրները, առաջ բերել երկրաշարժեր և այլն:

Ֆաղիրներին, առաջին հայացքից, կարելի էր ճանաչել նրանց հագուստներից, որոնք, սովորաբար, սպիտակ բրդից էին գործված: Միայն բրդե շորեր գործածելը, մեր կարծիքով, տոտեմական շրջանի պաշտամունքի հետևանք է, երբ տոհմերի պաշտամունքի առարկան էր խոյը, որի բուրդը սուրբ էր համարվում: Քրդերը երդվում էին բրդով, նրանք հաճախ կրկնում էին. «Ազ բը վե բըսկե կըմ» (բրդի այս փնջով եմ երդվում):

Եզդի ֆաղիրների պարտականությունն էր՝ ծառայել Շիխադու տաճարին: Հիվանդին «փրկելու» համար քար էին դնում իրենց փորի վրա և ջարդում: Դա նշանակում էր ջարդել հիվանդի մարմնի մեջ մտած չար ոգու մեջքը: Իրենց բերանից մանր քարեր էին հանում, շաղ տալիս, ձեռքերի մեջ քարերն ալյուր դարձնում և

¹⁵⁸ Մահը՝ ծես, որի նպատակն էր իբր ոգիներին մտերմանալը:

այլն: Ֆաղիրները քոչակներից տարբերվում էին նրանով, որ երազատեսությամբ չէին զբաղվում, նրանք արարողությունների ժամանակ տալիս էին Մալաքետաուսի անունը, դրան հավաքելիս իրենց քյաշկուլը պարզում հանդիսականներին:

Ըստ ֆաղիրների պատմածի՝ իրենց նախնիները ապրել են Շիխադու օրոք և հովանավորություն գտել նրա կողմից, իբրև օջախի պատվական ծառաներ:

Ֆաղիրներն ունեին տարօրինակ սովորություններ, ինչպես, օրինակ, նրանց գլուխը կարող էր խուզել միայն նրանց եղբայրը կամ դաստաբրակը: Նրանց մահից հետո, դիակին ոչ ոք իրավունք չուներ մոտենալ, բացի հոգևորականներից, մեռածի հագուստները կարող էին հանել և պատանել միայն հոգևորականները, առաջին հերթին՝ շեյխերը:

Մեռածի շորերը դիակի հետ գերեզմանատուն էին տանում, իսկ թաղումից հետո, նույն հոգևորականը, որը թաղել էր և դաուլեր ասել ֆաղիի գերեզմանի վրա, նույնը ասում էր նաև հանգուցյալի տանը՝ նրա հագուստների վրա և դրանք վերցնում իրեն:

Եզդիների քոչակ և արաբական ֆաղիր բառերը իրենց իմաստով սուֆիստական են, իսկ, ըստ սուֆիզմի, պետք էր միանալ, հաղորդվել աստծո հետ, հանուն նրա զոհեր մատուցել, կրել մարմնական տանջանքներ, ծոմ պահել, առանձնանալ, կանանց նկատմամբ չափազանց զուսպ լինել, հանուն հավատի նահատակվել և այլն, որպեսզի հանդերձյալ կյանքում արժանանային դրախտին:

Քոչակն ու ֆաղիրը, թերևս հոգևորական չէին, բայց ներկայացնում էին իբրև սուրբ քարոզիչներ:

ԽՆԴՐՆԱԲԻ ԿԱՄ ԽՆԴՐԱՅԼԱԶ

Մալաքետաուսի հետ աղերս ունի նաև Խըղրնաբու կամ Խըղ-րայլազի պաշտամունքը, քանի ու նա ևս հանդես է գալիս թռչուն-նի, երբեմն էլ՝ մարդու կերպարանքով, որպես բերքատվության և արգասավորության աստվածություն:

Խըղրնաբին պատմական անձնավորություն է եղել, զինվորա-կան, ազգությամբ հույն: Ինչպես Ալեքսանդր Մակեդոնացու, այն-պես էլ Խըղրնաբու արշավանքներին ականատես ժողովուրդնե-րը, այդ թվում՝ քրդերը, նրա մասին հորինել են բազմաթիվ ավան-դություններ:

Ըստ եզդիական ավանդագրույցներից մեկի՝ Խըղրնաբին Վրաստանից աղջիկ է փախցրել, որի պատճառով վրացիները ա-տում են նրան:

Ըստ եզդիական «Խըղրայլազ» ավանդության՝ նա եզդիներին փրկել է բազմաթիվ դժբախտություններից, նրանց բարիքներ տվել և միշտ ենթարկվել Մալաքետաուսի կամքին:

Եզդիների մեջ Խըղրնաբին ունի նաև բարի ոգու հատկություն-ներ, նա երբեմն թռչնի կերպարանքով, իբրև տայրե սպի (սպի-տակ արծիվ), նստած իր սպիտակ ձին, կռվում էր չար ոգիների դեմ, մարդկանց ազատում դժբախտություններից:

Խըղրնաբին քրդական բանահյուսության մեջ հանդես է գալիս իբրև բերքատվության և արգասավորության աստվածություն: Խըղրնաբին նույնանում է հայերի սուրբ Սարգսի հետ:

Հայերի մոտ, ըստ Գր. Ղափանցյանի, սուրբ Սարգիսը մեռնող և հարություն առնող աստվածության մարմնացումն է, այսինքն, նրա պաշտամունքը Արա Գեղեցիկի պաշտամունքի շարունա-կությունն է:¹⁵⁹

Եզդի հավատացյալներն այժմ էլ պաշտում, երկրպագում են Խըղրնաբուն, հանուն նրա, ամեն տարի, փետրվարի 23-ից սկսած, իբրև զոհաբերություն, երեք օր ծոմ են պահում, կատա-րում նրա տոնակատարությունը:

¹⁵⁹ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1945, էջ 83:

Քրդական բանահյուսության մեջ խըղընաբու գալստյանը նվիրված երգեր կան, ըստ որոնց նա երկնքից դրախտային ծաղիկներով է իջնում երկրի վրա:

«Խըղընաբի, ուարա, նավ ջնաթեռա ուարա,
Բը պիվոնգ, սար հեշնայրա ուարա,
Ուարա-ուարա, բըհարա,
Տու բարաքյաթե բինա խարա»:¹⁶⁰

(Խըղընաբի, արի դրախտով,
Պիվոնգով, (ծաղիկ) կանաչների վրայով արի,
Արի, արի, գարուն է,

Դու ի վերուստ բարաքյաթ տուր):

Ծոմ պահելու օրերին, սովորաբար, այլուրով լիքը մի թեշտ էին դնում անկողնու ծալքի վրա, հավատալով, թե խըղընաբու սպիտակ ձիու սմբակի հետքը կմնա այլուրի վրա: Ակնկալում էին, թե ձիու սմբակների հետքի երևալով, տվյալ ընտանիքը կհարստանա ու կբախտավորվի, տունը կլցվի զավակներով:

Ծոմ պահելու օրերին եզդիները ամբողջ օրը չէին ուտում ու խմում, այդ օրերին մերձենալը մեղք էր համարվում:

Խըղընաբու տոնակատարության չորրորդ օրը, որ քրդերեն այդ (տոն) է կոչվում, այլուրով նախշում էին տան պատերը, սյուները, առաստաղի գերանները: Աղջիկները, տղաներն ու պառավները պատնում էին իրենց տեսած երազները, թե ով ինչպես է երազում տեսել խըղընաբուն՝ երկնքում թռչելիս և երկրի վրա, բարկացա՞ծ, թե ժպտերես, երկնքից նրա իջնելու ժամանակ ուրա՞խ էին աստղերը, թե ոչ, ծիծաղո՞ւմ էր լուսինը, թե ոչ:

Այս սովորությունը լայնորեն տարածված էր նաև հայերի մեջ: Ջավախքում. «Առաջավորաց պասը ժողովուրդը ս. Սարգսի պաս է կոչում և շաբաթ օրը հանդեսով տոնում նրա տոնը: Այս հինգ օրվա ընթացքում լինում են մարդիկ, որ օրական միմիայն մի քիչ քիշմիշ են ուտում կամ ծոմ են պահում»:¹⁶¹

Եզդիների պատկերացմամբ, ոգիներն ու սրբերը, երկնքից իջնում են գիշերվա ուշ պահին:

Այդ օրը, առավոտյան արշալույսից սկսած մինչև ուշ գիշեր, եզդիները այցելում էին միմյանց տները, առանց բարև տալու ու

¹⁶⁰ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Զոլո, գրի է առել հեղինակը, 1939թ.:

¹⁶¹ Ե. Լալայան, Ջավախք, ԱՅ, 1897, էջ 274:

առնելու, իրար ետևից կրկնում էին՝ «Այդա տա բըմբարակ պիրոզ բա» (տոնդ շնորհավոր լինի):

Դրսից եկողները հերթով համբուրվում էին ընտանիքի բոլոր անդամների հետ, հետո նստում՝ ճաշակելու տոնական ուտելիքը, որից հետո, երբեմն դիուլ ու զուռնա էին նվագում, պարում, երգում ու ուրախանում մինչև ուշ գիշեր: Աղջիկներն ու տղաները, իրենց մուրազին հասնելու նպատակով, մերթ ընդ մերթ նայում էին երկնքին, որպեսզի տեսնեն խըղորնաբուն՝ երկինք բարձրանալիս, իսկ ծերունիները դիտում էին երկնքը, կռահելու համար գալիք տարվա բերքի առատությունը:

Այդ տոնակատարությունը միշտ կատարվում էր գարնան սկզբին՝ բնության զարթոնքի օրերին:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

ԱՔՐԱՄ

Ժամանակով մի խելացի մարդ է լինում՝ Աբրամը, մարդիկ նրան ճանաչել են իբրև մարգարե: Այդ խելքն ու շնորհքը Մալաքետաուն են տվել նրան:

Մի օր Մալաքետաունը փորձում է Աբրամին, նա հրամայում է նրան ու իր կնոջը՝ Խաթիջային, որ իրենց հինգ տարեկան որդուն՝ Իսոյին տանեն ճիառ Ջուդի լեռը, սուրբ կրակի մոտ և հանուն աստծո զոհաբերեն նրան:

Մալաքետաունը բարակ ծայնով կանչում է նրանց և ասում.

– Աբրամ, Խաթիջա, հրամայում եմ, որ ձեր Իսոյին տանեք ճիառ Ջուդի և հանուն ինձ զոհեք նրան:

Լսելով այդ մասին, տղայի ծնողները ուշաթափ վայր են ընկնում: Աբրամն ավելի շուտ է ուշքի գալիս, իսկ Խաթիջան երկար ժամանակ մնում է գետնի վրա: Խաթիջան դեռ ուշքի չեկած, Աբրամը վերցնում է Իսոյին, դնում մեջքին և գնում ճիառ Ջուդի լեռան գագաթը, տղային դնում կրակի մոտ: Խաթիջան էլ ուշքի է գալիս, նայում, բայց Աբրամին ու տղային չի գտնում, այն ժամանակ նա ճանկռում է դեմքը, խփում գլխին, դեմքին, արյան կաթիլները դեմքից ներքև են հոսում:

Այժմ խոսենք Աբրամի և Իսոյի մասին: Այդ ժամանակ Մալաքետաունը՝ թռչնի կերպարանքով երևան է գալիս և կանչում.

– Աբրամ, դանակ վերցրու, որպեսզի կտրես Իսոյի գլուխը, որպես զոհ:

Աբրամը ծայն չի հանում, վերցնում է դանակը, դնում խեղճ տղայի վզին, որ կտրի, բայց այդ ժամանակ Մալաքետաունը կրկին կանչում է ու ասում.

– Աբրամ, շնորհակալ եմ քեզանից, քեզ փորձեցի, դու իմ նկատմամբ հավալ ես, ես թույլ չեմ տա, որ տղայիդ մորթես, նրան վերցրու ու սաղ-սալամաթ տուն տար, նրա մայրը խելակորույս դարձավ:

Աբրամը ուրախանում է, երխային կրկին դնում մեջքին և գալիս տուն: Երբ Խաթիջան տղային տեսնում է ողջ ու առողջ, ուրա-

խությունից նորից է ուշաթափվում, քիչ անց ուշքի գալիս ու ուրախանում իր զավակով:¹⁶²

ՆԱԴԻՆԵ

Ժամանակով մի գյուղում ապրում էին երկու սիրահարներ՝ Նաբոն ու Նադինեն: Նրանք սիրում էին իրար: Նաբոն ցանկանում էր առնել Նադինեին, իսկ նա աղքատ էր, աղջկա ծնողները՝ հարուստ: Նաբոն չէր կարող նրանց դալան (գլխագին) տալ և Նադինեին բերել իրեն հարսնացու:

Նաբոյին ճարը կտրվեց, Նաբոն գնաց Ղալթախչի լեռան մոտ, աղոթեց, կանչեց բարի ոգիներին, ասաց.

– Ով բարի ոգիներ, օգնեցեք ինձ, որպեսզի Նադինեին առնեմ ինձ:

Հենց այդ ժամանակ Ղալթախչու լեռը ճեղքվեց, նրա միջից դուրս եկավ մի բարի ոգի և ասաց.

– Նաբո, գնա՝ դու կհասնես քո մուրազին, – ու անհետացավ:

Նաբոն վերադառնում է տուն, տեսնում, որ նախկին տունը փոխվել է ամբողջովին, նա իր աչքի առաջ պալատ է տեսնում, որտեղ նստել է Նադինեն և անհամբեր սպասում է իրեն: Նաբոն, պալատ մտնելիս, տեսնում է Նադինեին՝ գեղեցիկ հագնված, ինքն ամաչում է իրենից: Նադինեն ոտքի է կանգնում և Նաբոյի գիրկն է ընկնում: Նրանք համբուրվում են և հասնում իրենց մուրազին:¹⁶³

ԷԶՂԻ

Էզդին բոլոր եզդիների հայրն է եղել: Եզդիները առաջացել են Էզդուց, նա շատ է սիրել արդարությունը: Նա աղքատ մարդկանց պաշտպան է եղել, կռվել է ամեն տեսակ ճնշողների դեմ: Էզդին շատ է պայքարել Քրիստոսի և Մուհամմեդի դեմ: Նա չի ենթարկ-

¹⁶² Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Ղանարե Հադր, գրի է առել հեղինակը, 1935թ.:

¹⁶³ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Ասլիկա Հաջո, գրի է առել հեղինակը, 1948թ.:

վել նրանց, նրանք էլ հեռվից հայիոյել են Էզդուն, բայց չեն կարողացել հաղթել նրան:

Հետո Էզդին երկինք է բարձրացել և սկսել թագավորել աշխարհը, դրա համար էլ մեղք է համարվում Էզդուն հայիոյելը, նրա անունով սուտ երդումներ անելը:¹⁶⁴

ՄԻՐՁԱՄԱՅՍՈՒԴ

Մի անգամ 14 տարեկան մի տղա տնից դուրս է գալիս ու գնում մի քաղաք, որպեսզի աշխատի: Ծանապարհին նա պատահում է մի ապարանքի, որից այն կողմ տեսնում է մի սպիտակ օձի, որին փաթաթվել է, մի սև, կեղտոտ օձ: Սպիտակ օձը չի կարողանում ազատվել սև օձի ճանկերից:

Այդ տղան սրանց երկար նայելուց հետո ասում է.

– Ես այս սպիտակ օձին պետք է ազատեմ սև օձի ձեռքից:

Նա մոտենում է օձերին, թուրը հանելով պատյանից, հարձակվում է սև օձի վրա և կտոր կտոր անում նրան, բայց թրի բերանը մի փոքր կպչում է սպիտակ օձի մեջքին ու վիրավորում նրան: Սև ճճի մարմինը կտրատելուց հետո, սպիտակ օձը մոտենում է նրան և ցանկանում է ծանոթանալ նրա հետ:

Այդ երիտասարդը մտածեց և եկավ այն եզրակացության, որ իր վերջը վատ կլինի, քանի որ սպանել է օձին: Որոշում է տուն վերադառնալ:

Երիտասարդը գալիս է իր տան առաջ կանգ է առնում, մեկ էլ ետ է նայում ու տեսնում իրեն հետևող սպիտակ օձին, որին ազատել էր: Երիտասարդը վախենում է ու ասում.

– Դա էլ իմ լավության դիմաց է հա^օ, որ ուզում ես ինձ սպանել, դրա համա^օր ես ինձ հետևում:

Օձը թողնում՝ հեռանում է:

Տղան իր տեսածի մասին մամրամասնորեն պատմում է ընտանիքի անդամներին:

Հիմա խոսենք սպիտակ օձի մասին: Դու մի ասա՝ սպիտակ օձը օձերի թագավորի աղջիկն է եղել, սև օձը ուզեցել է նրան փախցնել, աղջիկը չէր համաձայնել, դրա համար էլ փաթաթվել

¹⁶⁴Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ջնդին Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

էր նրան: Իսկ սպիտակ օձը՝ թագավորի աղջիկը կորել էր, հայրը փնտրում էր նրան:

Աղջկան փնտրող օձերը նկատում են, որ սպիտակ օձի մեջքից արյուն է հոսում, բայց կամաց կամաց գալիս է: Աջքալուսանք են տալիս թագավորին ու աղջկան տանում նրա մոտ:

— Որդի, դու աշխարհը մթնեցրիր մեզ համար, դու ո՞ր էիր գնացել, ո՞վ էր քեզ տարել, — հարցնում է թագավորը:

Աղջիկը հորը պատմում է, թե ինչպես է մի երիտասարդ իրեն ազատել սև օձի ճանկերից:

Այս բոլորը լսելուց հետո օձերի թագավորը մտածում է, թե ինչպես անի, որ այդ երիտասարդի լավության տակից դուրս գա:

Հարյուր օրից հետո թագավոր կանչում է երկու քաջ օձերի և հրամայում գնալ այսինչ գյուղը, այսինչ տունը և հայտնել Միրզամահմուդին, որ օձրի թագավորն իրեն կանչում է: Թագավորի աղջիկն այդ օձերին հանձնարարում է Միրզամահմուդին սկզբից իր մոտ տանել, հետո՝ թագավորի:

Այս քաջ օձերը գնում են տղայի տուն ու ասում Միրզամահմուդին, որ թագավորը կանչում է նրան, իրենց հետ պետք է գնա:

— Ի՞նչ եք ուզում ինձանից, եթե եկել եք ինձ սպանելու, էլ ինչո՞ւ եք խաբւում:

Քաջ օձերից մեկը երդվում է, որ սպանություն չկա, անպայման պիտի գնան, իսկ եթե տղան հրաժարվի գնալ, հրամայված է սպանել նրան: Տղան տեսնում է, որ չի կարող նրանց ձեռքից ազատվել, վեր է կենում ու հետևում նրանց: Երեքով հասնում են մի ժայռի, օձերն սկսում են գլուխները խփել ժայռին, այն մեջտեղից բաժանվում է երկու մասի ու երևում է մի փառահեղ տուն: Երիտասարդը զարմանում է: Օձերից մեկն ասում է.

— Դու դռանը սպասիր, մեզանից մեկը ներս գնա, թույլտվություն վերցնի:

Օձերց մեկը ներս է գնում ու լուր տալիս աղջկան, թե Միրզամահմուդը եկավ: Աղջիկը որ լսեց, շատ ուրախացավ ու գնաց Միրզամահմուդին դիմավորելու, փաթաթվեց նրան ու ասաց.

— Իմ սիրելի եղբայր Միրզամահմուդ, իմ փրկիչ, հիմա իմ հայրը կանչել է քեզ, իմ փրկության համար քեզ կասի, թե ի՞նչ ես կամենում, ասա՝ տամ քեզ: Դու հարստություն չուզես, կասես՝ քո խարզեցի մի քիչ դիր բերանս, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում: Իմացիր, թագավորը այդպիսի լավություն ուրիշներին չի անում, բայց քեզ համար կանի, որովհետև խրատվել է:

Միրզամահմուդը օծերի հետ գնում է թագավորի մոտ: Երբ թագավորը տեսնում է Միրզամահմուդին, հասնում և գրկում է նրան, փայփայլում ու նստեցնում իր կողքին: Օծերը գնում են, իսկ տղան մնում է օծ թագավորի մոտ: Հաջորդ օրը թագավորը դիմելով երիտասարդին, հարցնում է.

– Աստծո մարդ, դու ազատել ես իմ աղջկան, իմ պատիվը, պահանջիր, ինչ որ սիրտդ ուզում է:

– Թագավորն ապրած կենա, ուրիշ բան չեմ ուզում, բացի քո խարզեից, դրանից մի քիչ դիր բերանս:

Այդ խոսքերը, որ օծերի թագավորը լսում է, ջղայնանում և ասում.

– Երանի իմանայի, թե ո՞վ է քեզ ասել խարզեի նշանակության մասին, բայց ես արդեն երդվել եմ, պետք է խոստումս կատարեմ:

Թագավորը իր խարզեից մի քիչ լցնում է Միրզամահմուդի բերանը, զանազան նվերներ է տալիս ու ճանապարհ դնում:

Միրզամահմուդն սկսում է խոսել բոլոր կենդանիների լեզուներով: Սրանք բոլորը սիրում էին Միրզամահմուդին:¹⁶⁵

ՍԼՈ

Ժամանակով մի հարուստ, բայց ժլատ մարդ է լինում, անունը Բադր: Բադրը 3000 ոչխար ու 15 հովիվ է ունեցել: Բադրը շարունակ բարկանում է նրանց վրա ու ծեծում: Աշխարհում նրա պես անաստված մարդ չկար, նա ոչ մեկին չէր օգնում: Բադրը տարին տասներկու ամիս աշխատեցնում էր նրանց: Ամեն մի հովիվ, իբրև վարձ տարեկան Բադրից ստանում էր ութ գառ: Եթե գայլն ուտեր Բադրի ոչխարները կամ դրանք կորչեին, Բադրը ետ էր վերցնում տված գառները: Խեղճ հովիվները դատարկածեռն վերադառնում էին իրենց տները:

Այս բանը դուր չեկավ Մալաքետաուսին, նա մարդու կերպարանքով մի ոգի ուղարկեց Բադրի տուն, որպեսզի փորձի նրան: Երիտասարդը երեկոյան Բադրի տուն հյուր գնաց, բարևեց Բադրին:

– Բարև, իմ գլխիս ու աչքերիս վրա եկար:

– Հյուր կպահե՞ս, – հարցրեց երիտասարդը:

¹⁶⁵Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Աստանե Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

– Զյուրը աստօծ հյուր է, համեցեք, եկեք օդան:

Զյուրը գնաց օդան, նստեց քեչայի վրա, թիկնելու համար նրան բարձ տվեցին: Բադը կնոջը հրամայեց.

– Շուտ արա, հաց բեր, մեր հյուրը սոված կլինի:

Փարիշանը (Բադրի կինը) հաց բերեց, Բադը իր հյուրի հետ միասին հաց կերան: Փարիշանը սեղանը մաքրեց, նոր միայն Բադը հարցրեց երիտասարդին.

– Լավ երիտասարդ, դու աչքիս, գլխիս վրա տեղ ունես, դու իմ աչքերի վրա ես եկել, արդյոք ո՞ր ես գնում:

– Գնալու եմ շամսկացիների¹⁶⁶ մոտ, բայց ուզում եմ քեզ մի հարց տալ, հորեղբայր Բադր, ձեր գյուղում շատ աղքատներ կան, արդյոք ձեր հարուստները օգնո՞ւմ են նրանց:

– Աստված հարուստին հարուստ է ստեղծել, աղքատին էլ՝ աղքատ, հարուստները ինչո՞ւ պիտի օգնեն աղքատներին կամ ցեղակիցներին, ամեն մեկը մի կերպ ապրում է:

Երիտասարդը այլևս չխոսեց: Նրա համար անկողին գցեցին ու բոլորը քնեցին: Կեսգիշերին ոգին վեր է կենում և դուրս գնում:

Առավոտյան ընտանիքի անդամները վեր են կենում, տեսնում են հյուրը անհետացել է, նոր միայն գլխի են ընկնում, որ հյուրը ոգի է եղել:

Բադը ոչխարը դուրս անելու համար գոմ է գնում, տեսնում, որ ոչխարի կեսը քաթաու հիվանդությունից կոտորվել է: Բադը նոր միայն ամեն ինչ հասկանում է:¹⁶⁷

ՉԵՔԻԱԹ ԵՐԿՐԻ ՈՒ ԵՐԿՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մի օր երկրի ու երկնքի դավրիշները սկսեցին վիճել իրար հետ:

– Ես ավելի զորավոր եմ, – ասաց երկնքի դավրիշը:

– Ես եմ զորավոր, – պատասխանեց երկրի դավրիշը:

Նրանք պայմանավորվում են իրենց ուժերը փորձել:

¹⁶⁶ Շամսկա՝ քրդական ցեղ, որի անդամներն այժմ էլ ապրում են Քրդի Փամբ գյուղում:

¹⁶⁷ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը, 1940թ.:

– Եթե ես չլինեմ, անծրև չի գոյանա,– պսաց երկնքի դավրի-
շը,– քամի չի լինի, ցերեկ և գիշեր՝ մեկ կլինի, եթե այդպես է, եր-
կիրը չի կարող աճեցնել կենդանիներին ու բույսերին:

– Երկնքի դավրիշ,–պատասխանեց երկրի դավրիշը,–դու ճիշտ
ես ասում, հիմա լսիր իմ ուժի մասին, եթե երկիրը չլինի, էլ
անծրևը ինչի՞ համար է գալու, քամու և արևի ուժը ինչի՞ համար
են: Այն, ինչ ես եմ կատարում երկրի վրա, դու չես կարող անել:
Իմ երկրի վրա եմ մարդիկ ման գալիս, աստծո առևտուրն էլ
մարդկանց վրա է: Մարդկանց խերն ու շառը՝ իմ վրա է: Սրբավայ-
րերը, հուրի փերիները և բոլոր հրեշտակները ինձանով եմ ապ-
րում: Երբ մարդիկ մատաղ եմ անում, դա հանուն իմ աստծո է կա-
տարվում: Այն, ինչ որ ես տեսնում եմ երկրի վրա, եթե դու տես-
նես, չես դիմանա:

Երկրի դավրիշի խոսքերը լսելուց հետո, երկնքի դավրիշը
լռեց, նա համաձայնեց նրա հետ:

Այդ բանից հետո, երբ մարդիկ աղոթում են աստծուն, սկզբից
փառք են տալիս երկրին և հետո՝ երկնքին, երկրպագում երկրին,
նոր միայն երեսը դարձնում երկնքին:¹⁶⁸

ՍՐԲԱՎԱՅՐ

Երկու քույրեր են լինում, ինչ որ ցանկանում էին, աստված
տալիս էր նրանց: Մի օր մեծ քույրը փոքրին ասում է.

– Ով որ մուրազ է ուզում, խելոքություն ու հարստություն, թող
գա ինձ մոտ, եթե մաքուր սիրտ ունենա, ոչինչ չեմ խնայի նրան,
արի մենք լեռները բարձրանանք, ամեն մեկս կանգնենք մի գա-
գաթի, տեսնենք, թե մեզանից ով իր գործը շուտ առաջ կտանի:

Փոքր քույրն ասում է.

– Քույրիկ, ախր մենք աներևույթ ոգիներ ենք, մարդիկ որտե-
ղի՞ց պետք է իմանան, որ մենք լեռներում ենք և ո՞րն է մեր ուժը:

– Այդ մասին կասենք մի որևէ քոչակի, նա էլ թող իր հերթին
մեր մասին պատմի մարդկանց և նրանք կգան մեր մոտ՝ երկր-
պագելու մեզ:

Նրանք այդպես էլ անում են, իրենց մտադրության մասին
պատմում են քոչակներից մեկին, քոչակն էլ՝ իր հերթին, ոգիների

¹⁶⁸ 1926թ. գրի է առել հեղինակը, Ապարանի շրջ. Մեծ Սիրաք գյուղում:

մասին պատմում է ժողովրդին: Երբ մարդիկ նեղ տեղն են ընկնում, բարձրանում են լեռները:

Մեծ քույրը, դիմելով մյուսին, ասում է.

– Քույր, տեսա՞ր, խոսքս կատարվեց, ուրեմն ես հաղթեցի:

– Ճիշտ ես, – պատասխանում է մյուս քույրը:¹⁶⁹

ՈՎԲԵՐ ԵՆ ՍՏԵՂԾԵԼ ԱՇԽԱՐՀԸ

Աշխարհը ստեղծել են Մալաքետաուսը, շեյխ Սընը և սուլթան եզդին: Նրանք թռչունների պես երկնքից ցած իջան և ստեղծեցին աշխարհը: Նրանք հողից, ջրից, կրակից ու օդից մարդ ստեղծեցին, անունը դրին Ադամ: Հետո նրանք մտածեցին, թե մի հոգի՝ աշխարհում ի՞նչ կարող է անել, նրա բերանը չի բացվի, մի որևէ բան չկա, որ նա զբաղվի: Նրա համար պետք է մի ընկերուհի ստեղծել, բերել նրա մոտ, որ ընկերաման և նրանցից մարդիկ սերվեն, լցվեն աշխարհը, մենք էլ նրանցով ուրախանանք: Նրանք ստեղծում են նաև Հաուային և, պարսպով պատած այգում, հանձնում Ադամին: Ապա Մալաքետաուսը հողից անասուններ է ստեղծել, Ադամին ոչխարի հոտ տվել: Ադամն ու Հաուան ուտում էին միս ու հաց: Մալաքետաուսը չթվոր է դառնում ու Ադամից սերվածներին սովորեցնում հող մշակել, մրգատու ծառեր տնկել: Հետո էլ թռչուն է դառնում ու թռչում, դրա համար էլ եզդիները պաշտում են Մալաքետաուսին:¹⁷⁰

ՍՄՈ

Ժամանակով մի թագավոր է լինում, որը մի աղջիկ է ունենում: Աղջիկը գիշերները սովորաբար անհետանում էր, ոչ ոք չգիտեր, թե ուր է գնում: Այդ քաղաքում մի պառավ կին էր ապրում, նա ուներ մի տղա, անունն էլ Սմո էր:

Սմոն մորն ասում է.

– Դայե ջան, ես պետք է թագավորի փեսան դառնամ:

Մայրը չի համաձայնում, ասում է.

¹⁶⁹ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալազյազ գյուղի բնակիչ Ադամե Սլթո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

¹⁷⁰ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալազյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը, 1940թ.:

– Լաո, դու թագավորի աղջկա հետ ի՞նչ գործ ունես:

Սմոն գնում է թագավորի մոտ ու հարցնում:

– Թագավորն ապրած կենա, ես ուզում եմ իմանալ, թե քո աղջիկն ո՞ր է գնում գիշերներով:

Թագավորն ասում է.

– Երիտասարդներից շատերի գլուխները կտրել են տվել, խելքս չի կտրում, որ դու կարողանաս աղջկա տեղը գտնել:

– Ես կգտնեմ, քո աղջկան էլ՝ կառնեմ:

Թագավորը համաձայնում է: Տղան մի զույգ երկաթե կոշիկներ է հագնում, մտնում աղջկա սենյակ, որպեսզի խոսի նրա հետ: Աղջիկը քուրսի է բերում, որ նա նստի: Տղան նստում է և այնպես ձևացնում, որ իբր թե ուշագնաց է լինում ու քուրսու վրայից ընկնում է: Աղջիկը վեր է կենում, նրա համար անկողին գցում, տղայի շորերը հանում ու պառկեցնում քնելու: Աղջիկը մտածում է, որ ինքը կհասցնի մինչև տղայի ուշքի գալը գնալ և վերադառնալ: Նա իրեն պատուհանից դուրս է գցում ու գնում: Քիչ անց տղան վեր է կենում և հետևում աղջկան: Աղջիկը գնում է, մտնում ծովի տակ: Սմոն մի քարի վրա կախարդական գլխարկ է տեսնում, վերցնում է ու տանում իր հետ: Նա գլխարկին ասում է.

– Սիրելիս, շուտ արա, ինձ հասցրու թագավորի աղջկան:

Կախարդական գլխարկը Սմոյին տանում է ծովի տակ, որտեղ մի սենյակ է լինում, ներս է մտնում, տեսնում՝ աղջիկը նստած է մի գեղեցիկ երիտասարդի կողքին ու իրար հետ կատակ են անում: Սմոն թաքնվում է: Աղջկա կողքին նստած երիտասարդը մի մատանի է նվիրում աղջկան ու այն դնում սուփրայի վրա: Աղջիկն ու տղան նորից սկսում են կատակներ անել, մատանու մասին մոռանում են: Սմոն գաղտագողի վերցնում է սուփրայի վրա դրած մատանին ու դնում իր մատին: Գեղեցիկ տղան դուրս է գնում, սենյակ է մտնում մի ուրիշ տղա, նա էլ նույն ձևով մի մատանի է դնում սուփրայի վրա, իբրև նվեր: Սմոն դա էլ է վերցնում ու դնում իր մատին: Նրանց ճաշը վառարանի վրա եփվում էր, Սմոն՝ կախարդական գլխարկը գլխին, մոտենում է ճաշի պղնձին ու ամբողջ կերակուրը ուտում, բայց աղջիկն ու տղան նրան չեն տեսնում:

Աղջիկն ասում է.

– Խեր ըլի, ես ի՞նչ պատահեց, մեր բոլոր մատանիները գողացան, կերակուրն էլ չկա:

Երկրորդ անգամ վառարանի վրա կերակուրը եփում են և ուտում: Աղջիկը վեր է կենում, տղային ցտեսություն ասում, նստում կախարդական սուփրայի վրա ու ասում.

– Սիրելիս, վաղը, էս ժամանակ ինձ իմ հայրենիքը հասցրու:

Սուփրան աղջկան տանում է իր հոր տուն: Սմոյի գլխարկն էլ նրան է տանում, նա աղջկանից առաջ է սենյակ մտնում ու պառկում իր անկողնում, ձևացնելով, թե քնած է: Առավոտը տղան գնում է թագավորի մոտ ու ասում.

– Թագավորն ապրած կենա, կանչիր քո աղջկան:

Տղան թագավորից խոսելու իրավունք է ստանում և ամեն ինչ պատմում է նրան: Ինչ որ ասում է, աղջիկն ընդունում է: Սմոն դիմում է թագավորին.

– Թագավորն ապրած կենա, դե աղջիկդ տուր, նրա հետ պետք է ամուսնանամ:

– Այո, խոսքիս տերն եմ, բայց միայն այն պայմանով, որ դու քառասուն եգ էն սուրբ սարը տանես, արածացնես, չաղացնես, որ հարսանիքի օրը մոռթեմ:

Այդ լեռան մեջ մի ոգի էր ապրում, ոչ ոք չէր կարող այնտեղ գնալ, այդ պատճառով թագավորն ուզում էր Սմոյին ուղարկել այդ սարը, որպեսզի նա չվերադառնար, քանի որ չէր ցանկանում իր աղջկան տալ նրան:

Սմոն 40 եգ առաջն է անում ու քշում դեպի սուրբ սարը: Տեսնում է լեռան գագաթին ինչ որ մարդ է կանգնած, որի եղունգները շատ երկար են, ունի բարձր գլուխ, որից մարդ սարսափ է զգում:

– Երիտասարդ,— ասում է լեռան ոգին,— տես՝ այն քարայրը իմն է, էնտեղ փիլաքան կա, բեր, որ իջնեմ ներքև:

– Ուզում ես իջնես՝ հետո ինձ ուտե՞ս,— հարցնում է Սմոն:

– Չէ, կիջնեմ, քեզ կօգնեմ:

Տղան գնում է փիլաքանը բերում ու դնում ոգու ոտքերի տակ: Ոգին ժայռից իջնում է ներքև ու տղային ասում.

– Վերադարձիր տուն, 40 օր հետո արի, եզներդ տար:

Երիտասարդը տուն է վերադառնում, 40 օրից հետո կրկին սար է բարձրանում, մին էլ տեսնում է իր անասունները չաղությունից պնդուկ են դարձել: Նա շնորհակալություն է հայտնում ոգուն, եզներն առաջն անում, վերադառնում քաղաք: Տեսնում է՝ թագավորն իր աղջկան տվել է մի ուրիշ թագավորի տղային, նրանց հարսանիքն է անում: Գնում է թագավորի մոտ ու ասում.

– Թագավորն ապրած կենա, խոսքիդ տերն ես, թե՞ չէ:

Ոգին Սմոյին սովորեցրել էր, որ եթե արտասանի «սուտ-սուտ», իր ցանկությունը կկատարվի: Այդ րոպեին տղան ասում է «սուտ-սուտ», հարսն ու փեսան քարանում են:

Թագավորը վախից դողում է և ասում.

– Հայր եզան խաթեր համար, մեզ քար մի դարձրու:

Տղան կրկնում է՝ «սուտ-սուտ», հարսն ու փեսան նորից կենդանանում են: Այս անգամ թագավորն իր աղջկան տալիս է Սմոյին:¹⁷¹

Ո՞Վ Ե ՈՒԺԵՂԸ

Մի անգամ Մահմեդ մարգարեն իր օգնականներով գնում է Քեբե սրբավայրը, երկրպագում նրան, քաշում թզբեհը: Մահմեդ մարգարեն իր հետ ունեցել է երեք օգնականներ: Նրանցից մեկը հարցնում է.

– Մահմեդ մարգարե, ասա մեզ, մեր օջախն է զորավոր, թե՞ եզդիներինը:

– Իհարկե մերը, – ասում է Մահմեդը:

– Իսկ ինչպե՞ս իմանանք, որ մերը զորավոր է:

– Տեսնո՞ւմ ես եզդիների օջախը աղբյուր չունի, իսկ մեր սրբավայրում կա, ով որ մեր օջախի աղբյուրից ջուր խմի, նա շատ կապրի, ջահել կմնա, իսկ եզդիներինը ջուր էլ չունի, ուզո՞ւմ եք, գնանք փորձենք:

Նրանք հեծնում են իրենց ձիերը, գնում Բառին, հասնում Շիխադու օջախը՝ Բաադր գյուղը: Մահմեդ մարգարեն Քեբե սրբավայրում մոռանում է իր թզբեհը: Օջախի ծառայողները ասորիներ են եղել, նրանք իմանում են Մահմեդ փեխամբարի գալստյան մասին: Դե, ասորիներն էլ շատ խելոք, շնորհքով մարդիկ են, նրանք օջախի բակում գորգեր են փռում: Երբ Մահմեդն ու իր ծառաները բակ են մտնում, զարմանում են ու նախանձում, թե ինչո՞ւ իրենց սրբավայրի բակն էլ նույն ձևով չի զարդարված: Նրանք մտնում են Շիխադու դասրը, Շիխադու դասրի յոթ մարգարեները՝ Շամսադինը, Ֆարխադինը, Նասրեդինը, Շիխսընը, Շեխուբաքը, Սըջարին ու Աբուբաքը նստած են լինում դասրում, ոտքի են կանգնում:

¹⁷¹ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Բամլի Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

– Ղապրոդ նեղ է, որտե՞ղ նստենք,– հարցնում է Մահմեդ մարգարեն:

– Դուք մեջքներիդ պատին դեմ արեք,–ասում է Շիխսընը,–պատերը ետ կքաշվեն, կտեղավորվեք:

Նրանք մեջքով հենվում են պատերին, պատերը ետ են գնում, նրանք նստում են: Նրանց համար հաց ու կերակուրներ են բերում, ուտում են: Մահմեդը ծարավ է լինում, ջուր է ուզում: Շեխուբաքը վերցնում է իր գավազանն ու խփում գետնին, տալով Շիխադու անունը: Գետնից ջուր է դուրս գալիս, դա սուրբ աղբյուրի ջուրն է լինում: Մահմեդ մարգարեն ու իր օգնականները կծում են իրենց շրթունքները, ջուր են խմում, որից հետո այն կտրվում է:

Այս անգամ Շիխսընն է ծարավում, ջուր խմել է ցանկանում, իսկ Մահմեդը ուզում էր թզբեհը քաշել: Շիխսընը վերցնում է տան գավազանը, կրկին խփում է գետնին, ջուր է դուրս գալիս, որի հետ դուրս է գալիս նաև թզբեհը: Մահմեդը տեսնում է այդ ամենը, ճանաչում է իր թզբեհը, զարմանում է ու սարսափ գգում:

– Վեր կացեք,–ասում է նա իր օգնականներին,–գնանք:

Նրանք վեր են կենում, հրաժեշտ են տալիս Ադիայի տան յոթ մարդկանց և հեռանում:

– Ճիշտն ասած,–ասում է Մահմեդը իր օգնականներին,–եզդիների օջախը մեր օջախից գորավոր է:¹⁷²

ԱՅՐՈՒ

Ահրոն չար ոգիների ղեկավարն էր: Նա, իր հովանավորությամբ տակ գտնվող ոգիների միջոցով, ժողովրդի միջից աղջիկներ էր ձեռք բերում, 9-10 օր կենակցում նրանց հետ, հետո սպանում ու գցում ծովը: Մի օր էլ նա հրամայում է իր ստորադրյալ ջըն թոսնին, որ գնա Իրանի թագավորի աղջկան բերի, որ նրա հետ էլ կենակցի: Ջըն թոսնը գնում է Փարի խաթունի տուն, որի հայրը տանը չէր, մարդ է դառնում, մտնում Փարի խաթունի սենյակը և ասում.

– Բարև, խաթուն:

– Բարև դեռատի տղա, դու իմ գլխի ու աչքի վրա տեղ ունես:

¹⁷² Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Մճո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

Երիտասարդը նստեց Փարի խաթունի կողքին, նրանք երկար զրուցեցին, Փարի խաթունը սիրահարվեց երիտասարդին, որն ասում է, թե իր անունը Ալո է: Փարի խաթունը հանկարծակի փաթաթվեց Ալոյին, այս բանը հայտնի դարձավ Ահրոյին:

Ալոն ասում է.

– Ես կտանեմ քեզ:

Փարին պատասխանում է.

– Ես քեզ կառնեմ:

Համաձայնվում են, որ կեսօրին իրար տեսնեն բռակի (քարաժայռ) մոտ ու բաժանվում են իրարից:

Ահրոն գիտեր Թոսնի արարքների մասին և սպասում էր նրա գալու: Թոսնը Ահրոյի սենյակը մտավ, ձեռքը դրեց ձեռքի վրա, խոնարհվեց ու ասաց.

– Աստված իմ, քո ասածը կատարեցի:

Ահրոն ասաց.

– Մոտեցիր ինձ:

Թոսնը նոտեցավ Ահրոյին, նա բռնեց Թոսնին, վերջացրեց¹⁷³ նրան, բայց Ահրոն գիտեր, որ աղջիկը բռակ է գնալու ու սպասելու է Թոսնին:

Փարի խաթունը առավոտյան բռակ է գնում, մի քիչ սպասում է ու մի ձայն լսում, ահից սարսափում է ու ասում.

– Օգնիր ինձ Մալաքետաուս,– ու իր առջև կանգնած մի երիտասարդի է տեսնում, ավելի սարսափում: Այդ երիտասարդը ջըն Ահրոն էր, նա աղջկան ասում է.

– Ես ոգի եմ, եկել եմ, որ քեզ տանեմ ինձ համար:

Փարի խաթունը այլևս չկարողացավ խոսել, նրա լեզուն վախից կապվեց: Աղջկան օգնության է հասնում Մալաքետաուսը, նա կանգնում է ջընի առաջ և ասում.

– Բավական չէ՞, որ դու աղջիկներին ու կանանց սպանես:

– Դու աստված ես,–ասաց Ահրոն,–ես էլ քեզ պես մի աստված եմ, ի՞նչ ես ուզում:

– Ես մարդկանց չեմ վնասում, ես նրանց օգնում եմ, հաց եմ տալիս նրանց, իսկ դու վնասակար ես,–պատասխանում է Մալաքետաուսը:

Մալաքետաուսն ու Ահրոն կռվում են, նրանք խփում են իրար:

¹⁷³ Վերջացնել, այստեղ՝ ոչնչացնել իմաստով է գործածվել:

Հանկարծ Փարի խաթունի լեզուն բացվում է, նա խոսում է Մալաքետաուսի հետ և ասում.

– Ոգու հետ մի կռվիր, թող նա գնա, բայց ինձ ազատիր նրա ձեռքից: Մալաքետաուսը Աիրոյի ձեռքերը բռնում է, ուղորում ու ջարդում, գցում նրան բռակից, բայց նա չի վնասվում, որովհետև ջրն էր, նա վեր է կենում ու փախչում:

Մալաքետաուսը փրկում է աղջկան ու տանում իր հետ:¹⁷⁴

ՇԻՒԱԴՈՒ ՕՋԱԽԸ ՋՈՐԱՎՈՐ Է

Թուրքական զորքերը հարձակվում են Սնջարի վրա: Ֆերիկ փաշան ցանկանում է եզդիներին մահմեդականացնել, դրա համար ուզում է առաջին հերթին հարձակվել Շիխադու օջախի վրա և քարուքանդ անել այն, չենթարկվողներին կոտորել ու ոչնչացնել:

Շիխադու օջախը շեյխ Բրիմ անունով մի քոչակ ուներ, նա շաբաթը մեկ անգամ մահըլ էր մտնում, որպեսզի իմանար, թե այն աշխարհում ինչ է կատարվում կամ ինչ պետք է կատարվի եզդիների հետ:

Մի օր էլ քոչակ Բրիմը նորից մահըլ է մտնում, երազում տեսնում է, թե Բառիի հետ ինչ է պատահելու, որի վրա հարձակվելու են թուրքերը: Նա իր տեսած երազի մասին պատմում է եզդիների միրին: Միրը որոշում է քոչակ Բրիմի միջոցով լուր ուղարկել Բաադր գյուղ, որպեսզի օգնության գան:

Քոչակ Բրիմը հանձն է առնում լուր տանել Բաադր, որպեսզի բաադրցիները գան օգնության: Քոչակը երեկոյան մի արծիվ է դառնում ու հասնում Բաադր, կրկին մարդ դառնում, և Բշար աղայի օդան մտնում: Այդ ժամանակ օդան լիքն էր մարդկանցով, նրանք զրուցում էին ու երգում: Երբ քոչակ Բրիմը ներս է մտնում, բոլորը նրան ճանաչելով, ոտքի են կանգնում: Բարևում են, ընթրում, հացը հավաքում ու սվրան տանում:

– Քոչակ Բրիմ,–ասաց Բշար աղան,–դու մեր աչքերի ու գլխի վրա տեղ ունես, ասա՝ տեսնե՞մ ո՞նց ես, ի՞նչ նորություններ կան սրբավայրում:

Քոչակը նրան տխուր պատասխանում է.

¹⁷⁴ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Ալիե Ավդալ, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

– Տնավեր, երագում տեսել եմ՝ Ֆերիկ աղան հարձակվելու է Շիխադու սրբավայրի վրա ու քարուքանդ է անելու: Միրը ինձ ուղարկեց, որպեսզի դու զինված մարդիկ ուղարկես, օջախը փրկելու համար:

– Ի՞նչ ես ասում քոչակ:

– Ճիշտ եմ ասում աղաս:

– Դե, դու գնա, ես 3-4 օր հետո իմ մարդկանցով կգամ ու կկռվեմք Ֆերիկ աղայի դեմ, իսկ եթե ուշացա, չվախենաք, կռվեցեք, մինչև հասնեմ ձեզ, հիմա զենքերս պակաս են, չեմ կարող երիտասարդներին առանց զենքի բերել. մի քանի օրից հետո զենքերը կճարեմ:

– Լավ, այդպես էլ կասեմ միրին,–ասում է քոչակը:

Բշար աղան քոչակի համար հալվա է պատրաստել տալիս, հետը երեք ափսե հալվա է դնում:

Քոչակը վեր է կենում, հաջողություն մաղթում, բոլոր նստած մարդիկ ոտքի են կանգնում: Քոչակն անհետանում է, նա մի սպիտակ արծիվ է դառնում ու թռչում:

Այդ գիշեր հասնում է միրի դիվանը ու հալվան դնում միրի առաջ: Միրը ձեռք է տալիս հալվային, տեսնում է դեռ տաք է, այդ մասին քոչակին ասում է.

– Կեցցես դու:

–Միրե մըն (իմ միր),–ասում է քոչակը,–Բշար աղան 3-4 օրից հետո զորք կուղարկի, ինքն էլ է գալու զորքի հետ:

Երկու օրից հետո Ֆերիկ աղան հարձակվում է օջախի վրա, սկսում են այն գնդակոծել, բայց օջախի զորության շնորհիվ, նրանց գնդակները ետ էին դառնում և կաչում հարձակվողներին: Շատ թուրք զինվորներ կոտորվեցին, օջախի մալաքները քշեցին նրանց, մյուսները փախան: Բշար աղայի ուշացած օգնությունը հասավ, բայց արդեն ուշ էր: Եզդիները շատ ուրախացան:¹⁷⁵

ԲԱՂԻ ԵՎ ԴԱՍՏԱԳՅՈՒԼ

Լինում է չի լինում, մի ծառ է լինում, անունը՝ Դաստագյուլ: Այս ծառը գտնվում էր Մայմաջխ լեռան լանջին: Սրանից մի քիչ այն

¹⁷⁵ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Մճո, գրի է առել հեղինակը, 1949թ.:

կողմ գտնվում էր մի գյուղ, որտեղ ապրում էր խուճուճ մազերով մի երիտասարդ, նրա անունը Բադր էր:

Մի օր Բադրը որսի է գնում և մի նապաստակի հանդիպում: Սարքի է գցում իր նետ ու աղեղը ու նետով խփում է նապաստակի ոտքին, նապաստակը փախչում է, իսկ որսորդը հետևում է նրան: Որսորդը 15-16 տարեկան էր, նա էնպես ժիր էր, որ վազում էր նապաստակի արագությամբ:

Նապաստակը փախչում է, թաքնվում Դաստագյուլ ծառի փչակուն: Բադրը գնում է, հասնում ծառին, էլ նապաստակին չի տեսնում, ուզում է նիզակահարել ծառը, որպեսզի նապաստակը դուրս գա փչակից: Մեկ էլ ծառը տնքում է, թե՛ «Մեղք է, մեղք է, նապաստակը մեղք է, լսիր ինձ, լսիր, ով որ սպանի այս նապաստակին՝ կնեռնի»:

Բադրը շշմում է, սարսռած ետ կանգնում, գիտեր, որ հուրին է խոսում:

– Կլսեմ քեզ, կլսեմ, – ասում է տղան ու յոթ անգամ երկրպագում ծառին: Նա իր նիզակն ու աղեղը վերցնում է և ուզում է վերադառնալ տուն, մեկ էլ տեսնում է իր առաջ մի գեղեցիկ աղջիկ կանգնեց:

– Լավ երիտասարդ, – ասում է նա, – ինչ որ ասացի, դու կատարեցիր, լավ տղա ես, հիմա ասա՝ տեսնեմ, դու ինչի՞ կարիք ես զգում, օգնեմ քեզ:

– Քեզանից ամաչում եմ, որ ասեմ, – պատասխանում է տղան:

– Չէ, մի ամաչիր:

– Չե՞ս ջղայնանա, որ ասեմ:

– Չէ:

– Սիրում եմ քեզ:

– Եթե այդպես է՝ ուրեմն ցանկանում ես ինձ առնել:

– Այո:

– Համաձայն եմ քեզ հետ:

Աղջիկն ու տղան գրկում են միմյանց:

– Անունդ ի՞նչ է, – հարցնում է աղջիկը:

– Բադր:

– Իմ սիրելի Բադր, իմ անունս էլ Դաստագյուլ է, ես այն ծառի հուրին եմ: Դու լսեցիր ինձ, չխփեցիր ծառին: Եթե խփեիր, նիզակդ կդիպչեր ինձ, դրա համար եմ ուզում քեզ առնել, բայց չգիտեմ, ծնողներ ունե՞ս:

– Ունեմ:

– Դու իմ մասին չասես, որ հուրի փերի եմ: Հենց որ գաղտնիքներս հայտնեցիր ուրիշներին, էլ քեզ մոտ չեմ մնա: Մի քույր ունեմ, նա ապրում է այս ծառի փչակում, մենք միշտ պետք է այցելենք նրան: Քո բոլոր համագյուղացիներին ասա, որ ձեռք չտան այս ծառին:

Տղան շատ է ուրախանում.

– Դաստագյուլ, աչքիս վրա, ես սիրում եմ քեզ, ինչ որ ասես՝ կկատարեմ:

Նրանք ամուսնանում են ու հասնում իրենց մուրազին, դուք էլ հասնեք ձեր մուրազին:¹⁷⁶

ԾԱՌԸ

Միրմիռ Բակուլիի որդին էր: Երբ նրա հայրը մահացավ, Միրմիռը երգվեց, որ գնա մի այնպիսի երկիր, որտեղ մահ գոյություն չունենա: Միրմիռը հեծավ իր ձին ու սկսեց աշխարհը ման գալ: Շատ գնաց, թե քիչ, մի գեղեցիկ տուն գտավ, որը շրջապատված էր պարտեզներով ու այգիներով: Տան մեջ ապրում էին երեք գեղեցիկ քույրեր, Միրմիռը ծանոթացավ նրանց հետ ու դարձավ նրանց եղբայրը: Քույրերը շատ ուշադիր էին իրենց եղբոր նկատմամբ: Նրանք գիշեր ցերեկ ապրում էին անմահական ջրով ողողված պարտեզների մեջ ու ոչ մի բանի կարիք չունեին:

Մի անգամ Միրմիռի երեք քույրերը պատրաստվում էին զբոսանքի գնալ: Նրանք Միրմիռին պատվիրում են անմահական ջրի ծառի գլուխը չբարձրանալ, որ վնաս չհասցնի: Քույրերի գնալուց հետո, Միրմիռը բարձրանում է ծառի վրա և նայում շուրջը, հիշում է իր երկիրը: Երբ քույրերը զբոսանքից վերադարձան Միրմիռը նրանց ասաց.

– Իմ սիրելի քույրեր, ես գնալու եմ իմ տուն, այլևս ձեզ մոտ չեմ մնա, գնում եմ իմ հայրենիքը:

– Արի՛ լսիր մեզ, մի գնա,–ասացին քույրերը,–դու շատ կզոջաս:

Քույրերից մեկը ծառից խնձորներ պոկեց ու տվեց Միրմիռին, պատվիրելով այն ճանապարհին հանդիպողներին չտալ:

– Թող ձեր ասածը լինի,–ասաց Միրմիռը:

¹⁷⁶ Բանասաց, Արթիկի շրջ. Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Աղոե Հաջո, գրի է առել հեղինակը, 1949թ.:

Նա չգիտեր, թե ինչքան ժամանակ է անցել, նրան թվում էր, թե ընդամենը 2-3 տարի է անցել: Նա խնձորները վերցրեց, հեծավ իր ձին ու գնաց դեպի իր հայրենիքը: Գնաց, հասավ իրենց գյուղը, տեսավ իր տան մեջ ուրիշ մարդիկ են ապրում, տանտիրոջ անունն էլ Միրմի է, իր անունը չասաց նրան:

– Ձեր տան անդամներից ոչ ոք չի՞ կորել,–հարցրեց տղան:

– Ես չգիտեմ,–պատասխանեց ծերուկը, բայց մեր ընտանիքի անդամներից մեկն ինձ պատմել է, որ Միրմի անունով մեկը կորել է:

Միրմիը նոր հասկացավ, թե քանի-քանի տարիներ են անցել և իր ընտանիքից ոչ ոք կենդանի չի մնացել: Նա վեր կացավ, հեծավ իր ձին, ճանապարհ ընկավ, որ գնա իր քույրերի մոտ: Ճանապարհին նրան մի աղքատ կին հանդիպեց, որն իր հիվանդ աղջկա համար մի խնձոր խնդրեց, որ նա խնձորը տեսնի ու աչքերը բաց անի:

Միրմիը մի խնձոր տվեց աղքատ կնոջը, որից հետո զոջաց, քանի որ ինքը մի քիչ ծերացավ: Նա չէր հիշում, որ դա անմահական ջրի կողքին գտնվող ծառի խնձորն էր, որ սխալմամբ տվեց այդ կնոջը: Միրմիը շարունակեց ճանապարհը, շատ գնաց, թե քիչ, չգիտեմ, պատահեց մի խեղճ աղջկա, որը համարյա մերկ էր: Աղջիկը խնդրեց Միրմիին, թե. «Աստծու սիրուն, քեզ մոտ եղած խնձորներից մեկը տուր ինձ, սիրտս այրվում է»: Տղան գրպանից մի խնձոր հանեց, տվեց աղջկան: Աղջիկն անհետացավ:

Միրմիը գնաց հասավ պարտեզին ու ներս մտավ: Քույրերն իմացան, որ նա վերադարձել է, գնացին իրենց եղբոր մոտ, հենց, որ մոտեցան՝ նա մահացավ:¹⁷⁷

ՇԱՄԵ ԵՎ ՆԱՄՈՒ

Շամեն Նամոյի կինն էր: Նամոն հիվանդացավ ու մահացավ: Ագրահիլը նրա հոգին առավ ու դրախտ տարավ: Դրախտը երեք դուռ ուներ, ամեն մի դռան մոտ մի դև էր կանգնած. առաջինը սպիտակ էր, երկրորդը՝ կարմիր, իսկ երրորդը՝ սև: Այդ դևերը, բացի աստծու սուրհանդակներից, ոչ մի հոգու թույլ չէին տալիս

¹⁷⁷ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Տիկոն Սկո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

դրախտ մտնել, այդպես էր նաև դժոխքը, քանի որ դրախտն ու դժոխքը գտնվում էին նույն բակում:

Նամոյի կինն ասաց. «Իմ հոգին պետք է հասնի իմ մարդուն հոգուն»: Նա գնաց ամուսնու գերեզմանի վրա կանգնեց, կրակ արեց, իրեն զցեց կրակի մեջ ու այրվեց: Այդ բանը Ագրահիլի ասածով չէր կատարվել, դրա համար նա տեր չեղավ Շամեի հոգուն, նրա մարմինը այրվեց: Շամեի հոգին գիտեր, որ Նամոյի հոգին դրախտ է գնացել: Շամեի հոգին գնաց դրախտի դռան մոտ, տեսավ սպիտակ դևին ու ասաց.

– Թող, որ ես գնամ ամուսնունս հոգու մոտ:

– Ոչ, որ Ագրահիլը քո հետ չի, չեմ թողնի, – պատասխանեց սպիտակ դևը:

– Աղաչում եմ, թող:

– Թող համբուրեմ քեզ, հետո թողնեմ, – պատասխանեց դևը:

Շամեի հոգին իր բերանը դրեց դևի բերանին ու քթեց նրա մեջ: Դևը մեռավ, որովհետև Շամեի հոգին ապրել էր հողի դիակի մեջ, որից հողի հոտ էր գալիս:

Շամեն գնաց կարմիր ու սև դևերի մոտ, այդ ձևով նրանց էլ սպանեց, գնաց, հասավ իր ամուսնու հոգուն ու այսօր էլ նրանք ապրում են երջանիկ:¹⁷⁸

ԲՈՋԱԼԻՆ

Ժամանակով մի թագավոր է լինում, որը երեք տղա է ունենում: Ավագակախմբերը շարունակ հարձակվում են նրա հոտերի վրա և ոչխարը հափշտակում: Թագավորը մեծ տղային ուղարկում է ոչխարը պահելու, նա գնում է: Գիշերվա պահին նա քնում է, ջարդը (թալանչիական խումբ) հարձակվում է հոտի վրա ու ոչխարի կեսը տանում: Նա գալիս է հոր մոտ ու հայտնում.

– Հայր, ջարդը ոչխարներինս կեսը տարավ:

Այս անգամ թագավորը իր միջմակ տղային է ուղարկում ոչխարը պահելու, ջարդը նրա ոչխարներն էլ է տանում: Հաջորդ տարին թագավորը իր փոքր տղային՝ Միրզամահմուդին է ուղարկում ոչխարը պահելու: Ջարդը հարձակվում է սրա ոչխարի վրա,

¹⁷⁸ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալադյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլու, գրի է առել հեղինակը, 1940թ.:

Միրզամահմուդը կռվում է նրանց հետ, նրանք փախչում են, մտնում ծորը:

Առավոտյան այնտեղ ոչ ոք չի լինում, նրան թվում է, թե գողերը իր հոր ոչխարների մի մասը գողացել են, պետք է վերադարձնել: Միրզամահմուդը շատ է գնում, թե քիչ, մի տան է հանդիպում: Տան դռան առաջ մի պառավ կին կրակ էր արել ու կանգնած նայում էր: Միրզամահմուդը իջնում է ծիուց, ծիու ոտքերը կապում ու բարևում պառավին: Պառավը տղային տանում է ներս, իսկ ինքը շարունակ ներս ու դուրս է անում: Միրզամահմուդը հարցնում է.

— Մայր, ինչո՞ւ ես այդպես շուտ շուտ ներս գալիս ու կրկին դուրս գնում:

— Լաո, մեր քաղաքում մի դաժան աղա է ապրում, անունը Բոզալին, նա իմ տղային միշտ թալանի է ուղարկում: Հիմա իմ որդուն եմ սպասում, նա արդեն երրորդ օրն է, գնացել է ջարդի հետ:

Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, պառավի տղան գալիս է, դռան մոտ կանգնում:

— Մայր, այս անգամ մի ուժեղ մարդ հանդիպեց մեզ: Ոչխարը գողանալիս նա հետապնդեց մեզ, ես էլ հազիվ ազատվեցի: Մեզ հետևող տղայի անունը Միրզամահմուդ էր, բայց նրան տալիս էին նաև Բոզալին անունը:

— Բոզալին ինքս եմ որ կամ,—ասաց Միրզամահմուդը,—եկել եմ, որ թալանած ոչխարներիս վրեժը լուծեմ ձեզանից: Դուք հիմա ասացեք այն մարդու անունը, որի մոտ գտնվում են իմ ոչխարները:

Պառավը ձևացնում էր, իբր թե աղայի տեղը չգիտի.

— Գնա միջնակ քրոջս մոտ, նրա տեղը քեզ կասի:

Բոզալին միջնակ քրոջ մոտ է գնում:

— Իմ տղան, ասում է միջնակ քույրը,—աղայի համար ջարդի հետ գնացել է ոչխար թալանելու:

Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, գալիս է նաև նրա որդին և պատմում Միրզամահմուդի արարքների մասին:

— Միրզամահմուդը հենց ես եմ, որ կամ: Աղայի տեղն ասեք, գնամ վրեժս առնեմ:

— Իմ փոքր քույրը նրա տեղը գիտի,—ասում է պառավը:

Միրզամահմուդը մի հեռու աշխարհ է գնում: Նա փոքր քրոջն էլ է գտնում, իր տան դռանը կանգնած: Նա գնում է, կանգնում պառավի մոտ ու ասում.

— Դայե, օգնի՛ր ինձ:

Կինն ասում է.

– Դու իմ որդին ես, ես քո մայրը:

Պառավը տղայի համար սեղան է պատրաստում, տղան ճաշում է: Վերջը կնոջ որդին էլ է տուն գալիս, նա էլ է պատմում Միրզամահմուդի մասին ու նրան ասում:

– Միրզամահմուդ, ներիր, քո մասին մայրս պատմել է ինձ, ներիր մեզ, որ թալանել ենք քո ոչխարը, դա աղայի հրամանով ենք կատարել:

– Նրա տեղն ասեք ինձ, որ վրեժս լուծեմ,–ասում է Միրզամահմուդը:

Պառավը Միրզամահմուդին ցույց է տալիս աղայի տան տեղը և ասում:

– Նա աղջկա կերպարանքով է հանդես գալու, դու չհավատաս նրան:

Բոգալինը գնում է աղայի տուն, բարևում է նրան և ասում:

– Մենք պետք է կռվենք, որովհետև դու թալանել ես հորս ոչխարները:

– Լավ,–պատասխանում է աղան:

Նրան մի ուրիշ սենյակ է տանում, կանչում իր ծառաներին, գաղտնի հանձնարարում մի ոչխար մորթել, մի պղինձ դնել կրակի վրա, ոչխար տապակել, դնել բրնձի վրա ու Միրզամահմուդի առջևը դնել: Եթե այդ բոլորը լրիվ կերավ, նա առավոտյան կհաղթի, իսկ եթե չկարողացավ ուտել՝ կպարտվի:

Ծառաները կատարում են նրա հրամանը: Նրանք մի սինու մեջ բրինձ, վրան էլ տապակած ոչխար դրած, հացով տանում ու դնում են Բոգալինի առաջ ու հեռանում: Երեկոն իջել էր, մութ էր արդեն: Միրզամահմուդը հիշում է իրեն հանդիպած մեծ քրոջ խոսքերը: Նա դուրս է գնում, նայում աստղերին: Մի քանի րոպե անց մեծ քույրը կանգնում է իր մոտ, համբուրում նրա ճակատն ու սկսում հետն ուտել:

Որոշ ժամանակ անց ծառաները գնում են Միրզամահմուդի մոտ, երբ ներս են մտնում, պառավին չեն տեսնում, քանի որ նա անտեսանելի, կախարդական կին է եղել: Ծառաները տեսնում են, որ կերակուրը վերջանալու վրա է: Բոգալինը նրանց ասում է.

– Եթե չեք կարող հյուր պահել, ինչո՞ւ եք հյուր պահելու պարտականությունը վերցնում ձեզ վրա:

Առավոտյան Միրզամահմուդն ու աղան կռվում են, Միրզամահմուդը հաղթում է, նա պատյանից սուրը քաշում է, որպեսզի կտրի աղայի գլուխը, բայց «աղան» իր կուրծքը բաց է անում,

նրա երկու սպիտակ ծծերը երևում են: Միրզամահմուդը ուշագ-
նաց է լինում, աղան վեր է կենում, տրորում Միրզամահմուդի ճա-
կատը: Միրզամահմուդն ասում է.

— Ամոթ ինձ, մի՞թե այսքան ժամանակ մի կնոջ հետ եմ կռիվ արել:
Խանումն ասում է.

— Մինչև էսօր ոչ ոք ինձ չէր հաղթել, բայց դու հաղթեցիր, հիմա
մի սրտով չէ, հազար սրտով սիրում եմ քեզ, արի էսօր գնա որ-
սորդություն արա, որպեսզի բենդ բացվի, դու հեծիր իմ ծին:

Միրզամահմուդը որսի է գնում: Նա մի մապաստակ է որսում,
վերադառնում տուն: Ճանապարհին հիշում է խանումին, հան-
կարծ ձեռքերն ու ոտքերը թուլանում են, մապաստակը ձեռքից
փախչում է, գալիս է տուն: Խանումը հարցնում է.

— Միրզամահմուդ, ինչո՞ւ մապաստակ չբերեցիր:

— Ճանապարհին մտաբերեցի քեզ, դրա համար էլ չկարողացա
մապաստակ որսալ, եթե նկար ունես, մեկը տուր ձեռքս, որսի ժա-
մանակ հետս տանեմ, որ ճանապարհին հանեմ, կարոտս առնեմ
քեզանից և ապա սկսեմ մապաստակի որսը:

Խանումը իր նկարներից մեկը տալիս է Միրզամահմուդին, նա
որսի է գնում, ճանապարհին նստում է ու մայում նկարին: Քամի է
բարձրանում, նկարը տանում, գցում ծովի մեջ: Նկարը գնում մի
ծառի է դեմ առնում, հետո տանում, մի ափ հանում:

Մի հորթարած ծովափի է գնում, գտնում այդ նկարը ու տուն
տանում, տալիս մորը: Մայրն ասում է.

— Սա թագավորի սենյակի համար պետք կգա, ավելի լավ է
տանեմ՝ ցույց տամ թագավորին, տեսնեմ ինչ կասի:

Նկարը տանում է, ցույց տալիս թագավորին, որը խիստ զար-
մանում է, կանչում սուրհանդակներին, հանձնարարում հայտնել
բոլորին, նկարի տիրոջը գտնողին խոստանալով նրա ծանրուք-
յան չափ ոսկի տալ: Սուրհանդակները 3-4 օր անընդհատ կան-
չում են:

Պառավն ասում է.

— Այդ մարդուն ես կբերեմ,—ու գնում է թագավորի մոտ:

Թագավորը նրան մի քանի ոսկի է տալիս և ասում.

— Եթե դու այս նկարի տիրոջը բերես, քո քաշի չափ ոսկի
կտամ:

Պառավը ուրախանում է, հեծնում իր խնոցին, գնում նկարի
տիրոջ երկիրը, Միրզամահմուդի տան դռան առաջ իջնում: Նա
բարևում է տնից դուրս եկող խանումին: Խանումն ասում է.

– Աչքիս վրա տեղ ունես:

Պառազն ասում է.

– Ես ապրելու տեղ չունեմ:

Խանումն ասում է.

– Քեզ պահելու տեղ չունեմ:

Միրզամահմուդը որսից վերադառնում է: Պառազն նրան խնդրում է, որ իրեն պահեն: Միրզամահմուդը խանումի հետ խոսում է, նա համաձայնվում է պառազնին պահել: Մի օր պառազնը խաբում է խանումին, նրան տանում է գետափ, որպեսզի լողացնի: Խանումին լողացնելիս այնպես է անում, որ նրա աչքերը լցվում են սապոնի փրփուրով, նա էլ բան չի տեսնում: Պառազնը խանումին դնում է կախարդական խնոցու մեջ և երկինք բարձրանում: Նախապես նա Միրզամահմուդի թուրը գցում է ծովի մեջ, քանի որ Միրզամահմուդի ուժը գտնվում էր թրի մեջ: Խանումը տեսնում է մի քաղաքի կողքին, մերկ վիճակում, կանգ առան: Պառազնը խանումին տուն է տանում, գլուխը լվանում ու ասում.

– Ինչո՞ւ ես տխրել:

– Բա ի՞նչ անեմ, ինձ խաբեցիր, բերեցիր այս կողմերը: Սա ի՞նչ երկիր է:

– Սա թռչունների թագավորի երկիրն է, քեզ բերել եմ, որ ամուսնանաս նրա հետ:

Պառազնը լուր է տանում թագավորին, որ նկարի տիրոջը բերել է, մի ձեռք լավ հագուստ պետք է հագցնել: Թագավորը ընտիր հագուստներ է տալիս պառազնին, որը դրանք հագցնում է խանումին ու նրան տանում թագավորի մոտ:

Թագավորի տված հարցերին խանումը չի պատասխանում, մի առանձին սենյակ է մտնում, դանակն ու թույնի բաժակը ձեռքին՝ ասում.

– Ոչ ոք չմոտենա ինձ:

Այժմ խոսենք Միրզամահմուդի և նրա «մոր», առաջին՝ մեծ քրոջ մասին: Մեծ պառազնը աստղաճանաչ էր, նա դուրս է գալիս, տեսնում է, որ Միրզամահմուդի աստղը խավարում է: Նա մտածում է. «Ինչքան վատն եմ, Միրզամահմուդի մայրն եմ համարվում, բայց նա միտս չի գալիս»: Նա առավոտյան իր միջնակ քրոջ մոտ է գնում ու կախարդական միջոցներով իմանում, որ Միրզամահմուդը գտնվում է վատ վիճակում: Միրզամահմուդի սենյակն են մտնում, տեսնում են մարդ չկա, որովհետև Միրզամահմուդին դրել էին արկղի մեջ: Տեսնում են՝ թուրը պատյանում

չէ: Փոքր քույրը ծովն է մտնում, թուրը հանում ու դնում պատյանի մեջ:

Միրզամահմուդը զարթնում է.

– Ինչ լավ էի քնել, երանի ինձ չարթնացնեիք:

Քույրերն ասում են.

– Տնաքանդ, ո՞ւր է խանումը, ախր թուրդ ծովն էին գցել, մենք ենք հանել:

Միրզամահմուդը հեծնում է ձին, գնում մի երկիր ու հանդիպում մի հորթարածի:

– Սա ի՞նչ քաղաք է, – հարցնում է նա:

– Սա անաստվածների քաղաքն է, միայն ես ու մայրս ենք աստծուն ճանաչում, – պատասխանում է հորթարածը:

Միրզամահմուդը մնաս բարև է ասում հորթարածին, գնում քաղաք ու հյուրնկալվում մի պառավի մոտ, որը պատմում է քաղաքի մասին.

– Սա անաստվածների քաղաքն է, թագավորի համար մի կին են բերել, ոչ մեկին մոտ չի թողնում, սպառնում է իրեն սպանել:

Միրզամահմուդը պառավին ասում է.

– Դու գնա այդ կնոջ մոտ, նա իմ կինն է, ինչ որ կասի քեզ, արի ու պատմիր ինձ: Իմ այս մատանին էլ տար, ցույց տուր նրան:

Պառավը գնում է խանումի մոտ, մատանին տալիս նրան և ասում.

– Սա Միրզամահմուդի մատանին է, ասա ինձ, նրան ի՞նչ ասեմ:

Խանումը վերցնում է մատանին, ճանաչում այն ու ասում.

– Գնա և ասա Միրզամահմուդին, թող իր ձին բերի, դռան մոտով անցնի և կանչի, թե ձին ծախում է, թագավորը ձին կառնի:

Պառավը գնում է, պատմում Միրզամահմուդին: Միրզամահմուդը վերցնում է ձին, գնում թագավորի պալատի առջևով անցնում ու կանչում, թե ձին ծախում է: Թագավորը վերկից տեսնում է Միրզամահմուդի ձին, մի սրտով չէ, տասը սրտով հավանում է նրան, կանչում է Միրզամահմուդին, ձին դրամով գնում ու ավտոռուղարկում, բայց ծառաները նրան չէին կարողանում մոտենալ:

Միրզամահմուդը թուրք ու գրիչ վերցրեց, սկսեց շրջել քաղաքում, որպես հիվանդներին ու գժերին լավացնող վարպետ գրբաց:

Ծառաները լուր տվին թագավորին, թե քո նոր գնած ձին գիժ է, լավացնող է եկել, տար նրա մոտ, թող լավացնի: Ծառաները

գնում են, թագավորի ասածի համաձայն՝ կանչում Միրզամահմուդին, որ ներկայանա թագավորին: Թագավորն ասում է.

– Միրզամահմուդ, դու մի քանի օր պետք է պահես ձիուս, նա չի թողնում, որ ծառաներս մոտենան իրեն:

Միրզամահմուդը համաձայնվում է, գնում ձիու մոտ: Գանապարհին տեսնում է պառավին ու ասում.

– Վաղը ձին դուրս եմ հանելու, խանումին ասա, որ պատրաստ լինի, նրան գավակիս դնեմ ու գնամ:

Պառավը գնում է, խանումին պատմում: Առավոտյան խանումը դռան առաջ սպասում է: Միրզամահմուդը ձին հեծած, պատրաստի վիճակում սպասում է: Նա խանումին գցում է գավակին ու ձին քշում, հասնում իր քույրերի երկիրը, շնորհակալություն հայտնում նրանց և գնում իր տուն:

Միրզամահմուդի հայրը ուրախանում է ու նրանց հարսանիք անում:¹⁷⁹

ՇԱՍԼ

Մի թագավոր է լինում, նա իր որդուն ամուսնացնում է: Հարսանիքի օրը շատ մարդ է տանում, որ հարսին բերեն ու հարսանիք անեն: Ձիավորները հարսին բերում են, այդ օրը տուն չեն հասնում, գիշերում են դրսում: Առավոտյան տեսնում են մի վիշապ շրջապատել է իրենց, մնացել են օղակում: Խելոք մարդկանցից մեկը կանգնում է վիշապի գլխավերևը ու ասում.

– Սիրելիս, դու մեզանից ի՞նչ ես ուզում:

Վիշապը շուռ է գալիս ու պատասխանում.

– Թագավորը մի տղա ունի, անունն էլ Շամլ է, երագունս տեսել եմ, միայն նա ինձ կհասցնի իմ մուրազին: Եթե դուք Շամլին բերեք ինձ մոտ, ձեզ կազատեմ, ապա թե ոչ, կսեղմեմ ու բոլորիդ կսպանեմ:

Այդ մարդը հայտնում է օղակի մեջ գտնվող թագավորին: Թագավորը երկար մտածում է և ասում.

– Լավ, մեկն ու մեկին բաց թողեք օղակից, թող գնա Շամլին բերի:

¹⁷⁹ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալազյազ գյուղի բնակիչ Քամել Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

Վիշապը լսում է թագավորի ասածը, բացվում է, տղամարդկանցից մեկը դուրս է գալիս օղակից, գնում Շամլի մոտ ու հաղորդում եղելությունը:

Շամլը գնում է վիշապի մոտ: Վիշապը բացվում է և առանձնանում Շամլի հետ: Շամլը հորը մնաս բարև է ասում, օձի հետ հեռանում, իսկ հարսանքավորները քաղաք են գնում: Օձն ու Շամլը բարձրանում են մի ժայռի վրա:

Թագավորը հարսանքավորների հետ քաղաք է մտնում, բայց նա իր որդու մասին շատ է մտածում, քանի որ իր ամենաազիզ զավակն է լինում:

Օձը Շամլին ասում է.

– Շամլ, այս ժայռը իմ բնակավայրն է: Երազումս տեսել եմ, որ միայն դու կարող ես ինձ մուրազիս հասցնել: Հուրի փերիների թագավորի աղջիկը իմ սիրածն է, դու պետք է գնաս ու բերես ինձ համար:

Շամլը Մալաքետաուսի անունը տալիս է ու ճանապարհ ընկնում, անցնում սարերով, դաշտերով ու ձորերով: Շատ է գնում, թե քիչ, աստված գիտի, մի օր կարկուտ է գալիս, Շամլը տեսնում է կարկուտից հալածված մի թռչուն, որը շատ էր թուլացել, դողալով դես ու դեն է գնում: Շամլը մոտենում է թռչունին, վերցնում նրան, ծոցը դնում ու կանգնում մի ժայռի մոտ, մինչև կարկուտի կտրվելը: Նա բաց է թողնում թռչունին, որ գնա, ազատ ապրի: Թռչունը կանգնում է մի մեծ քարի վրա ու մարդկային լեզվով խոսում Շամլի հետ.

– Ես թռչունների թագավորի տղան եմ, դու ազատեցիր ինձ, վերցրու իմ այս փետուրը, երբ նեղության մեջ ընկնես, դիր կրակի վրա, կգամ քեզ օգնելու:

Շամլը ճանապարհը շարունակում է, գնում է կանգ առնում մի առավակի մոտ ու հանդիպում մրջյուններին: Մրջյուններն ուզում էին անցնել առավակի մյուս ափը, բայց չէին կարողանում, ջուրն էին ընկնում ու խեղդվում: Շամլը պատյանից թուրը հանում է, դնում առավակի վրա, որպեսզի մրջյուններն անցնեն: Մրջյուններն իրար ետևից անցնում են, վերջինն էլ է ուզում անցնի, բայց ոտքը դիպչում է թրի բերանին: Շամլը դա տեսնում է, սիրտը մղկտում է:

– Ափսոս,–ասում է նա,–բոլոր մրջյունները ողջ ու առողջ անցան մյուս ափը, բայց ինչպե՞ս պատահեց, որ վերջինի ոտքը դիպավ թրին ու կտրվեց:

Վերջին մրջյունը մարդկային լեզվով խոսում է Շամլի հետ.

— Շամլ, դու ազատեցիր իմ մրջյուններին, իմ այս կտրված ոտքը վերցրու, պահիր, երբ որ նեղն ընկնես, ոտքս դիր կրակի վրա, ես կգամ ու կօգնեմ քեզ:

Շամլը նրա ոտքը դնում է իր ծոցը և գնում: Նա դիմացի երկու բլուրների մեջ օձը ձեռքին մի մարդ է տեսնում: Շամլը նրա մոտ է գնում ու ասում.

— Բարև, լավ տղա:

— Գլխիս ու աչքիս տեղ ունես,—պատասխանում է տղան,— անունդ ի՞նչ է:

— Շամլ է:

— Բա, այդպես ո՞ր ես գնում:

— Գնում եմ հուրի փերիների թագավորի աղջկան փռնելու:

— Անունս Գայլափոխ է, դու իմ մեծ եղբայրն ես, իսկ ես քո փոքր եղբայրը, ուր էլ որ գնաս, քեզ հետ կգամ:

Դառնում են ընկերներ ու գնում, շատ թե քիչ, աստված գիտի: Գնում են, Ահմադ անունով մի մարդու հանդիպում: Նա ասում է.

— Պետք է ձեզ հետ գամ:

Շամլը համաձայնվում է, նրանք ճանապարհը շարունակում են: Մի քիչ գնում են, հանդիպում են Ահմադի բլուրվանին (շվի նվագող), նա էլ է ընկերանում: Սրանք գնում են ու հանդիպում Ահմադի թերմախարին (անկուշտ), սա էլ է միանում, հինգ ընկեր են դառնում: Գնապարհին գերեզմանատներ են լինում, գերեզմաններից ծայրեր են լսում, թե՝ «Գալիս՝ անցնում եք, բայց մեզ չեք բարևում»: Շամլը ասում է.

— Ներեցեք, մենք չգիտեինք, որ այստեղ գերեզմաններ կան:

Նրանք գնում են գերեզմանների մոտ ու հանդիպում գերեզմանից դուրս եկած Ահմադի հետ: Նա էլ է ընկերանում ու վեց հոգով շարունակում են գնալ: Շատ են գնում, թե քիչ, աստված գիտի, հանդիպում են դիոլ նվագող Ահմադին: Սա էլ է միանում նրանց, դառնում են յոթ հոգի: Դրանից հետո հանդիպում են շքըլչի (նկարիչ) Ահմադին, նա էլ է ընկերանում: Գնում են մի քաղաք ու հյուրնկալվում մի պառավի մոտ:

— Սա ի՞նչ քաղաք է,—հարցնում են պառավին:

— Սա փերիների թագավորի քաղաքն է:

Ութ եղբայրները մտածում են, թե ոնց անեն, որ փերիների թագավորի աղջկան տեսնեն: Որոշում են Շամլին լուսամկարեն, տանեն թագավորի աղջկան տան, որպեսզի նա տեսնի ու, եթե

Շամլին հավանի, իրենց անելիքը մտածեն: Շամլին լուսանկարում են, նկարը վերցնում ու դիօլ, զուռնայով, տանում աղջկան: Թագավորի աղջիկը նրանց տեսնում է ու կանչում իր մոտ: Նա Շամլի նկարը տեսնում է ու սիրահարվում նրան: Նա իր ջարհներին (մաժիշտ) հանում է սենյակից ու հանձնարարում Շամլին իր մոտ բերել: Մտածում են, թե ոնց անեն, որ բերելու ժամանակ ոչ ոք չտեսնի նրան:

Գուլփարին ասում է.

– Աղջկա շորեր հագցրեք, եթե հարցնեն, ասացեք, որ նա խանումի մոտ է գնալու, խանումը նրան աշխատանք է տալու:

Շամլի ընկերները գնում են ու նրան պատմում գործի եղելության մասին: Շամլը գնում է Գուլփարու մոտ, նրանք խոսում ու սիրահարվում են, բայց Շամլը իր գաղտնիքները աղջկան չի ասում, վերադառնում է ընկերների մոտ: Նա իր ընկերներին ասում է.

– Հիմա դուք գնացեք ու նստեցեք կավրե խազգինայի (խնամախոսի քար) վրա:

Երկու ընկերները վեր են կենում, գնում նստում քարին: Թագավորի ծառաները նրանց տեսնում են ու ասում.

– Ի՞նչ եք ուզում:

– Կին ենք ուզում, կին ուզելը աշխարհի աղաթն է, – պատասխանում է Ահմադը:

Ծառաները գնում են, այդ մասին պատմում թագավորին: Թագավորն ասում է.

– Թողեք ինձ մոտ գան, տեսնեն ովքեր են դրանք:

Երկու Ահմադներն էլ գնում են թագավորի մոտ: Թագավորը նրանց նստելու տեղ է ցույց տալիս, նրանք նստում են: Թագավորն ասում է.

– Դե, նստեցեք, տեսնեն:

– Կին ուզելը աշխարհում աղաթ է, մենք եկել ենք քո աղջկան մեր եղբոր համար ուզելու, – ասում է Ահմադներից մեկը:

– Ձեր ո՞ր եղբոր համար եք ուզում, – հարցնում է թագավորը, – այդ մարդուն բերեք ինձ մոտ, որ տեսնեմ նրան:

Եղբայրները գնում են, Շամլին բերում թագավորի մոտ: Թագավորը որ տեսնում է Շամլին, սիրում է նրան ու ասում.

– Շամլ, աղջիկս քեզ կտամ միայն այն պայմանով, որ դու մի գիշերվա մեջ իրար հետ խառնված երկու պարկ ցորենի ու գարու հատիկները ջոկես:

Շամլը համաձայնվում է: Նա դուրս է գալիս, ծոցից հանում մրջյունի ոտքը ու դնում կրակի վրա: Բոլոր մրջյունները հավաքվում են, Շամլի ուզածի պես՝ մի գիշերվա մեջ ցորենն ու գարին ջոկում իրարից ու հեռանում:

Թագավորն առավոտյան գնում է տեսնում, որ ցորենն ու գարին ջոկված են իրարից: Նա կանչում է Շամլին ու ասում.

— Հիմա մի այլ բան, իմ պապի մսինի կանթի վրա նրա անունը գրված է: Այն ծովի մեջ են գցել, դու պետք է գնաս և բերես, երբ որ մսինը բերեցիր, աղջիկս կտամ քեզ:

Շամլը համաձայնվում է: Գիշերը բոլորը քնած էին, Շամլը գնում է ծովի ափը, ծոցից հանում է հավքի փետուրը, կրակ է անում ու դնում վրան: Տեսնում է անհաշիվ հավքեր հավաքվեցին իր շուրջը: Հավքերի դեկավար թռչունն ասում է.

— Ասա, ցանկությունդ կկատարենք:

— Թագավորն ինձանից ոսկե մսին է ուզում, որի կանթի վրա գրված է նրա պապի անունը, գտնվում է ծովի տակ,—ասում է Շամլը:

Դեկավար հավքը հրամայում է հավքերից մեկին, որ մսինը բերի: Հավքը խորասուզվում է ծովի մեջ, ծովի հատակից հանում ու տալիս Շամլին: Շամլը շատ է ուրախանում, իսկ հավքերը մնաս բարով են ասում ու հեռանում:

Շամլը մսինը տանում է հանձնում թագավորին: Թագավորը շատ է զարմանում և ասում.

— Երեկոյան համեցեք, եկեք հաց կերեք:

Այս բոլորի մասին Շամլը պատմում է Գուլփարիին: Գուլփարին ասում է.

— Կերակուրը, որ դնելու է ձեր առաջ, թունավորված է:

Շամլը վերադառնում է, գնում եղբայրների մոտ ու նրանց ասում.

— Թագավորը կկանչի, որ թունավորի մեզ: Ուտելու ժամանակ տեսեք՝ ո՞նց որ ես եմ անում, նույնը արեք նաև դուք:

Գնում են, թագավորի տուն են մտնում, նստում սուփրայի շուրջը: Սուփրայի մի կողմը թագավորի մարդիկն են նստած, իսկ մյուս կողմը՝ եղբայրները: Շամլը ասում է.

— Մեր տան սովորության համաձայն, նախքան հաց ուտելը պետք է շվի նվագել, ապա՝ ուտել:

Ահմադը շատ բարձր շվի է նվագում, նրա ձայնը այնքան ուժեղ է լինում, որ լսողը խլանում է: Բացի եղբայրներից, մյուսները

իրենց գլուխները ծածկում են արխալուղներով: Շամլը վեր է կենում, իրենց առաջ դրած կերակուրները դնում թագավորի մարդկանց առաջ, իսկ նրանցը քաշում եղբայրների մոտ: Դրանից հետո նվազը դադարեցնում են:

Թագավորի մարդիկ իրենց գլուխները հանում են արխալուղների տակից և սկսում ուտել, նրանք բոլորը կոտորվում են: Թագավորը գալիս, տեսնում է իր մարդիկ բոլորն էլ մահացել են, իսկ եղբայրներին բան չի պատահել, զարմանում է: Թագավորն աղջկան տալիս է նրանց: Եղբայրները Գուլփարիին քաղաքից հանում են, Շամլին մնաս բարով ասում ու գնում իրենց վաթանը:

Ճանապարհին Շամլը աղջկան ափաշկարա ասում է, որ նրան տանում է վիշապի համար: Գուլփարին ասում է.

— Ես էլ գիտեմ, բայց երբ հասնենք վիշապի տեղը, դու ժայռի տակ կանգնած բարձր կանչիր, ասա, որ ինձ տանում ես իր համար:

Վիշապի տեղը հասնելու ժամանակ Շամլը կանգնում է ժայռի տակ ու կանչում նրան, վիշապը ուրախությունից իրեն ժայռից ներքև է գցում ու կտոր կտոր լինում:

Շամլը Գուլփարուն տանում է իր երկիրը, ճանապարհին հանդիպում է մի չթվորի, նրան մի ոսկի է տալիս և ասում.

— Գնա՛ աջքալույս տուր հորս, թե որդիդ եկավ, իր համար էլ մի աղջիկ է բերել:

Թագավորն իր վեզիր-վեքիլներով, քաղաքի ողջ բնակիչներով գալիս է Շամլին ու իր կնոջը դիմավորելու: Նրանց դափ ու զուռնայով տուն են տանում, յոթն օր, յոթ գիշեր հարսանիք անում:

Նրանք իրենց մուրազին հասան, դուք էլ հասնեք ձեր մուրազին:¹⁸⁰

ԳՈՒԼՓԱՐԻ

Մի թագավոր է լինում, նա ունենում է երեք տղա և պարսպով մի պարտեզ: Ամեն աշնան, երբ ծառերը արդեն պտուղ էին տալիս, մի դև է գալիս պտուղներն ուտում և հեռանում: Նա այնպես էր սովորել ծառերից միշտ պտուղ ուտել, որ թագավորը կարոտ

¹⁸⁰ Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ավադյազ գյուղի բնակիչ Քանլե Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

էր մնում իր ծառերի տված պտուղներին: Մի օր թագավորը հրամայում է իր մեծ որդուն և ասում.

— Լաո, այս տարի էլ մեր բաղը պտուղ է բռնել, գնա ու հսկիր բաղը, որպեսզի ոչ ոք չվնասի նրան:

Թագավորի մեծ տղան գնում է բաղը հսկելու: Գիշերը նա ննջում է, առավոտյան շուտ զարթնում, տեսնում՝ պտուղ չկա, կարծես ծառերը բոլորովին պտուղ չէին բռնել: Գնում է հորը հայտնում եղելությունը:

Մյուս տարի թագավորը միջնակ տղային ուղարկեց այգին հսկելու: Նրա հետ էլ նույն բանը պատահեց: Այդ տարին էլ անցավ: Հաջորդ տարի թագավորի փոքր որդի Միրզամահմուդը հորը հայտնեց, թե ինքն է ուզում այգին պահպանել:

Միրզամահմուդը թուրը կապեց, վերցրեց նետն ու աղեղը, գնաց, կանգնեց այգու մոտ: Առավոտվա կողմ նրա քունը տարավ, նա մատը կտրեց, որ քունը չտանի, բայց մատն այրվում էր: Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո տեսավ, որ սև ամպի պես գոռալով, երկնքից մեկն իջավ այգու մեջ: Միրզամահմուդը նկատեց, որ դա թռչող դևն է: Նա իր նետ ու աղեղը վերցրեց, նետն արծակեց ու խփեց ուղիղ դևի ճակատին: Դևը վիրավորվեց ու ընկավ գետին: Միրզամահմուդը գնաց հոր մոտ ու ասաց.

— Ես վիրավորեցի թշնամուն, նա դև էր:

— Գնացեք, դևին սպանեցեք, — հրամայեց թագավորը:

Եղբայրները միասին գնացին, որ դևին սպանեն, նրանք ճանապարհին մի հոր տեսան: Թշնամին մտել էր այդ հորի մեջ: Մեծ եղբայրն ասաց.

— Ինձ իջեցրեք հորը, ես կսպանեմ նրան:

Նրան իջեցրին, բայց վախից ճչաց, էլի հանեցին: Այս անգամ միջնակ եղբայրը հորը մտավ, մինչև կեսը իջեցրին, նա էլ վախեցավ՝ բարձրացրին: Միրզամահմուդին իջեցրին հորը, նա իր թուրը քաշեց ու մտավ հորը: Հորում ջուր չկար, մի դուռ բացվեց, կից սենյակում մի աղջիկ էր նստած, գորգ էր գործում, ոսկե աքլորն ու հավն էլ կողքին, սինու վրա խաղում էին: Միրզամահմուդը բարևեց աղջկան, աղջիկը բարևն առավ: Երիտասարդը հարցրեց.

— Ո՞ւր է Ղահիր դևը:

— Ինձանից այն կողմ իմ փոքր քույրն է ապրում, գնա նրա մոտ, նա կասի քեզ:

Երիտասարդը գնաց նրա մոտ, նույնը հարցրեց նրան, նա էլ քրոջ պես պատասխանեց.

– Ինձանից փոքր քույրս այն կողմն է ապրում, նա նստած է իր սենյակում, գնա նրա մոտ, նա կասի քեզ:

Միրզամահմուդը գնաց, բարևեց աղջկան ու դևի տեղը հարցրեց: Նա պատմեց աղջկան դևի հետ ունեցած թշնամության մասին, հայտնեց, որ ինքն ուզում է սպանել նրան:

– Ղահիր դևը վիրավորվել, եկել՝ քնել է,– պատասխանեց աղջիկը,– դու որ մի անգամ նրան խփես, էլ չչարունակես հարվածել, թե չէ նա վեր կկենա ու կսպանի քեզ: Միրզամահմուդը գնաց դևի մոտ, նա քնած էր, տղան թուրը հանեց ու ասաց.

– Օգնիր ինձ, Շամս աստված,– ու խփեց դևի մեջքին:

Դևը բաժամվեց երկու մասի ու ասաց.

– Մի անգամ էլ խփիր:

– Մեր տան օրենքն է՝ մի անգամ խփել, երկրորդը մեղք է համարվում,– պատասխանեց Միրզամահմուդը:

Դևը մահացավ:

– Գուլի,– աղջկան ասաց Միրզամահմուդը,– արի գնանք մեր երկիրը, դու իմը կլինես, երկու քույրերիդ էլ կտանենք եղբայրներին համար:

Գուլփարին համաձայնվեց: Նրանք իրենց հետ վերցրին դևի ունեցվածքը, երկու մեծ քույրերին ու մտան հորը: Միրզամահմուդը ծայն տվեց եղբայրներին, որ իրենց հորից հանեն: Եղբայրները պարանը կախեցին, առաջինը հանեցին երկու մեծ քույրերին: Փոքր քույրը Միրզամահմուդին առաջարկեց, որ առաջինը նա դուրս գա հորից, բայց նա չհամաձայնվեց:

– Լավ,– ասաց Գուլփարին,– բայց մի բան պետք է ասեն քեզ, դևը գոմում մի ձի ունի կապած, իմ դուրս գալուց հետո, շուտ գնա նրա մոտ, պոչից երկու մազ քաշիր ու դիր գրպանդ: Որտեղ որ մեղը կնկնես, դիր կրակի վրա, ձին իսկույն քեզ օգնության կհասնի: Հետո, ամեն ուրբաթ օր, երկու խոյեր են գալիս աղբյուրի վրա, նրանք կախարդական են, նրանցից մեկը թխագույն է մյուսը՝ սպիտակ: Նրանք խոտ են ուտելու, գալու են աղբյուրի ջրից խմելու, հետո սկսելու են կռվել: Նրանք քրտնելու են, սպիտակ խոյը քրտինքից թխագույն է դառնալու, թխագույնը՝ սպիտակ: Չհեծնես թխագույնի վրա, թե չէ քեզ կտանի յոթը գետնի տակ:

Գուլփարին հորից դուրս է գալիս: Միրզամահմուդի եղբայրները նրան հորից չեն հանում, նենգությամբ թողնում են այնտեղ: Միրզամահմուդը կատարում է Գուլփարիի ասածները, ձիու պո-

չից երկու երկար մագ է կտրում ու դնում գրպանը: Հետո տեսնում է, որ իսկապես, երկու խոյերը ինչ որ տեղից դուրս եկան, խոտ կերան, ջուր խմեցին և սկսեցին կռվել: Երիտասարդը, սխալմամբ իրեն գցում է թխագույն խոյի վրա, կարծելով, թե դա սպիտակն է, որն իրեն դուրս էր հանելու լույս աշխարհ: Թխագույնը Միրզամահմուդին տանում է յոթերորդ գետնի տակ, մի մութ աշխարհ:

Միրզամահմուդը ճանապարհ է ընկնում ու մտնում մի քաղաք, որտեղ լույս է լինում: Այդ քաղաքում նա հյուր է ընկնում մի պառավի մոտ: Պառավը նրան հաց է տալիս, հացն ուտում է ու ջուր ուզում:

— Մենք ջուր չունենք,—ասում է պառավը,—մենք աղբյուր ունենք, բայց մի վիշապ այդ աղբյուրի ջրին դեմ է առել, չի թողնում, որ գա: Ամեն ուրբաթ օր քաղաքը մի աղջիկ է տանում ու գցում վիշապի առաջ, որ ուտի, ջուրը բաց թողնի: Այս շաբաթ թագավորի աղջկա հերթն է, նրան կուտի:

Ուրբաթ օրը պառավն ու Միրզամահմուդը գնում են աղբյուրի մոտ, որ ջուր բերեն: Թագավորը պղնձով կերակուր է պատրաստել, ուղարկել աղբյուրի մոտ, որպեսզի վիշապն ուտի, այունից էլ կապել են թագավորի աղջկան, որ նրան էլ ուտի: Վիշապը կերակուրն ուտում է, մոտենում աղջկան, որ նրան էլ ուտի, Միրզամահմուդը թուրը պատյանից հանում է, վիշապին կտոր կտոր անում, աղջկան ազատում ու ուղարկում հոր տուն: Աղջիկն իր ձեռքը թաթախում է վիշապի արյան մեջ, խփում տղայի մեջքին ու գնում հոր տուն: Թագավորը բարկանում է խեղճ աղջկա վրա, թե՛ դու փախար, եկար, բոլորս ծարավից կմեռնենք:

— Բավո,—ուրախացած ասում է աղջիկը,—վիշապին սպանեցին:

Ամբողջ քաղաքը ուրախանում է, ջուրն սկսում է գալ: Թագավորը հրաման է արձակում, որ քաղաքի բոլոր երիտասարդները հավաքվեն իր մոտ: Միրզամահմուդն էլ, երիտասարդների հետ գնում է թագավորի մոտ: Աղջիկը մոտենում է նրան ու ճանաչում: Նրան տանում են թագավորի մոտ:

— Լավ տղա,— ասում է թագավորը,—դու ինձ լավություն ես արել, իմ աղջկան փրկել ես մահից, ջուր տվել մեզ, ասա, աշխարհում ինչ որ սիրտդ ուզի, կտամ քեզ, չքաշվես, ուզո՞ւմ ես աղջիկս տամ քեզ:

— Աղջիկդ քույրս է,—ասում է Միրզամահմուդը,—ին ցանկությունն է, որ ինձ լույս աշխարհի հանես:

– Մեր սահմանի վրա սինամ հավք կա, միայն նա կարող է քեզ լույս աշխարհի հանել, արդեն յոթ տարի է, մի վիշապ ուտում է նրա ձագերին, եթե դու նրա ձագերին փրկես, նա կազատի քեզ: Այլ կերպ մենք չենք կարող քեզ օգնել,–պատասխանում է թագավորը:

Միրզամահմուդը մի երիտասարդ է վերցնում ու գնում սինամ հավքի բնի մոտ: Տեսնում են մի վիշապ եկավ փաթաթվեց այն ծառին, որի վրա գտնվում էր թռչունի բունը: Միրզամահմուդը թաքնված տեղից դուրս է գալիս, հասնում վիշապին ու նրան կտոր կտոր անում: Հավքը գալիս, տեսնում է, որ իր ձագերը կենդանի են: Ամեն տարի, այդ ժամանակ վիշապն արդեն կերած էր լինում ձագերին: Սինամ հավքը շատ է ուրախանում, ծառի տակ տեսնում է երիտասարդին, բարևում է ու հարցնում, թե ով է:

– Ես այսինչ մարդն եմ,–պատասխանում է Միրզամահմուդը,– ցանկանում եմ լույս աշխարհի դուրս գալ, դրա համար էլ ազատել եմ ձագերիդ: Ասեմք թե, դու իմ նախահայրն ես, հայրերի հայրը, ես քեզ լավություն եմ արել, ինձ լույս աշխարհի հանիր:

Հավքը մտածում է ու ասում.

– Լավ, գնա խոյի յոթ դմակ բեր, յոթ ջրի տիկ, այն ժամանակ լույս աշխարհի կհանեն:

Միրզամահմուդը գնում է թագավորի մոտ, հաղորդում նրան սինամ հավքի ասածները: Թագավորը կատարում է նրա ցանկությունները: Տղան դմակներն ու տկերը տանում է, տալիս հավքին: Թագավորի մարդիկ ետ են դառնում, գնում, հավքի մոտ մնում է միայն Միրզամահմուդը: Նա դմակներն ու տկերը դնում է հավքի մեջքին, ինքն էլ նստում վրան: Հավքը տասն օրվա պաշար է թողնում ձագերի համար: Յոթ օրվա ընթացքում հավքը Միրզամահմուդին լույս աշխարհի է հանում: Նրանք իրարից բաժանվում են:

Երիտասարդը գնում, հասնում է իր վաթանին, հանդիպում է գյուղի հովիվներից մեկին, բարևում, բարևն առնում ու երկար զրուցում նրա հետ: Միրզամահմուդը իր հագուստները տալիս է նրան, նրա շորերը հագնում: Մի ոչխար են մորթում, Միրզամահմուդը փորոտիքը վերցնում է, գետնում լվանում, դնում գլխին, դառնում քյաչալոկ ու գյուղ մտնում: Դա մեծ գյուղ է լինում, ինչպես Հաշտարակը: Այս գյուղում Միրզամահմուդը դառնում է ոսկերչի օգնական, արհեստ է սովորում: Մի օր գյուղաքաղաքում հարսանիք է լինում, քյաչալոկը մի հեռու տեղ կրակ է անում, հա-

նում դևի ծիու երկու մագերը, դնում կրակի վրա, մին էլ տեսնում է ձին, զենքերը վրան, կանգնում է իր առաջ: Քյաչալոկը զինվում է, գնում հարսանքատեղ ու հարսանքավորների հետ ջրիդ խաղում: Ջրիդի ժամանակ ոչ ոք չի հասնում նրան, մինչև ուշ երեկո բոլորին հաղթում է ու ձիուն արծակում: Ձին անհետանում է, ինքն էլ գնում է արծաթագործի մոտ:

Մին էլ կայծակի ձիու մագերն է դնում կրակի վրա: Ձին գալիս է, Միրզամահմուդը հեծնում է: Աղջիկը տեսնում է նրան ու ճանաչում, նա գնում է հոր մոտ ու ասում.

— Պետք է ինձ համար ոսկե աքլոր ու հավ բերես, որ նրանք պարեն ոսկե սինու վրա, որ ես ուրախանամ:

Թագավորը կանչում է ոսկերչին և պատվիրում.

— Ոսկերիչ, դու պետք է մի ոսկե աքլոր ու մի հավ շինես, որ նրանք խաղան սինու վրա, ապա թե ոչ, գլուխդ կտրել կտամ:

Խեղճ արծաթագործը տուն է գնում, կնոջը պատմում թագավորի ցանկության մասին: Կինը շատ է զարմանում, իսկ քյաչալոկն ասում է.

— Դու ինձ համար կես փուխ կաղին բեր, ես կշինեմ:

Ոսկերիչը շուկա է գնում, կես փուխ կաղին է առնում, հասցնում քյաչալոկին: Քյաչալոկն այդ կաղինը դիտմամբ է բերել տալիս: Երեկոյան, երբ բոլորը քնում են, քյաչալոկը տեղից վեր է կենում, կայծակի ձիու մագերը խփում իրար, կախարդական ձին հայտնվում է: Միրզամահմուդը նրանից խնդրում է ոսկե աքլորն ու հավը, սինու հետ միասին: Մի րոպեից ձին գնում է, աքլորն ու հավը, սինու հետ բերում, տալիս տղային: Տղան տանում է, հանձնում ոսկերչին:

— Քեզանից շատ շնորհակալ եմ,—ասում է ոսկերիչը,—սրանից հետո դու իմ հարազատ որդին կլինես:

Ոսկերիչը աքլորն ու հավը տանում է դնում թագավորի սեղանի վրա: Թագավորը լուր է ուղարկում Գուլփարիին, նա գալիս է, տեսնում ոսկե աքլորը, հավն ու սինին և ասում.

— Ով որ սրանք բերել է, նրան էլ կառնեմ:

Արծաթագործին կանչում են: Թագավորը նրան հարցնում է.

— Ոսկերիչ, ճիշտն ասա, սրանք դու ես շինել, թե՞ ուրիշները:

— Թագավորն ապրած կենա, քյաչալոկն է շինել:

Թագավորը կանչում է քյաչալոկին ու նույն բանը հարցնում նրան: Տղան խոստովանում է, որ ինքն է շինել: Գուլփարին ճա-

նաչուն է տղային, նրանք գրկախառնվում են: Թագավորը զարմացած նայում է ու հարցնում.

– Գուլփարի, ես թագավոր եմ, էդ ո՞նց է չես ամուսնանում տղայիս հետ, քյաչալոկին ես ուզում:

– Կանչիր տղաներիդ, դու երեք տղա ես ունեցել, ո՞ւր է քո փոքր տղան, – ասում է Գուլփարին:

– Իմ փոքր տղային դներն են սպանել, – պատասխանում է թագավորը:

Այստեղ Գուլփարին Միրզամահմուդի մասին ամեն ինչ պատմում է: Պարզվում է, այդտեղ կանգնած երիտասարդը Միրզամահմուդն է: Քյաչալոկը գլխից վերցնում է ոչխարի փորոտիքը և դեն նետում: Հայրն ու եղբայրները ճանաչում են նրան: Հայրը գրկում է որդուն ու ասում.

– Երկու մեծ տղաներիս պետք է հեռացնեմ տնից:

Միրզամահմուդը խնդրում է այդ բանը չանել, չնայած նրանք իրեն վատություն են արել, ինքը չի ուզում նույն ձևով պատասխանել.

– Հայր, նրանք վատություն են արել, ես չեմ ուզում անել, նրանք էլ են մեռնելու, ես էլ, բայց թող ժողովուրդն իմանա իմ ու եղբայրներիս պատմությունը:

Թագավորը համբուրում է Միրզամահմուդին ու Գուլփարիին: Երկու եղբայրները ամոթից կարմրում ու դուրս են գնում:

Թագավորը յոթ օր, յոթ գիշեր հարսանիք է անում, ամուսնացնում Միրզամահմուդին ու Գուլփարիին:

Նրանք հասան իրենց մուրազին, դուք էլ հասնեք ձեր մուրազին:¹⁸¹

ՋԱՂԱՑՊԱՆ

Մի քաղաքում մի մարդ էր ապրում, նա մի ջաղաց ուներ ու մի քյասիբ ջաղացպան, որի աշխտավարձը ջաղացի պատալյուրն էր:

Աշնանը ջուրը սառչում էր ու ջաղացը չէր աշխատում: Մի աշուն ջաղացը կանգ առավ, ջաղացպանը ջաղացի բանալիները տարավ, տվեց տիրոջը:

¹⁸¹Բանասաց, Ապարանի շրջ. Ալագյազ գյուղի բնակիչ Քամլե Ալո, գրի է առել հեղինակը, 1950թ.:

Գարնան մի օր ջաղացպանն ու իր կինը զարթնեցին ու զգացին, որ իրենց միջև ինչ որ սառը բան է շարժվում: Նրանք վեր կացան, ճրագը վառեցին ու տեսան, որ դա մի սպիտակ, սիրուն օձ է ու վախից մի կողմ փախան: Օձը գնաց դռան մոտ, կանգնեց պոչի վրա ու սկսեց խոսել:

– Դայե, բավո, ինչո՞ւ եք ինձանից փախչում, մարդ է՞լ իր որդուց փախչի, չէ՞ որ ձեր որդին եմ:

– Դու օձ ես, իսկ մենք մարդ, քեզ ո՞նց կարող ենք մեր միջև պահել,–ասաց ջաղացպանը:

– Հայր, մայր, ինձ ձեր միջև դնեք, թե չդնեք, միևնույնն է, ես ձեր ճանապարհը կտրել եմ, ես պետք է սպանեմ ձեզ:

Ջաղացպանն ու կինը հուսահատվեցին, տեսան, որ էլ ճար չկա, օձին առան իրենց միջև ու պառկեցին: Նրանք վախից չէին կարողանում քնել, բայց ձայն չէին հանում: Այդ ձևով նրանք ընտելացան օձին, այլևս չէին վախենում, նույնիսկ նրան սիրում էին: Մի օր օձն ասաց.

– Հայր, բա չես ասո՞ւմ՝ որդուս ամուսնացնեմ:

– Լաո, դու օձ ես, ամուսնանալը քո ինչի՞ն է պետք:

– Դու պետք է քաղաքի տիրոջ աղջկան ուզես ինձ համար,–ասում է օձը:

– Լաո, մենք աշնան երեք ամիսներին նրա ջաղացի պատալյուրով ենք ապրում, ես նրա ջաղացպանն եմ, դա որ իմանա, կսպանի ինձ: Օձն ասաց.

– Գնում ես՝ գնա, իսկ եթե չգնաս, քեզ կսպանեմ:

Խեղճ ջաղացպանը պալտոն գցեց ուսերին, գնաց տիրոջ տան մոտ ու նստեց խնամախոսի քարի վրա: Աղայի ծառաներից մեկը դուրս եկավ, ասաց.

– Ջաղացպան, էլ տեղ չգտա՞ր, նստեցիր խնամախոսի քարի վրա:

– Աղջիկ ուզելը աշխարհի սովորությունն է,–պատասխանեց ջաղացպանը:

Ծառան գնաց աղայի մոտ ու ասաց, որ ջաղացպանը եկել է, նստել խնամախոսի քարին, տղայի համար նրա աղջկան ուզելու:

– Գնա, կանչիր, թող գա,–ասաց աղան:

Ջաղացպանը գնաց աղայի մոտ, խոնարհվեց, վախից լեզուն փակվել էր: Աղան ասաց.

– Ջաղացպան, իմ աղջկան ուզո՞ւմ ես տղայիդ համար:

– Աղջիկ ուզելը աշխարհի սովորությունն է, – պատասխանեց ջաղացպանը:

– Ես ունեմ 90 ոչխար, – ասաց աղան, – այս գարնանը սարում դու պետք է ոչխարներին լավ պահես, աշնանը բոլորին ողջ ու առողջ վերադարձնես: Քեզանից ուզելու եմ 900 գառ, եթե դու այս բանը կատարես, աղջկաս կտամ, հետո քեզանից դալանը կուզեմ, եթե ոչ՝ գլուխդ կկտրեմ: Նա ջաղացպանի հետ պայմանագիր կապեց, այն կնքեց, դրեց սնդուկի մեջ, 90 ոչխար բերեց, տվեց ջաղացպանին: Ծառաները ոչխարը տարան ջաղացպանի դուռը, իրենք գնացին: Ջաղացպանը գնաց տուն, օձն ասաց.

– Բավո, ի՞նչ արիր:

– Լաո, ոչ դու լինես, ոչ էլ քո հերը, աղան ինձ այնպիսի բան է ասել, որ մենք մինչև աշուն հազիվ ապրենք:

– Բավո, ինչո՞ւ ես բարկանում ինձ վրա:

– Լաո, աղան ուզում է, որ 90 ոչխար պահեմ, աշնանը 900 հատ գառ և իրենց տված յուղ ու պանրը վերադարձնեմ իրեն: Հակառակ դեպքում, բոլորիս գլուխը կտրել կտա:

– Բավո, ինչո՞ւ ես վախենում, առավոտը վեր կաց, ոչխարը քշիր դեպի մեծ սարը, ես քո ետևից կգամ:

Ջաղացպանը ոչխարն առաջն արավ ու քեց, օձն էլ ոչխարի ետևից էր գնում: Նրանք գնացին հասան լեռան ստորոտը, օձը մի պահ մտածեց ու ասաց.

– Բավո, դու ծերացել ես, չես կարող գնալ, վերադարձիր տուն:

Խեղճ ջաղացպանը, տուն գնաց: Օձը պոչը գետին խփելով ոչխարը հավաքեց, քեց, տարավ, հանեց լեռան գլուխը: Ոչխարն ու օձը գնացին՝ անհետացան:

Ջաղացպանը տուն վերադարձավ, այն մտքից, թե ոչխարն ու օձը գնացին կորան, կնոջ հետ սկսեցին լաց լինել: Ուշ երեկոյան պատրաստվում էին քնել, մին էլ տեսան՝ օձը ներս մտավ:

– Լաո, ի՞նչ արիր ոչխարը:

– Բավո, ինչո՞ւ ես հարցնում, եկեք ինձ տաքացրեք, ինչո՞ւ եք անհանգստանում: Ջաղացպանն ու կինը անկողին մտան, օձը գնաց նրանց մոտ: Նրանք այդպես, մինչև աշուն օձին պահեցին: Աշնանը քաղաքի տերը կանչեց ջաղացպանին, որ ոչխարը տանի ու պայմանավորվեն դալանի չափի մասին: Ջաղացպանը վիրավորված սրտով վերադարձավ տուն, նրա ծնկները վախից դողում էին: Օձը հարցրեց.

– Բավո, ի՞նչ կա:

– Լաո աղան իր ոչխարներն է ուզում, հիմա որտե՞ղից ոչխար բերեմ, գիշերը նա բոլորիս գլուխները կկտրի, նա անխիղճ մարդ է:

– Եկեք անկողին մտնենք, ինձ տաքացրեք մինչև առավոտ, աստված ողորմած է:

Նրանք օձին դրեցին իրենց միջև ու քնեցին: Առավոտը շուտ օձը ջաղացալանին զարթնեցրեց: Նրանք վեր կացան, հագնվեցին: Ջաղացալանը դուրս եկավ, տեսավ դռան մոտ 90 ոչխար ու 900 գառ կա, կաթնամթերքներն էլ կողքին շարված: Ջաղացալանը գնաց աղային հայտնեց: Աղան իր ոչխարը տարավ:

Օձն ասաց.

– Չայր, էլ պակաս բան չկա, վեր կաց գնա՝ հարսդ բեր:

Ջաղացալանը գնաց աղայի մոտ.

– Աղան ապրած կենա, տուր իմ հարսին:

– Քեզ մատաղ, այդ ոչխարը իմ աղջկա համար խոսք ուզելն էր, արի նստիր, նոր միայն պետք է աղջկանս դալանը ասեմ:

Ջաղացալանը նստեց: Աղայի սենյակը լիքն էր մարդկանցով, եկել էին իմանալու, թե ինչքան դալան է՝ ուզելու աղան աղջկա համար: Աղան ասաց.

– Իմ աղջկա դալանը հարյուր կարմիր ուղտերն են,

Նրանց բեռը պետք է լիքը ոսկի լինի,

Նրանց ուղեկցողը՝ մի ուժեղ ստրուկ,

Նրանց սանձերը պետք է սև լինեն:

Նրանց բեռները լինեն նաև դեզերով,

Նրանց ուղեկցողը լինի սև մազերով,

Նրանց սանձերը՝ սպիտակ լինեն,

Ուղեկցողն էլ լինի սպիտակ:

Եթե բերեցիր, հարսը քոնն է, իսկ եթե չբերեցիր, գլուխդ կտրելու են:

Ջաղացալանը հուսահատված հագիվ տուն հասավ: Օձը հարցրեց.

– Չայր, ինչո՞ւ ես այդպես տխրել, ի՞նչ է պատահել:

– Լաո, դժվար բան է, – ու աղայի ասածները հաղորդեց նրան:

– Չայր, դա դժվար բան է, դուք տաքացրեք ինձ, աստված ողորմած է:

Առավոտյան շուտ օձը զարթնեցրեց ջաղացալանին ու ասաց.

– Չայր, վեր կաց, դուրս գնա, տես ինչ կա:

Ջաղացալանը վեր կացավ, հագնվեց, դուրս գնաց ու տեսավ լիքը ուղտեր են, կանգնած որոճում են: Նա վազելով տուն մտավ, գլուխը կպավ դռան շրջանակին, ճչաց: Օձը հարցրեց, թե ինչ է պատահել:

– Որդի, վզները ծուռ անասուններ են եկել, մեր դռան մոտ կանգնել, նրանք քաղաքի բոլոր մարդկանց կուտեն:

– Որքա՞ն է հարսիդ դալանը, վեր կաց, տար հանձնիր աղային, հարսիդ առ՝ բեր:

Ջաղացպանը ժրացավ, որովհետև ինչ որ աղան ուզել էր, պատրաստ էր: Նա վեր կացավ, ուղտերին առաջնորդեց դեպի աղայի տուն, աղային դուրս կանչեց, որ աղջկա դալանը տա: Աղան իր մարդկանցով դուրս եկավ: Ջաղացպանն ասաց.

– Աղջկանդ դալանը լրիվ բերել եմ, հարսանիքի պատրաստություն տես, հարսանիք ենք անելու:

– Ջաղացպան,–ասաց աղան,–քեզանից ուզում եմ, որ այնպիսի տներ կառուցես, որ իմ տներից լավը լինեն: Իմ ու քո տների միջև պետք է ծառաստան լինի, իսկ ծառերի կատարները հասնեն իրար: Բաղչի մեջ պետք է մարմարից ավազան լինի, քո տան շենից մինչև իմ տան շենը գորգեր լինեն փռված: Բաղչի մեջ պետք է տխակներ երգեն, որ վաղը գաս, այդ բաղչի միջով իմ աղջկան տանես: Եթե վաղը պատրաստ եղավ, կգաս՝ հարսիդ կտանես, իսկ եթե չէ, քո և տղայիդ գլուխները կտրել կտամ:

Ջաղացպանը տխուր տրտում տուն վերադարձավ, աղայի ասածները պատմեց տղային: Օձը հորն ու մորն ասաց.

– Եկեք, տաքացրեք ինձ:

Առավոտյան ջաղացպանին օձը զարթնեցրեց: Նա վեր կացավ, տեսավ շուրջն ամեն ինչ փոխվել է, տունն էլ, տան կահույքն էլ, ամեն ինչ: Ջաղացպանն իր կնոջ հետ չգիտեին, թե որ դռնից դուրս գան: Դուրս եկան, տեսան դռանը պարտեզ կա, զուռնայի ու դիռլի նվագի ծայն է լսվում, կառքեր են կանգնած, ամեն ինչ պատրաստ է: Օձը մորն ասաց.

– Դուրս հետ միասին ծի հեծեք, գնացեք հարսին բերեք: Բեր էս սենյակը, վրան էլ դուռը փակիր, էլ մեր մասին մի մտածիր, հորս հետ կեր ու խմիր:

Ջաղացպանն ու կինը կառք նստեցին ու գնացին դեպի աղայի տուն: Աղան նորահարսի թևից բռնեց, դուրս հանեց և կառքը դրեց: Ջաղացպանը՝ դիռլ զուռնայով հարսին տուն բերեց, սենյակի դուռը բացեց, հարսին ներս տարավ ու դուռը փակեց: Հարսը տեսավ սենյակից մի օձ դուրս եկավ, նա շատ վախեցավ: Մի քիչ հետո օձը մի գեղեցիկ երիտասարդ դարձավ ու փաթաթվեց աղջկան:¹⁸²

¹⁸²Բանասաց՝ Ապարանի շրջ. Ալազյազ գյուղի բնակիչ Ահմե Չոլո, գրի է առել հեղինակը, 1939թ.:

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Արա – տղամարդու բրդե, անթև բաճկոն
Արուբաթ – աղոթք, նամազ
Ազրահիլ – հոգեառ հրեշտակ
Այդ – տոն, տոնակատարություն
Արդաուդ – սրբավայր Ապարանի շրջանում
Բորալիսկ – պտտահողմ
Բազբանդ – ապարանջան
Բակ – գորտ
Բառաշ – քամու ոգի
Բավո – հայր
Բար – ազգակցական խումբ
Բարանբարդան – ոչխարի հոտին խոյ խառնելու օրը
Բարշտի – հաշտություն
Բեճար – անճար
Բընջեռ – սափորից սերված
Բըռա – կտրող
Բըսկ – բրդի փունջ
Բըբըր – մաքուր, սուրբ, անբիծ
Բինա – օբա
Բլուրվան – սրնգահար
Բոզ – սպիտակագույն
Բրուսկ – կայծակ
Գա – եզ
Գամեշդոան – գոմշաջարդ, համաստեղություն
Գավան – տավարած
Գյաշ – պայծառ, փայլուն
Գոռնափշիկ – գերեզմանակատու, չար ոգի
Գովանդ – շուրջպար
Դայե – մայր, մայրիկ
Դաստաբրակ – եղբայրակից
Դար – փայտ, ծառ
Դաֆչի – դիոլ նվագող
Դուստրու – երկեղջյուր
Զաղմկա – քրդական ցեղ

Ջարգան – խոշոր եղջերավոր անասունին հովանավորող ոգի
Թագրեխ – համրիչ, տերողորմյա
Թաղալ – մունետիկ
Թաս – աման, ջրաման
Թաուլա – թավա, գոմ
Թերնախարի – անկուշտ, ժլատ
Թռռկրի – պարսպապատ
Թվդարեք – պատրաստություն
Թուլուսմ – սուրբ դեղ
Լառ – որդի, զավակ
Խազալ – 1. եղնիկ, 2. գեղեցիկ աղջիկ
Խաթր – պատիվ
Խաթուն – 1. տիկին, իշխանավորի կին 2. կանացի անուն
Խայր – վատաբանել
Խալխ – ժողովուրդ, օտար ցեղի մարդ
Խարջգաթ – խաչերկաթ
Խդրոայլազ – սուրբ Սարգիս
Խդրոնաբի – սուրբ Սարգիս
Խեր – 1. բարի, 2. քելեխ
Խըյաթ – ամուսնական առագաստ
Խոադե – աստված
Խուլամ – ծառա
Խունդային – արնագին, փրկագին
Խուշկ – քույր
Խուշկբրատի – քույր ու եղբայրություն
Կա – դարման
Կադրզ – Ծիրկաթին
Կալկո – պապիկ
Կանի – աղբյուր
Կավան – աղեղ
Կավանի – տնտեսուհի
Կավոտկ – աղավնի
Կավր – քար
Կավրե խազգիմիե – նշանադրության քար
Չալալ – արդար, ճշմարիտ
Չայֆիլդան – վրեժխնդրություն
Չավթ նան – յոթ հաց
Չարեկրորն – խոսք վերցնել (նշանել)

Դառաւ – եվա
 Դըրճ – արջ
 Դիվ – լուսին
 Դորի – հուրի փերի
 Դաբիլ – քրդական ցեղ
 Դալըբ – կաղապար
 Դանթար – քարավան
 Դանջ – բարի
 Դասըր – ապարանք
 Դավադ – ուժ
 Դառաւ, դավալ – ցածրաստիճան հոգևորական, քարոզիչ
 Դաուլ – կրոնական երգ
 Դուդրատ – անմահական ջրի աղբյուր
 Դուրբան – զոհ, զոհաբերություն
 Եիա – սար
 Եիան Զուդի – լեռ Ջագրոսում
 Մալ – ընտանիք, տուն, գերդաստան, ունեցվածք, անասուն
 Մալաքետաուս – եզդիների հեթանոսական աստված
 Մալխտե – տանտեր
 Մահըկ – մոգական գործողություն
 Մամառաշ – ամպրոպին և անձրևին ղեկավարող ոգի
 Մանդկա – քրդական ցեղ
 Մարավիա, Բարավիա – քրդական ցեղ
 Մըզբան – հայրենիք, բնակավայր
 Մըրի – հանգուցյալ
 Միր – աղա, տեր
 Մլիաքյաթ – ոգի
 Մսին – փարչ, սափոր
 Մրիդ – աշխարհիկ, ոչ հոգևորական
 Նաբիրան – հղի
 Նազլ – խորհրդավոր
 Նան – հաց
 Նանե մըրիա – մեռելահաց
 Նավրոզ – եզդիների նոր տարին
 Նաքահ, նահըբ – նշանդրեքի ծիսակատարություն
 Նեճիրվան – որսորդ
 Նվըշտ – գիր, մոգական թուղթ
 Շահիդ – նահատակ

Շավ – գիշեր
 Շբաթ – շվի
 Շըվ – ճիպոտ
 Շկավթ – քարայր
 Շվան – հովիվ
 Շկըլչի – լուսանկարիչ
 Շուր – թուր
 Պետուրմեզի – կշեռքի ձևով դասավորված համաստեղություն
 Պիվազ – սոխ
 Պիվազա – քրդական ցեղ
 Պսմամ – ցեղակից, արյունակից
 Ջամի – կրոնական հավաքույթ
 Ջարդ – ավազակախումբ
 Ջարի – նաժիշտ
 Ջըն – ոգի
 Ջընաբրի – չար ոգուց խաբված մարդ
 Ռահմանի – դրախտային
 Ռամլդար – եղունգ մայող, հմայող կին, գուշակ
 Ռաշեշավե – տեսիլք
 Ռենջբար – ռանչպար, երկրագործ
 Սադ – ողջ
 Սաու – վախ, սարսափ
 Սերաբատալ – բացահայտված գաղտնիք
 Սընի – սկուտեղ
 Սլամաթ – առողջ
 Սնջար – եզդիաբնակ շրջան Մոսուլի մոտ
 Սաի – սպիտակ, ոջիլ
 Սվրա – սփռոց
 Ստայրկ – աստղ
 Ստայրկզան – աստղագուշակ
 Տամրի – հանգած
 Տայր – արծիվ
 Տավրքուլ – գերեզմանափոր, քելեխ
 Տիր – նետ
 Փեխամբար – մարգարե
 Փըֆկըրըն – փչել
 Փիլաքան – աստիճան
 Փութիարաստ – կռապաշտ

Քաջալուկ – ճաղատ
Քաս – օրհնանքի բաժակ
Քասկասոր – ծիածան
Քյաքին – հարսանեկան ծես, օժիտ
Քոչակ – կախարդող, գուշակ
Քուրսի – քուրսի, կենից հյուսած նստարան
Ֆաղիր – աղքատ, հմայող
Ֆելբագ – խորամանկ
Ֆրատ – եփրատ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	5
ԽՈՍՔ ԱԿԱԴ. Շ.Խ. ՄՅՈՅԱՆԻ	7
ՔՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ	
ԱՆՎԱՆԻ ԳՈՐԾԻՉԸ	9
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	14
ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՈՒՄԱԿԱՆ	
ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵԶՂԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	16
ՈԳԵՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ	28
ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	38
ՈԳԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՆՍՈՒՆՔ	42
ԲՈՒՅՍԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	56
ԸՆՏԱՆԻ ԵՎ ՎԱՅՐԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	63
ՕԶԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	71
ԹՈՉՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	76
Թռչունների հետ կապված սնահավատություններ	85
ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	87
ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	92
ԼԵՌՆԵՐԻ, ՔԱՐԵՐԻ ԵՎ ՔԱՐԱՆՁԱՎՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	97
ԱՐԵՎԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	104
ԼՈՒՄՆԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	110
ԱՍՏԴԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	114
ԱՄՊԵՐԻ, ԿԱՅԾԱԿ-ՈՐՈՏԻ, ԾԻԱԾԱՆԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ	121
ՋՈՅԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	127
ԵԶՂԻ ՅՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ,	
ԿԱՍՏԱՆԵՐ, ԳՈՒՇԱԿՆԵՐ	132
ԽԸԴՐՆԱՔԻ ԿԱՍ ԽԸԴՐԱՅԼԱԶ	139

ՔՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՆՍՈՒՇՆԵՐ

ԱՔՐԱՍ	142
ՆԱԴԻՆԵ	143
ԷԶՂԻ	143
ՄԻՐՁԱՄԱՅՄՈՒԴ	144
ՍԼՈ	146
ՅԵՔԻԱԹ ԵՐԿՐԻ ՈՒ ԵՐԿՆՔԻ ՄԱՍԻՆ	147
ՍՐԲԱՎԱՅՐ	148
ՈՎՔԵՐ ԵՆ ԱՏԵՂԾԵԼ ԱՇԽԱՐՀԸ	149
ՍՍՈ	149

Ո՞Վ Է ՈՒԺԵՂԸ	152
ԱՅՐՈՂ	153
ՇԻԽԱԴՈՒ ՕԶԱԽԸ ԶՈՐԱՎՈՐ Է	155
ԲԱԴՐ ԵՎ ԴԱՍՏԱԳՅՈՒԼ	156
ԾԱՌԸ	158
ՇԱՄԵ ԵՎ ՆԱՄՈՂ	159
ԲՈԶԱԼԻՆ	160
ՇԱՄԼ	166
ԳՈՒԼՓԱՐԻ	171
ԶԱՂԱՑՊԱՆ	177
ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ	182

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

Եզդի քրդերի հավատալիքները

Խմբագիր՝
Սուրեն Հոբոսյան

Ձևավորումը՝
Ս. Հակոբյանի

АМИНЕ АВДАЛ

Верования курдов-езидов

Редактор
Сурен Обосян

1508 pp.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220091634

A π
91634